

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

**Az újgörög nemzeti identitás és az állam létrejötte
Egy identitás útkeresése**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Készítette: Nakos Konstantinos

Témavezető: Dr. Fokasz Nikosz egyetemi tanár

Budapest

2011

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	4
1. A témaválasztás	4
2. Módszertani alapelvek.....	5
3. A dolgozat célkitűzései.....	6
4. A dolgozat felépítése	8
1. ELMÉLETI ALAPOK: A NEMZET ÉS A NACIONALIZMUS KELETKEZÉSE....	9
1.1 Hogyan jön létre egy nemzet?	9
1.2 A nacionalizmus keletkezése.....	10
1.2.1 Az idealista modell	11
1.2.2 Az integrációs modell.....	12
1.2.3 A konfliktus-modell.....	13
1.2.4 A kommunikációs modell.....	15
1.3 A nacionalizmus tipológiája	17
1.3.1 A nacionalizmus típusai Smith elmélete szerint.....	17
1.3.2 A nacionalizmus típusai Anderson elmélete szerint.....	18
1.3.3 A nacionalizmus típusai Gellner elmélete szerint	19
1.3.4 A nacionalizmus típusai Hobsbawm elmélete szerint	20
1.3.5 A nacionalizmus típusai Plamenatz elmélete szerint.....	21
1.4 A nemzet fogalmi meghatározása.....	22
1.4.1 Ernest Renan nemzet-meghatározása	22
1.4.2 Ernest Gellner nemzet-meghatározása	25
1.4.3 Benedict Anderson nemzet-meghatározása.....	25
1.4.4 Karl Wolfgang Deutsch nemzet-meghatározása	25
1.4.5 Eric Hobsbawm nemzet-meghatározása.....	26
1.4.6 Anthony Smith nemzet-meghatározása	26
1.4.7 A három fázis-modell	27
1.5 A nemzet kialakulásával kapcsolatos legfőbb elméletek	28
2. HAGYOMÁNY ÉS MODERNIZÁCIÓ	31
2.1 Hagyomány és modernizáció Görögországban, illetve az európai társadalmakban .	31
2.2 A kapitalizmus megjelenése az európai periférián	33
2.3 A perifériális társadalomalakulatok jellemzői.....	34
2.4 Társadalom, nemzet és állam, valamint ezek értelmezése a görög modellben	37
3. AZ EGYSGÉGES NEMZETI IDŐ KIALAKULÁSA	41
3.1 A nemzeti idő fogalma és kialakulása	41
3.2 A nemzeti idő kontinuitásának létrejötte	43
3.3 A görög történelem korszakai a modern görög történetírásban	45
3.4 A görög nemzeti történettudomány fordulópontjai	48
4. AZ ÚJGÖRÖG FELVILÁGOSODÁS ELMÉLETI ALAPJAI ÉS EGYEDI JELLEMZŐI.....	52
4.1 Az európai felvilágosodás kezdetei, a görög felvilágosodás fáziskésése.....	52
4.2 A görög felvilágosodás történelmi előzményei	54
4.3 A felvilágosodás megjelenése a görög eszmerendszerben	54
4.4 A görög felvilágosodás sajátosságai.....	57
4.5 Az újjörög felvilágosodás kritikai tevékenysége.....	60
4.6 A görög felvilágosodás európai dimenziói.....	61
5. A GÖRÖG NEMZETI IDENTITÁS FORMÁLÓDÁSA A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN	64

5.1 A hagyományos görög identitás alapjai.....	64
5.2 A felvilágosodás hatásai a görögség önképére	68
5.3 Az új nemzeti öntudat kialakulása a felvilágosodás korában	70
6. AZ ÚJGÖRÖG ÁLLAM MEGALAKULÁSÁNAK KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI ..	77
6.1 Társadalmi viszonyok a szabadságharc előtt, valamint az új állam megalapításának körülményei	77
6.2 A kereskedő polgárság megjelenése.....	79
6.3 A történelmi kutatások megindulása	82
6.4 Az újjörög történelem megteremtésének kezdetei.....	86
7. AZ ÚJGÖRÖG ÁLLAM MEGALAKULÁSA ÉS A BAJOR URALOM KEZDETI ÉVEI	87
7.1 A görög államalapítás európai dimenziói	87
7.2 Az újjörög állam megalakulása, a bajor uralom kezdete	89
7.3 A bajor uralom korszakának szellemi élete	91
8. A „NAGY ESZME” MEGFOGALMAZÁSA	96
8.1 A „Nagy Eszme” társadalmi gyökerei.....	96
8.2 A „Nagy Eszme” megfogalmazása.....	101
9. BIZÁNC REHABILITÁSIÁSA: A TÖRTÉNETI KONTINUITÁS MEGTEREMTÉSÉNEK A KULCSA, VALAMINT AZ ÚJGÖRÖG NEMZETI IDENTITÁS KIALAKULÁSÁNAK LEGFŐBB FELTÉTELE	105
9.1 Az ókori Görögország szerepe az újjörög állam kezdeti szakaszának ideológiai útkereséseiben.....	105
9.2 Bizánc elutasítása a bajor uralom kezdeti szakaszában.....	106
9.3 Bizánc rehabilitálása.....	114
9.4 Digenis Akritas, a bizánci hős	117
10. AZ ÚJ NEMZETIDEOLÓGIA MEGSZÜLETÉSE	121
10.1 A nemzeti történelem egységének létrejötte.....	121
10.2 Jakob Philipp Fallmerayer és a görög nemzeti történetírás	123
10.3 Az új nemzetideológia megfogalmazása Konstantinos Paparrigopoulos történeti műveiben	125
ZÁRSZÓ.....	132
BIBLIOGRÁFIA	137

BEVEZETÉS

1. A témaválasztás

Az újjörög nemzeti identitás kialakulása iránti érdeklődésem egyetemi tanulmányaim alatt vette kezdetét, amikor mind történészként, mind pedig szociológusként alkalmam nyílt ennek az összetett kutatási területnek a legfőbb kérdésfelvetéseibe betekintést nyerni. A későbbiekben, az újjörög történelem oktatása során is gyakran szembesültem ennek a kérdésnek a rendkívüli jelentőségével, és úgy döntöttem, hogy kutatásaimat is ebben az irányban fogom folytatni. Ebben az elhatározásomban megerősített Konstantinos Tsoukalasszal való személyes kapcsolatam, valamint az általa Budapesten tartott nagy hatású előadások is.

Valahányszor oktatni kezdem az újkori görögség történelmét, mindig Tsoukalas azon nemzet-meghatározása jut először eszembe, amely szerint a görögség „*balkáni, de nem szláv, közel-keleti, de nem muszlim, európai, de nem nyugati*”¹. Előadásaim kiindulópontja minden esetben ez a definíció. Oktatói tevékenységem során gyakran felvetődik az a kérdés is, hogy mit értünk újkori görögség alatt, mi az értelmezési tartománya ennek a fogalomnak térben és időben, és milyen jelentőséggel bír mindez a mai ember számára. Az *újkori* ugyanis a görögség esetében nem értelmezhető *modernként*, és a magyar nyelv, ellentétben az angollal, különbséget is tud tenni e két fogalom között. Tapasztalataim szerint a magyarok többsége igen kevés ismerettel rendelkezik a görögországi, valamint a délkelet-európai történelmi és politikai eseményeket illetően: értekezésem egyik célja ezért egy átfogó magyar nyelvű tudományos elemzést nyújtani az újkori görögség iránt érdeklődő magyar kutatók számára.

Mindezen túl van azonban egy személyes okom is, amely szintén a görög nemzeti identitás témájának a kutatására ösztönzött. Németországban születtem görög bevándorló szülőktől, és identitásomat kora gyermekkoromban a különbözőségem határozta meg: különböztem mind a németektől, mind pedig a többi, nem görög nemzetiségű bevándorló

¹ TSOUKALAS 1981:3.

szülők gyermekeitől. Görögországba való hazatérésemet követően természetes dolognak tartottam, hogy görög vagyok, és ezért nem is kellett semmit tennem, de szükségét sem éreztem annak, hogy görögségemről nap mint nap tanúbizonyságot tegyek. Amikor egyetemi tanulmányaim miatt Magyarországra költöztem, és itt véglegesen le is telepedtem, gyakran szembesültem azzal az egyszerűnek tűnő kérdéssel, hogy mi is vagyok valójában, milyen mértékben maradtam görög, valamint hogyan határozható meg az identitásom, ha ugyan napjainkban léteznek még egyértelmű kritériumok egy ilyen összetett identitás meghatározása számára. Ezen tapasztalataim alapján úgy vélem, hogy az identitás nem csak egységesítő elemeket tartalmaz, amelyek az egyes egyéneknek egy adott közösséghez való tartozását erősítik, hanem olyan elemeket is, amelyek a különbséget hangsúlyozzák. Személyes életutam során olyan tapasztalatokkal gazdagodtam, amelyek hatására újra és újra át kellett gondolnom, melyek azok a tényezők, amelyek által görögségtudatomat meghatározhatom.

2. Módszertani alapelvek

Mivel szociológiai és történettudományi végzettséggel rendelkezem, egyetemi oktatói munkámnak köszönhetően pedig mindezen túl filológiai kutatással is foglalkozom, jelen dolgozatban a téma interdiszciplináris megközelítésére törekedtem. Mivel a kutatásaimhoz felhasznált források még görög nyelven is nehezen hozzáférhetőek, magyar nyelvű fordítással pedig egyáltalán nem rendelkeznek, vagyis a magyar kutatás számára lényegében elérhetetlenek, a legfontosabbakat a tudományos gyakorlattól némileg eltérő módon nem csak a hivatkozásaimban említem, hanem magyar nyelvű fordításban is idézem. Munkám során arra törekedtem, hogy a görög nemzeti identitás kialakulásának kérdését ne pusztán önmagában, hanem a hasonló európai folyamatokat szem előtt tartva, Görögország-centrikusan ugyan, de mégis összehasonlító módon mutassam be.

A görög nemzeti identitás diakrón vizsgálata jóval túlmutatna egy doktori értekezés keretein, hiszen ez a kérdés nagyon hosszú időt fog át, és az ókortól napjainkig minden történelmi korban kutatható. Dolgozatom ezért egy konkrét időintervallumban, a felvilágosodás korától az újjörög nemzetideológia 19. század végi megszilárdulásáig vizsgálja a nemzeti identitás kérdését, és elsősorban arra törekszik, hogy az újjörög állam

létrejött, valamint az újjörög nemzeti azonosságtudat kialakulása közötti viszonyt bemutassa.

E helyen kell tisztáznunk egy fogalmi kérdést is. A dolgozatban központi szerepet játszó fogalmi hármasság, az ἑλληνας („ellinas”), a ρωμαίος/ρωμιός („romaios”/„romios”), illetve a γραικός („graikos”) nem feleltethető meg ekvivalens magyar fogalmaknak, mivel ezen fogalmak egyikének jelentéstartalmát sem lehetséges egy szavas magyar fordításban visszaadni. Ebben az esetben két lehetőség kínálkozik: vagy megtartjuk az eredeti görög fogalmakat, és latin betűs átírásban ezeket használjuk a magyar szövegben is, vagy pedig megpróbáljuk hasonló hangalakú és jelentésű magyar fogalmakkal helyettesíteni azokat. Választásunk magyar nyelvhelyességi okokból a második lehetőségre esett, ennek megfelelően az „ellinas” fogalom magyar megfelelőjeként a „hellén”, a „romaios”/„romios” magyar megfelelőjeként a „római”, a „graikos” magyar megfelelőjeként pedig a „görög” kifejezéseket használjuk.

3. A dolgozat célkitűzései

A dolgozat célja annak bemutatása, hogy hogyan alakult ki az újjörög nemzeti identitás, a felvilágosodás korát megelőző időszak vallási jellegű, a keresztény egyetemesség eszméjén nyugvó római-bizánci azonosságtudata, valamint a felvilágosodás korában újra felfedezett hellén-ógörög identitás szintéziseként. Ennek során különös hangsúlyt helyeztünk az újjörög nemzetállam, illetve a hivatalos állami ideológia identitásformáló szerepének bemutatására.

A görög, valamint az angol nyelvű szakirodalom ezt a kérdést vagy szociológiai, vagy történettudományi szempontból vizsgálja, és az e témájú történettudományi elemzések többsége valamely általánosabb jellegű monográfia részét képezi. Szintén érintik a témát az esztörténeti és kultúrtörténeti kutatások, amelyek azonban csak ritkán vizsgálnak egy esztörténeti kornál nagyobb időszakot, így ezekből a művekből értékes információkat nyerhetünk ugyan a nemzeti identitás formálódásáról, de ezek nem lépnek túl a korszakhatárokon. Az újjörög nemzeti identitás kialakulásának kérdését címükben is viselő kötetek az esetek többségében monográfia helyett gyűjteményes tanulmánykötetek,

amelyek a téma egy-egy aspektusát részletesen és alaposan elemzik, de átfogó képet ezekből sem nyerhetünk.

Kivételként említhetjük Nikos Svoronos *A görög nemzet: Az újkori görögség létrejötte és kialakulása* című monográfiáját (SVORONOS 2004), amely egyéni látásmódja miatt csak a szerző halála után jelenhetett meg, és még akkor is komoly vitákat szült a görög tudományos és szellemi életben. Ez a vita számomra is különös jelentőséggel bírt, és további inspirációval szolgált kutatásaim számára.

Általánosságban elmondhatjuk tehát, hogy elsősorban a görög, de bizonyos szempontból az angol nyelvű szakirodalom is adós még egy átfogó, korszakhatárokon átívelő, a nemzeti identitás kérdésére összpontosító, interdiszciplináris jellegű monográfiával. Dolgozatom egyik célkitűzése egy ilyen jellegű monográfia alapjainak lefektetése, amely kiindulópontként szolgálhat a téma további kutatásához.

Ennél is fontosabbnak tartom azonban, hogy az újkörög nemzeti identitás kialakulásának folyamatát, valamint az ezzel kapcsolatos legfontosabb elsődleges forrásokat a magyar kutatás számára bemutassam, és elérhetővé tegyem. Magyarországon ugyanis a görög történelem sokak számára még napjainkban is csak az ókori görögség történelmét jelenti, vagyis a görögségre vonatkozó ismeretek nem terjednek a hellenisztikus kornál tovább. A bizánci történelem Moravcsik Gyula munkássága révén vált ismertté Magyarországon, aki a bizánci-magyar kapcsolatok feltárásával és publikálásával megtalálta a magyar és a görög történelem közötti első összekötő láncszemet. A Bizánc bukása utáni görög történelem azonban az Új Mandátum kiadó *Ellinika Vivlia* „Görög könyvek” című, az újkori görög történelemmel és társadalomtörténettel foglalkozó sorozatának elindulásáig teljesen kívül esett a magyar kutatás látóterén. Nemcsak egy átfogó, modern szemléletű történeti monográfia hiányzik még a görög újkorról, hanem az egyes részletkérdésekkel foglalkozó tanulmányok is. Remélem, hogy dolgozatom pótolhat valamit ebből a hiányból, illetve újraindíthatja az újkörög nemzet kialakulásával kapcsolatos tudományos kutatást, illetve vitát a magyar szellemi életben is.

4. A dolgozat felépítése

Dolgozatunk elméleti bevezetője a nemzet, valamint a nacionalizmus létrejöttének legfontosabb modelljeit mutatja be, valamint említést tesz a legismertebb nemzet-meghatározásokról, illetve nacionalizmus-tipológiákról. Az ezt követő két fejezet továbbra is elsősorban elméleti szempontok alapján vizsgálja a hagyomány és a modernizáció viszonyát Délkelet-Európában, illetve Görögországban, valamint a nemzeti idő átalakulásának és teljessé válásának kérdéseit.

Az ezt követő fejezetek két nagy gondolati egység köré szerveződnek: az újbörmög nemzeti identitás kialakulásának folyamatát, illetve az újbörmög nemzetállam megalapításának körülményeit, és az Ottó, illetve I. György korabeli hivatalos államideológia létrejöttét vizsgálják, miközben betekintést nyújtanak az államideológia és a történetírás viszonyrendszerébe is.

1. ELMÉLETI ALAPOK: A NEMZET ÉS A NACIONALIZMUS KELETKEZÉSE

1.1 Hogyan jön létre egy nemzet?

Ahhoz, hogy a görög nemzet és az ahhoz kapcsolódó nemzeti identitás létrejöttének körülményeit feltárhassuk, valamint, hogy ezt a folyamatot szélesebb európai kontextusban vizsgálni tudjuk, először arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy hogyan jön létre egy nemzet, illetve milyen kapcsolat áll fenn a nemzet és a nacionalizmus létrejötte között.

A nemzetek létrejöttének folyamatáról, illetve annak a nacionalizmusok kialakulásához való viszonyáról számos elmélet született. Ezeket az alábbiakban összegezzük.²

A kutatás egységes álláspontot képvisel a következő, alapvető elméleti kérdésekben:

- a) A *nemzet* és a *nacionalizmus* olyan társadalmi jelenségek, amelyek szoros kapcsolatban állnak a modernizáció 18. századi európai megjelenésével. A modernizáció legfőbb megnyilvánulási formája ebben a korban a felvilágosodás, illetve az iparosodás.
- b) A nemzetek létrejötte szándékosan kezdeményezett folyamatok eredménye.
- c) A nacionalizmus olyan politikai ideológia, amely minden esetben egy államhoz kapcsolódik, ez pedig lehet már létező, vagy még nem létező is. Abban az esetben, ha az állam még nem létezik, a nacionalizmus célja annak létrehozása. Gellner így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „A nacionalizmus ... elsődlegesen olyan princípium, mely a politikai és nemzeti egység kongruenciáját tartja szükségesnek”³.

A következő kérdésekben még nem tudott általánosan elfogadott eredményekre jutni a kutatás, így jelentős véleménykülönbségek alakultak ki:

² V.ö. ZELEPOS 2002:24skk.

³ GELLNER 1991:8, a definíció magyar fordítását idézi HOBBSBAWM 1997a:17.

- a) Kik a hordozói a nacionalizmus eszméjének, illetve hogyan alakul ki a nemzeti identitás?
- b) Milyen viszony áll fenn a nacionalizmus, a nemzet létrejötte, illetve az állam megléte között? Egy nemzet létrejöttének elengedhetetlen feltétele az állam megléte, vagy fordítva, a nemzet az a tényező, amely az államot létrehozza? Ez a kérdés különösen fontos Görögország, valamint a többi délkelet-európai állam szempontjából. Nyugat-Európával ellentétben ugyanis, ahol sok példát találunk a dinasztikus birodalmak modern nemzetállamokká alakulására, az Európának ezen a részén fennálló nagy, soknemzetiségű birodalmak nem szolgálhattak történelmi előzményként a nemzetállamok létrejötte számára. Ez magyarázattal szolgálhat arra a kérdésre is, hogy a délkelet-európai nacionalista mozgalmak miért föderális államok létrehozását tekintették céljuknak. Schieder három fázis-modellje ⁴ különösen jól képes ezt a jelenséget leírni. E modell értelmében Nyugat-Európában a nemzet és az állam egymást fedő fogalmak (1. fázis), Közép-Európában az összefogás hozta létre a nemzet és az állam kongruenciáját (2. fázis), míg Kelet-Európában ugyanez a nagy birodalmak szétesése által következett be (3. fázis). A modernizáció szintén más jelentéssel bír Délkelet-Európában, hiszen ott jóval nagyobb késéssel történt meg az iparosodás, mint nyugaton. Ennek ellenére azonban a délkelet-európai nacionalista mozgalmak egy időben jelennek meg az iparosodott országok hasonló mozgalmával.
- c) Habár még nem eldöntött a kérdés, hogy a nemzet hozza-e létre a nacionalizmust, vagy a nacionalizmus a nemzetet, Zelepos ⁵ szerint a nacionalizmus ideológiája az, amely a nemzetet létrehozza. Ennek következtében a nemzet azokat a jellemvonásokat hordozza, amelyek az azt létrehozó nacionalista ideológia sajátjai.

1.2 A nacionalizmus keletkezése

Mivel Zelepos fent említett véleménye szerint a nacionalizmus hozza létre a nemzetet, a továbbiakban a nacionalizmus keletkezését leíró legfőbb modelleket ismertetjük ⁶.

⁴ WINKLER 1982:119-137.

⁵ ZELEPOS 2002:26.

⁶ A modellek ismertetése SMITH 1983, illetve ZELEPOS 2002:24-41 alapján történik.

1.2.1 Az idealista modell

Az idealista modell kidolgozása E. Kedourie nevéhez fűződik. Ennek értelmében a nacionalizmus létrejött a felvilágosodás ideológiájában, valamint Kant gondolataiban gyökerezik, folyamata pedig az alábbi módon írható le:

A hagyományos értékek megkérdőjelezése az egyéni önrendelkezés iránti igény megjelenéséhez vezet. Azokból a közösségekből, amelyek ezeket a gondolatokat megfogalmazzák, új társadalmi osztályként kialakul az értelmiség, amely kiutat keres az említett identitás- és értékválságból. Ez a kiút az önrendelkezés kiterjesztésében ölt testet: az egyéni önrendelkezés igényéből hamarosan a kollektív önrendelkezés igénye válik, ez a kollektív önrendelkezés pedig nem más, mint a nemzet függetlenségének, illetve önrendelkezésének a megfogalmazása.

A modell hátrányaiként az alábbi tényezőket említhetjük:

- Nem valószínű, hogy a nemzeti önrendelkezés igénye csupán egyetlen társadalmi réteget érintett volna.
- Ez a modell nem ad magyarázatot arra a jelenségre, hogy egyes nemzetek esetében létrejön a nacionalizmus, míg más, ugyanolyan körülmények között élő nemzetek esetében nem.
- Szintén nem kapunk magyarázatot arra, hogy a felvilágosodás miért vezet szükségszerűen a nacionalizmus, és nem valamely más ideológia létrejöttéhez.

Érdemes a modell bemutatásával együtt azt is megvizsgálni, mennyire alkalmas az a görög nacionalizmus keletkezésének leírására. Az idealista modellel kapcsolatban az alábbi megállapításokat tehetjük:⁷

A 18. században a görög területeken is létezett egy olyan társadalmi csoport, amelyet értelmiségnek nevezhetünk. Ez a görög értelmiség ismerte a felvilágosodás eszméit, és az abban az időben kialakuló nacionalista eszmék hordozójává is vált.

⁷ V.ö. ZELEPOS 2002:28.

Görögország esetében azonban, ellentétben a nyugat-európai viszonyokkal, nem beszélhetünk teljes bizonyossággal érték- és identitásválságról, az értelmiségi réteg létrejöttének okait tehát inkább máshol kell keresnünk. Az Oszmán Birodalom keretein belül szintén más értelmezést nyer a hagyományos értékek, valamint a vallás megkérdőjelezése, mint Nyugat-Európában. A görög felvilágosodás egyes áramlataitól valóban nem volt idegen az antiklerikalizmus, de ez nem tekinthető annyira jelentősnek, hogy a nacionalista mozgalmak számára kiinduló pontot jelentsen.

Összességében elmondhatjuk, hogy az idealista modell fontos megállapításokat tartalmaz, de a görög viszonyok leírására nem elégséges.

1.2.2 Az integrációs modell

Az integrációs modell a nacionalizmus kialakulását a szociológia szemszögéből vizsgálja. Ennek értelmében a technikai fejlődés, valamint az agrártársadalom ipari társadalommá alakulása új társadalmi rétegek megjelenéséhez vezet, amelyek az átalakulás során kialakult új foglalkozások elterjedésének, valamint az újfajta munkamegosztásnak köszönhetik létrejöttüket. Ezek az új társadalmi csoportok új igényeket fogalmaznak meg, amelyek gyakran eltérnek a hagyományos értékrendtől, és ez végső soron a hagyományos keretek széthullásához vezet. A hagyományos értékrendszer felbomlása az élet szinte minden területét érinti, és ezáltal a tradicionális társadalmi berendezkedés válságához vezet. Ebből a válságból a nacionalizmus kínál kiutat, amely a széthullástól fenyegetett társadalom számára új egységesítő erőként jelenik meg. Ez az egységesítő erő képes féken tartani a társadalomban végbemenő centrifugális folyamatokat, képes egyben tartani a társadalmat, és annak továbbélését ezáltal biztosítani.

A modell hátrányaként említhetjük, hogy olyan funkcionalista, valamint determinista elemeket tartalmaz, amelyek a nacionalizmus létrejöttét a modernizáció elkerülhetetlen következményeként értelmezik.

Az integrációs modellnek a görög viszonyok leírására történő alkalmazása az alábbi, erős fenntartásokat veti fel:⁸

- A nacionalizmus kialakulásának idejében az Oszmán Birodalom keretei között nem beszélhetünk nyugat-európai értelemben vett modernizációról.
- Igaz, hogy a 18. század végén az Oszmán Birodalomban is jelentkezett egy társadalmi válság, valamint egy erőteljes széthullás, de ez merőben más jellegű volt, mint a modellként szolgáló nyugat-európai társadalmak esetében, ugyanis nem a modernizáció következményeként jött létre, hanem annak hiánya miatt, a Birodalom sikertelen külpolitikája, valamint belső összeomlása nyomán.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az integrációs modell nem alkalmazható a délkelet-európai államok esetében.

1.2.3 A konfliktus-modell

A konfliktus-modell a már említett szociológiai megközelítés egy másik aspektusát tárja fel, és ennek során túllép Európa, elsősorban pedig Nyugat-Európa határain. Megfogalmazása sok rokon vonást mutat a marxizmussal. Ez a modell olyan társadalmak leírására használható, amelyek nagy gyarmattartó hatalmak érdekszférájába tartoznak, és azon a feltevésen alapul, hogy a nacionalizmus nem más, mint az idegen hatalom beavatkozására adott válasz. Központi fogalmai a gyarmatosítással kapcsolatba hozott *kapitalizmus* és *imperializmus*, valamint az egymással szembeállított *centrum* és *periféria*.

A periférián olyan társadalmi csoportok jönnek létre, amelyek a fennálló kizsákmányoló rendszer kárvallottjainak tekintik magukat. Ezek a csoportok jellemzően a helyi értelmiséghez tartoznak, akik ugyan hozzáférnek az oktatáshoz, de társadalmi felemelkedésüket nagyban gátolja a fennálló rendszer. A nacionalizmus eszméjét ők fogalmazzák meg, hogy ilyen módon próbáljanak véget vetni az idegen befolyásnak, illetve az idegenek által történő kizsákmányolásnak: ebben az értelemben a nacionalista mozgalmak a társadalmi forradalom eszméjét hordozzák.

⁸ V.ö. ZELEPOS 2002:29.

A modell minden érénnyel ellentétben számos gyenge ponttal rendelkezik, amelyek közül az alábbiakat említhetjük:

- Kérdéses a modell európai kontextusban való alkalmazhatósága. A nacionalizmus megjelenése Nyugat-Európa kapitalista államaiban egyáltalán nem magyarázható ezzel az elmélettel, és a keleti-délkeleti periféria esetében is csak fenntartásokkal használhatjuk ezt a megközelítésmódot.
- A modell nem tesz egyértelmű különbséget a *kapitalizmus*, az *imperializmus*, valamint a *kolonializmus* fogalmai között.
- A kapitalista államokhoz tartozó periférián megjelenő nacionalista mozgalmak célja nem feltétlenül a társadalmi forradalom.
- Ha idegen uralomról, illetve idegen befolyásról beszélünk, az már azt feltételezi, hogy a nemzeti identitás akármilyen kezdetleges formában is, de jelen van; ellenkező esetben értelmetlen dolog lenne különbséget tenni saját nemzetünk, illetve az idegenek között.

A konfliktus-modell új megvilágításba helyezi a nacionalizmus görög területeken való megjelenését, azonban ahogy már említettük, csak fenntartásokkal alkalmazható a délkelet-európai régióban végbemenő folyamatok leírására. Görög szempontból az alábbi előnyökkel, illetve hátrányokkal jár a konfliktus-modell alkalmazása:⁹

- Kétségtelen előnye ennek a modellnek, hogy szakít a hagyományos nyugat-európai keretekkel, és nagyobb távlatokat nyit a kutatás számára. Szintén előnyös, hogy különbséget tesz a centrum és a periféria között, habár a perifériát egy egységnek tekinti, ahelyett, hogy további különbségeket tenne a periféria eltérő adottságokkal rendelkező társadalmi között.
- Szintén a modell előnyeként említhető, hogy a görög területeken is jelen volt a helyi értelmiség azon csoportja, amely hozzáfért ugyan az oktatáshoz, de társadalmi felemelkedése akadályokba ütközött. Ez a réteg lett a nacionalista eszmék hordozója; az uralkodó idegen hatalommal való összeütközései nyomán létrejövő

⁹ V.ö. ZELEPOS 2002:30.

ellenségképek pedig jelentős szerepet játszottak a nemzeti identitás későbbi kialakulásában.

- A modell hátrányaként azt róhatjuk fel, hogy az idegen uralom a délkelet-európai térségben nem azonosítható a kapitalizmussal, és nem ugyanazt jelentette a korabeli görög társadalom egésze számára. Míg a kereskedő polgárság egy része például elégedetlen volt az oszmán állam intézményrendszerével, a fanarióták azonosulni tudtak azzal. Az idegen uralom fogalma minden társadalmi réteg számára más jelentéssel bírt, ennek következtében szintén csak fenntartásokkal alkalmazhatjuk a konfliktus-modellt ennek a régióknak a vizsgálata során.

1.2.4 A kommunikációs modell

A kommunikációs modell szerint a nacionalizmus a modernizmus felé haladó, premodern társadalmak átmeneti kísérő jelensége. Ez az átmenet a „kettős forradalommal”, vagyis a Nagy Francia Forradalommal és az ipari forradalommal vette kezdetét, és a benne rejlő dinamikának köszönhetően nagy területen éreztetni tudta hatását. Jelentős szerepet játszik mindebben az oktatás, illetve a kommunikáció fejlődése, mert ezek teszik lehetővé a térbeli, illetve a társadalmi osztályok közötti mobilitást. A folyamat végeredménye az „átmeneti embertípus” létrejötte, amely elnevezés azért jött létre, mert a tradicionális értékrendszerrel már megszakadt a kapcsolata, de a modern öntudatot még nem alakította ki. A nacionalizmus ennek az átmeneti embertípusnak az igényeit elégíti ki, és ezért egyfajta „szükséges rossznak” tekinthető. Végeredményben tehát megállapítható, hogy a nacionalizmus egy átmeneti állapothoz kapcsolódó, átmeneti jelenség, amely a modernizáció előrehaladásával fokozatosan elveszíti jelentőségét.

Gellner¹⁰ néhány ponton kiegészíti, illetve pontosítja a fent vázolt modellt. Véleménye szerint az iparosodás és a modernizáció egymás létét feltételező tényezők, és annak érdekében, hogy egy iparosodott társadalom működni tudjon, új típusú oktatásra, illetve művelődésre van szüksége. Ez az új típusú művelődés azonban nem alakít ki szükségszerűen egy új értékrendszert, és ez nagyfokú elbizonytalanodáshoz

¹⁰ V.ö. GELLNER 1964, valamint ZELEPOS 2002:32sk.

vezet az értelmiség körében, amely ennek az új művelődésnek a hordozója. Az értelmiség értékválsága, valamint a szélesebb társadalmi rétegeknek az iparosodás által okozott személyes és kulturális gyökérvesztése táplálja a nacionalizmus eszméjét, amely egységesítő ideológiaként lép fel, és új értékrendszert nyújt a modern ipari országok társadalmi számára.

A kommunikációs modell gyenge pontjaként azt emelhetjük ki, hogy a kommunikáció elterjedése nem növeli feltétlenül a mobilitást, valamint egy társadalmi fejlődésben jelentkező átmeneti állapot sem vezet szükségszerűen a nacionalizmus megjelenéséhez.

A modell alkalmazhatósága a délkelet-európai térségben első látásra erősen megkérdőjelezhetőnek tűnik, hiszen a vizsgált időszakban a modernizáció még el sem kezdődött az említett régióban.¹¹ Ha azonban ettől a tényezőtől elvonatkoztatunk, akkor megállapíthatjuk, hogy a modell alapvető struktúrái nem csak az iparosodott országok társadalmi változásainak leírására alkalmasak, hanem az iparosodás előtti társadalmak kutatásában is hasznosak lehetnek. A görög példa is erre utal: az iparosodás elmaradottsága ellenére az állandóan fejlődő iskolázottság, a sajtó, valamint az időközben létrejövő állam politikai rendszere inkább tűnik modernnek, mint tradicionálisnak. A hagyomány és a modernizáció kettőssége nem csak Görögország, hanem az egész délkelet-európai térség számára meghatározó a vizsgált időszakban, ezért erre a kérdésre a jelen értekezés keretei között is részletesebben visszatérünk a következő fejezetben.

A nacionalizmus létrejöttét modellező, fent vázolt négy elmélet összegzéseként az alábbi megállapításokat tehetjük:

- a) Mind a négy modell újkori eredetűnek tekinti a nacionalizmust, és annak keletkezését, az idealista modell kivételével, a modernizációhoz kapcsolja.
- b) Ezek a modellek a nacionalizmust olyan válságideológiaként értelmezik, amely a társadalmi változásokból eredő problémafelvetésekre kínál

¹¹ V.ö. ZELEPOS 2002:33.

megoldást. Az, hogy mindez csupán átmeneti állapotnak tekinthető, vagy a fejlődés végpontja-e, minden modellben másként jelenik meg.

1.3 A nacionalizmus tipológiája

A nacionalizmus keletkezésével kapcsolatos elméletek után tekintsük át annak legfőbb típusait Smith, Anderson, Gellner és Hobsbawm nyomán.¹²

1.3.1 A nacionalizmus típusai Smith elmélete szerint

Smith kétfajta nacionalizmust különböztet meg: az *etnocentrikus*, illetve a *policentrikus* típust. Az előbbi jelenléte nem kizárt az újkor előtt sem, az utóbbi azonban kizárólag az újkorban fordulhat elő.

Az etnocentrikus nacionalizmus olyan értékrendszeren alapul, amely kizárólag a saját közösségre vonatkozik, és transzcendentális dimenziókkal rendelkezik. Az illető közösség teljesen elzárkózik a külvilágtól, ezért azok az alapvető fogalmak is, mint *hatalom*, *morál* és *kultúra* csak a saját közösség kontextusában nyer értelmezést. Példaként említhetjük az ókori görögséget és zsidóságot, valamint az újkori orosz pánszlávizmust.

A policentrikus nacionalizmus az etnocentrikus ellentéte, hiszen nyílt és befogadó jellegű. Ezen elmélet szerint sok nemzet létezik, de csak egyetlen kultúra, amelyet a „nemzetek családja” alakít ki. Példaként az újkori japán nacionalizmust, vagy a törökországi kemalizmust említhetjük.

Mivel az etnocentrikus modell alkalmazható újkori viszonyok között is, ezért lehetséges általa a Nagy Eszme¹³ megközelítése, valamint értelmezhetővé válik a *görögség*, az *ortodoxia*, valamint a *kultúra* fogalmainak azonosítása is.

¹² A leírás alapja ZELEPOS 2002:34skk.

¹³ A Nagy Eszméről bővebben a 8. fejezetben értekezünk.

1.3.2 A nacionalizmus típusai Anderson elmélete szerint

Anderson négyfajta nacionalizmust különböztet meg.

A *republicánus*, vagy más néven *kreol* nacionalizmus az európai nacionalizmusok megjelenése előtt alakult ki Észak- illetve Dél-Amerikában. A nemzeti identitás meghatározása földrajzi kritériumok alapján történik, a nyelv, valamint a származás nem játszik benne szerepet.

A *népi típusú* nacionalizmus a Nagy Francia Forradalom utáni Európában alakult ki, hordozói pedig az értelmiségi rétegek. A nemzeti identitás kulturális, valamint nyelvi kritériumokon alapszik.

A „*hivatalos*” nacionalizmus olyan, többnemzetiségű dinasztikus államokban jelenik meg, amelyek uralkodó rétege az egyre inkább feltörekvő népi típusú nacionalista mozgalmak ellensúlyozására létrehoz egy hivatalos, állami nacionalizmus-ideológiát, hogy ezáltal biztosítsa az állam további fennmaradását. Ilyen ideológiák keletkeztek például Nagy-Britanniában, a Habsburg Monarchiában, valamint Oroszországban.

A negyedik típus nem visel saját elnevezést. Ez a fajta nacionalizmus a gyarmati uralom megszűnése után keletkezik Afrikában, valamint Kelet-Ázsiában, és a három fent említett típus bármelyikének képében megjelenhet azzal a kikötéssel, hogy a nyelv nem játszik egységesítő szerepet a nemzet kialakulásának folyamatában.

Anderson elméletének erőssége, hogy diakrón szempontokat is figyelembe vesz, emellett azonban számos gyenge ponttal rendelkezik a nacionalizmus európai típusainak leírása szempontjából. Az európai nacionalizmusok a második pontba, vagyis a népi típusú nacionalizmusok csoportjába tartoznak, ez azonban nem különbözteti meg a vallással kapcsolatos tényezőket az általános kulturális tényezőktől. További hátránya Anderson elméletének, hogy az amerikai nacionalizmusok számára külön kategóriát hoz létre, holott azoknak a hordozói európaiak voltak, és így az általuk létrehozott nacionalizmus-típusok is az európai kultúrkör részét képezik.

1.3.3 A nacionalizmus típusai Gellner elmélete szerint¹⁴

Gellner az alábbi három tényező megléte, illetve hiánya alapján állította fel nacionalizmus-tipológiáját:

- 1) A hatalomhoz való hozzáférés lehetősége az államrendszeren belül,
- 2) A művelődéshez való hozzáférés, valamint
- 3) A kultúra homogén, illetve heterogén volta.

Ennek a három tényezőnek az egymással történő kombinációjából három olyan alakzat jöhet létre, amelyet nacionalizmusként határozhatunk meg. Ezek a következők:

A *klasszikus, Habsburg-típusú nacionalizmus* nem csak a Habsburg Birodalomban, hanem annak a keleti, valamint a déli periferiáján is megfigyelhető. Ebben a modellben a hatalom birtokosai azok, akik a művelődéshez is hozzáférnek, míg a művelődés lehetőségétől elzárt társadalmi rétegek kulturális és nyelvi szempontból erősen heterogén jelleggel bírnak. A nacionalizmust azért hozzák létre ezek a hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok, hogy a művelődéshez való hozzáférésüket biztosítsák.

A *19. századi egyesítő célú nacionalizmus* a német, illetve az olasz példát modellezi. A művelődés minden társadalmi réteg számára hozzáférhető, de a hatalomhoz való hozzájutás továbbra sem lehetséges a társadalom legnagyobb része számára. A nacionalizmus célja ebben az esetben a hatalomhoz való hozzáférés lehetővé tétele, valamint egy egységes államalakulat létrehozása a közös kulturális hagyományokkal rendelkező közösségek számára.

A *diaszpóra-nacionalizmus* a területiális bázissal nem rendelkező, nemzeti kisebbségként élő népek jellemző nacionalizmus-típusa. Ebbe a típusba tartoznak például a zsidók, a görögök, valamint az örmények. A hatalomtól elzárt rétegek könnyebben jutnak hozzá a művelődéshez, mint a hatalom birtokosai, akiktől kulturális tekintetben is

¹⁴ V.ö. továbbá GELLNER 2007:3skk.

különböznek. A nacionalizmus célja ebben az esetben a kulturális különbözőség lehetőségének további fenntartása.

Gellner nacionalizmus-tipológiája azt az elméleti alapot nyújtja, amelynek keretei között a délkelet-európai nacionalizmusok végre nem számítanak kivételnek vagy az alaptípustól eltérő esetnek, hanem pontosan azok leírására hivatott. E szerint a megközelítésmód szerint a görög nacionalizmust egy, az uralkodó oszmán rétegtől kulturálisan különböző, és a művelődéshez kivételes hozzáféréssel rendelkező közösség hozta létre azzal a céllal, hogy saját államot hozzon létre. A területiális bázis hiányával, valamint a diaszpóra-jelleggel magyarázható az a jelenség, hogy a szabadságharc a Dunamenti Fejedelemségekben, vagyis egy, a későbbi görög állam határain kívül eső területen tört ki.

A szabadságharc céljával kapcsolatban megoszlik a kutatók véleménye. Gellner¹⁵ megkockáztatja még azt a feltevést is, hogy a szabadságharc célja még nem a nemzetállam létrehozása volt, hanem a Bizánci Birodalom újbóli létrehozása.¹⁶

1.3.4 A nacionalizmus típusai Hobsbawm elmélete szerint

Hobsbawm kétféle nacionalizmust különböztet meg.¹⁷

A *népi proto-nacionalizmus* egy olyan, kulturális tényezőkön alapuló azonosságtudat, amely még nem rendelkezik politikai célokkal. A közös nyelv még csak az értelmiség számára bír jelentőséggel, és részükre szolgál a nemzeti identitás alapjául. A proto-nacionalizmus „cementje” a vallás, amelynek segítségével azonos nyelven beszélő népek is önálló azonosságtudatra tehetnek szert, valamint adott esetben egy „tartós politikai entitáshoz”, vagyis egy „történelmi nemzethez” való tartozás tudata.¹⁸

¹⁵ GELLNER 1999:74skk, GELLNER 2007:22.

¹⁶ Azt a kérdést, hogy mely államforma létrehozása volt a szabadságharc célja, VOGLI 1999 elemzi és ismerteti kimerítő részletességgel.

¹⁷ HOBSBAWM 1997a:62skk.

¹⁸ Ugyanott 88, 94.

A *nemzeti-nyelvi* nacionalizmus az 1870 és 1918 közötti időszakban alakul ki: ekkor válik ugyanis általánossá a nyelv nemzetalkotó szerepe, és ekkor válnak a nacionalista mozgalmak is tömegmozgalmakká. A nemzeti nyelvek, ellentétben a nacionalista eszmékből fakadó elképzelésekkel, ebben a korszakban létrehozott mesterséges konstrukciók; általában egy kiválasztott dialektust alakítottak standardizált nyelvváltozáttá.

Ez a megközelítésmód szintén értékes információkkal szolgálhat a délkelet-európai nacionalista mozgalmak 19. századi kialakulásával kapcsolatban.

1.3.5 A nacionalizmus típusai Plamenatz elmélete szerint¹⁹

Plamenatz kétféle nacionalizmus-típust különböztet meg.

A *nyugati* típusú nacionalizmust azok a nemzetek hozták létre, amelyek kulturális értelemben lépést tudtak tartani az Európában, abban az időben vezető szerepet betöltő angolokkal és franciákkal, saját nemzetállammal azonban még nem rendelkeztek. Ez elsősorban a németekre és az olaszokra vonatkozik. A nyugati típusú nacionalizmus kialakulásának legfőbb oka Napóleon felemelkedése és a fenyegető francia terjeszkedés volt, célja pedig a francia befolyással szembeni ellenállás, illetve egy erős nemzetállam létrehozása.

A *keleti* típusú nacionalizmus Európa szláv nemzetei, illetve egyes afrikai, ázsiai és latin-amerikai nemzetek esetében figyelhető meg. Ezek a nemzetek a nyugati eszmék befogadása által egy, a sajátjuktól eltérő civilizációt honosítottak meg, és „felemelkedésük” érdekében ebben kellett a nyugati átadó nemzetekkel való egyenrangúságra törekedniük, illetve saját nemzeti identitásukat kialakítaniuk. A nacionalizmus eszméjét is Nyugat-Európából vették át ezek a nemzetek, az általuk

¹⁹ Az ismertetés alapja: PLAMENATZ 1995.

kialakított keleti típusú nacionalizmus azonban „egyszerre modellkövető és versenyelvű”²⁰, illetve „ellenséges az utánzott modellel szemben”²¹.

1.4 A nemzet fogalmi meghatározása

Miután áttekintettük a nemzetet létrehozó nacionalizmus keletkezéstörténetét, valamint legfőbb típusait, a nemzet fogalmának legfontosabb definícióival, valamint a nemzetek létrejöttét bemutató két legjelentősebb elmélet ismertetésével folytatjuk bevezetőnk.²² A kutatás egységes álláspontja szerint annak eldöntése érdekében, hogy emberek egy csoportját nevezhetjük-e nemzetnek, a legfontosabb kritérium az a szubjektív faktor, hogy a csoport tagjai milyen azonosságtudattal rendelkeznek, és ennek megfelelően ők minek tekintik magukat.

1.4.1 Ernest Renan nemzet-meghatározása

A nemzet meghatározásának kérdését Ernest Renan veti fel 1882-ben írt, *Mi a nemzet?* című esszéjében, és maga is próbál választ találni a kérdésre. Mivel Renan elmélete a későbbi nacionalizmus-definíciókra is hatással van, jelentőségének megfelelő részletességgel ismertetjük azt.²³

Az esszé kiinduló pontja az a megállapítás, hogy „*a fajt összekeverik a nemzettel, és olyan szuverenitást tulajdonítanak az etnikai vagy inkább nyelvi csoportoknak, amilyennel csak a valóságosan létező népek rendelkeznek*”²⁴. A nemzet fogalmának tisztázása érdekében Renan először történeti szempontból vizsgálja a kérdést, és ennek során megállapítja, hogy nemzetek csak Nagy Károly birodalmának felbomlása óta léteznek, az

²⁰ PLAMENATZ 1995:63.

²¹ PLAMENATZ 1995:64.

²² Vö. ZELEPOS 2002:39skk.

²³ Az ismertetés alapja: RENAN 1995.

²⁴ RENAN 1995:171.

ókorban a nemzet ismeretlen fogalom volt.²⁵ Ahogy az ókori nagy birodalmakban nem léteztek nemzetek, úgy maguk a birodalmak sem voltak *hazának* tekinthetőek, és az alattvalóik sem voltak hazafiak.

A nemzetek keletkezése annak köszönhető, hogy a népvándorlás-kori germán törzsek apróbb darabokra szakították a korábbi nagy nyugat-európai birodalmakat, és ezek a kisebb államalakulatok felvették hódítóik nevét. Franciaország így a frankokról kapta elnevezését. Ezeknek az új államoknak a legfőbb jellemzője az „*őket alkotó népek fúziója*”²⁶, fennmaradásuk pedig annak a két körülménynek köszönhető, hogy a hódító népek átvették a meghódított területeken uralkodó vallást, a kereszténységet, és ezáltal nem jött létre vallási különbözőség, valamint, hogy a hódítók „*elfelejtették nyelvüket*”²⁷.

A felejtés központi szerepet játszik Renan nemzetelméletének további részében is. „*A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában, ezért, hogy a történettudomány fejlődése gyakorta veszedelmes a nemzetiségre nézve. A történeti vizsgálat ugyanis fényt derít azokra az erőszakos cselekedetekre, amelyek minden politikai formáció eredetének kísérőjelenségei. [...] Az egység mindig brutálisan jön létre*”²⁸. Az ennek során kialakuló modern nemzet „*egyazon irányban konvergáló tények sora által létrehozott történelmi eredmény*”²⁹, melynek lényege, hogy „*minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és hogy mindenki sok mindent elfelejtsen*”³⁰. Ennek megfelelően a francia nemzetnek is el kell felejtenie Szent Bertalan éjszakáját, valamint a 13. századi dél-franciaországi mészárlásokat.

A történelmi kitekintés után Renan szinkrón szempontból vizsgálja a nemzet fogalmát. Megállapítja, hogy a legtöbb nemzetet egy uralkodó dinasztia testesíti meg, de „*létezhet egy nemzet a dinasztikus princípium nélkül is, sőt, olyan nemzetek is, melyeket dinasztikák alakítottak azzá, elszakadhatnak tőlük anélkül, hogy emiatt megszűnnének*”³¹. Ezt követően sorra veszi azokat a tényezőket, amelyeknek nemzetalkotó jelleget tulajdonít a közgondolkodás, viszont nem alkalmasak ennek a funkciónak a betöltésére. Legelőször a

²⁵ RENAN 1995:172.

²⁶ RENAN 1995:173.

²⁷ RENAN 1995:173.

²⁸ RENAN 1995:174sk.

²⁹ RENAN 1995:175.

³⁰ RENAN 1995:175.

³¹ RENAN 1995:177.

faj nemzetalkotó jellegét cáfolja, hiszen egyrészt nincs olyan ország, amelyet csak egyetlen faj alkotna, másrészt pedig tiszta faj sincsen. Második helyen a nyelvnek tulajdonított nemzetalkotó jelleg helytelen voltára mutat rá, hiszen egy nyelvet több nemzet is beszélhet (például Anglia és az Egyesült Államok, illetve Spanyolország és a dél-amerikai nemzetek). Azt az elképzelést is cáfolja, hogy a nyelv a faj megnyilvánulása lenne, hiszen egy faj történelme során több nyelvet is használhat, mint például a poroszok, akik kezdetben egy szláv nyelvet beszéltek, majd áttértek a német nyelv használatára.

A vallás önmagában szintén nem elégséges nemzetalkotó tényező, hiszen „*nincsenek többé egyforma módon hívó tömegek*”, valamint „*nincs többé államvallás*”.³² Az érdekezésség sem töltheti be ezt a szerepet, mert akármilyen „*erőteljes kapocs az emberek között*”, nem elégséges egy nemzet kialakításához, más szóval „*egy Zollverein nem haza*”.³³ Az egyes népeket elválasztó vagy összekötő földrajzi adottságok sem tekinthetők nemzetalkotó tényezőnek, hiszen nem lehet általános szabályokat felállítani azoknak a nemzetek kialakulására gyakorolt hatásával kapcsolatban.

Azt tehát már tudjuk, hogy mi *nem alkot* nemzetet; lássuk most, melyek azok a tényezők, amelyek segítségével mégis lehetséges a nemzet fogalmának definíciója. „*A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, mely azonban voltaképp egy. [...] Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vagy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget. [...] A nemzet tehát egyetlen roppant szolidaritás, melynek lényeges alkotóelemét jelentik azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak és azok, amelyeket mi vagyunk készek a jövőben meghozni. [...] Egy nemzet léte (elnézést a metaforáért) mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése. Az ember nem rabszolgája fajának, nyelvének, vallásának, a folyók kanyargásának, a hegyláncok vonulatának. Egészséges szellemű és melegszívű emberek hatalmas csoportja megalkotott egy erkölcsi tudatot – ezt nevezzük nemzetnek*”.³⁴

³² RENAN 1995:183.

³³ RENAN 1995:184.

³⁴ RENAN 1995:185skk.

1.4.2 Ernest Gellner nemzet-meghatározása³⁵

Gellner nemzet-meghatározása számára nem elegendő sem a közösséghez való tartozás szubjektív tényezője, sem pedig a közös kultúra által jelentett objektív tényező, mert ezek, véleménye szerint a nemzetenél nagyobb entitásra vonatkoznak. Ennek következtében a nemzet mibenlétének meghatározása csak a nacionalizmus kontextusán belül lehetséges, ez pedig azt a feltételezést erősíti, hogy a nacionalizmus hozza létre a nemzetet, és nem a nemzet a nacionalizmust.

1.4.3 Benedict Anderson nemzet-meghatározása³⁶

Anderson felfogásában a nemzet egy határok közé szorított, ámde szuverén képzeletbeli politikai közösség („*imagined political community*”³⁷). Azért képzeletbeli, mert a közösség minden egyes tagja nem ismeri személyesen az összes többi tagot, mégis jelen van közöttük az egymás iránti szolidaritás. Mivel a nemzet egy korlátozott területen él, és nem foglalhatja magába az egész világot, felmerül a *mátság* meghatározása iránti igény is. A szuverenitás fogalma egyúttal felveti azt a kérdést is, hogy milyen viszonyban áll egymással a nemzet és az állam.

1.4.4 Karl Wolfgang Deutsch nemzet-meghatározása³⁸

Deutsch definíciója szerint a nemzet egy állammal rendelkező nép („*Eine Nation ist ein Volk im Besitz eines Staates*”³⁹). Ez a meghatározás felveti azt a kérdést, hogy vajon létezhet-e nemzet állam nélkül, illetve hogy a nemzetállam megalapítása, vagy a nemzet létrejötte történt-e előbb.

³⁵ ZELEPOS 2002:40, GELLNER 1999:83-86.

³⁶ ZELEPOS 2002:40, ANDERSON 1989:15.

³⁷ ANDERSON 1989:55.

³⁸ ZELEPOS 2002:40, DEUTSCH 1972:204.

³⁹ DEUTSCH 1972:204.

1.4.5 Eric Hobsbawm nemzet-meghatározása⁴⁰

Eric Hobsbawm megfogalmazott egy olyan nemzet-definíciót is, amely a 19. század második felének időszakára érvényes, tehát visszamenőleges érvényű. Ennek az elméletnek az értelmében egy nép akkor nevezhette magát nemzetnek, ha az alábbi három kritériumnak megfelelt:

- a) Történelmi kapcsolat egy létező, lehetőleg hosszú múlttal rendelkező állammal,
- b) Egy olyan kulturális elit megléte, amely írott nemzeti irodalommal, valamint adminisztratív nyelvvel rendelkezik, továbbá
- c) A terjeszkedésre való hajlam megléte.

Ez a definíció Hobsbawm megfogalmazása szerint a polgári liberalizmus korszakának, tehát az 1830-tól 1880-ig tartó korszaknak a legfőbb ideológiai elvein alapszik.

1.4.6 Anthony Smith nemzet-meghatározása⁴¹

Smith a nemzet „munkadefiníciójaként” a következő meghatározást adja: *„A nemzet egy saját névvel rendelkező történelmi és kulturális közösség, amely közös területtel, gazdasággal, közoktatási rendszerrel és jogokkal rendelkezik”*⁴².

⁴⁰ HOBBSAWM 1997a:52sk.

⁴¹ SMITH 2004:206.

⁴² SMITH 2004:206.

1.4.7 A három fázis-modell⁴³

A nemzetek keletkezésének kutatásában egyre elfogadottabbá válik a fejezet elején már említett három fázis-modell.⁴⁴ Ennek értelmében a nacionalista mozgalmak hozzák létre a nemzetállamot, amely aztán magát a nemzetet létrehozza. Sematikusan így ábrázolhatjuk a folyamatot:

Nacionalista mozgalmak → nemzetállam → nemzet

A három fázis-modell délkelet-európai, illetve görögországi érvényességével kapcsolatban az alábbi megállapításokat tehetjük:

Habár értelmiségiek kisebb csoportjai Délkelet-Európában is létrehoztak nacionalista mozgalmakat, azok nem fejthettek ki széleskörű hatást. Mindazonáltal indíttatást adtak a szabadságharcnak, amely végül mégis elvezetett a nemzetállam létrehozásához. A görög szabadságharc több szempontból is a nemzeti integráció hiányának ékes példája: egyrészt, mert eredeti célja minden bizonnyal a görög nemzetállam létrehozása helyett a Bizánci Birodalom feltámasztása volt, másrészt, mert a szabadságharc keretei között polgárháború is folyt.

Zelevos véleménye szerint⁴⁵ a nemzeti integráció akkor tekinthető sikeresnek, ha a politikai hatalom képes monopolizálni polgárainak politikai lojalitását. Csak magas fokú monopolizáció esetén beszélhetünk olyan nemzetről, amelynek politikai lojalitása a saját államára irányul. A fiatal görög államról nem mondható el, hogy sikeres lett volna ezen a téren, mivel mind saját állampolgárai, mind pedig a határain kívül rekedt görögök csak korlátozott lojalitással fordultak felé. A határokon kívül élő görögök a frissen megalakult görög nemzetállam helyett továbbra is Konstantinápolyt, illetve az Egyetemes Patriarkátust tekintették vonatkozási pontnak. Ezen okok miatt problematikus a 19. század második felére vonatkozóan görög nemzetről beszélni.

⁴³ ZELEPOS 2002:41.

⁴⁴ ZELEPOS 2002:40.

⁴⁵ ZELEPOS 2002:41.

1.5 A nemzet kialakulásával kapcsolatos legfőbb elméletek

Kiinduló pontunkhoz, vagyis a nemzet létrejöttének kérdéséhez még egyszer visszatérve, tekintsük át az erre vonatkozó legfontosabb elméleteket.

A nemzet kialakulásával kapcsolatos elméleteket két nagyobb osztályba sorolhatjuk. Ezek közül az elsőbe a nemzeti ébredés-elméletek tartoznak, amelyekben a nemzet már létező entitásként éli meg az ébredést, illetve más közösségek kezdik nemzetként definiálni magukat. Az ilyen nemzeteket történelmi és kultúrközösségeknek nevezzük. Ezek az elméletek egyúttal a nemzeti ideológiának is részévé válnak, általuk válik láthatóvá, hogyan gondolkodik egy nemzet önmagáról, később pedig azt láthatjuk, hogyan racionalizálódik mindez. Mivel azonban egy-egy nemzetet több társadalmi réteg és csoport alkot, amelyek mindegyike saját kulturális hagyományokkal rendelkezik, helyesebb lenne úgy fogalmaznunk, hogy ami az említett elméletek által láthatóvá válik, az valójában az illető nemzeti kultúrán belüli uralkodó nézet nemzetfelfogása, amely egyúttal látni engedi a nemzetet létrehozó kultúra hordozóit is.

A második csoportot azok az elméletek alkotják, amelyek szerint a nemzetet a nemzeti ideológia, valamint a politikai közösség intézményrendszere hozza létre. Nagy hatást gyakorolt ezekre az elméletekre a francia hagyomány is, amely szerint a nemzetet az összetartozás érzése jellemzi leginkább.

Anthony Smith elmélete⁴⁶ ezen két megközelítésmód egységesítésére törekszik. Véleménye szerint a nemzetek kialakulásának alapjául szolgáló formáció, az úgynevezett etnikai közösség már az ókorban jelen volt. Annak érdekében, hogy egy társadalmi csoportot etnikai közösségnek nevezzünk, az alábbi kritériumoknak kell megfelelnie⁴⁷:

- a) Legyen közös neve a népcsoportnak,
- b) Legyenek közös leszármazás- és eredetmítoszai,

⁴⁶ SMITH 2004:204skk.

⁴⁷ SMITH 2004:208sk.

- c) Legyenek közös történelmi emlékei,
- d) Legyen egy közös „történelmi területe” vagy hazája,
- e) Minél több kulturális elem legyen közös, például a nyelv, a szokások és a vallás, valamint
- f) Álljon fenn a közösség tagjai között a szolidaritás érzése.

Ezen kritériumok alapján egyértelműen etnikai közösség volt az ókori görögség, de az ókori zsidóság is. A középkorban kezdődik az a folyamat, amelynek során ezek az etnikai közösségek nemzetté alakulnak. Ez a folyamat alapvetően kétféleképpen modellezhető, az etnikai közösségek két alapvető társadalmi struktúrájának megfelelően.

A laterális, vagyis arisztokratikus jellegű társadalmak nélkülözték a mélyebb társadalmi rétegződést. Esetükben a fennmaradás legfontosabb feltétele az volt, hogy a népesség alsóbb rétegeit is integrálni tudják a létrejövő államszervezetbe; aki erre nem volt képes, az nem tudta a fennmaradását biztosítani. Ilyen jellegű társadalmak esetében az uralkodó réteg adminisztratív, illetve bürokratikus eszközökkel hajtotta végre az alsóbb rétegek integrálását, és az ennek során kiépült apparátus a kulturális szabályozás eszközeként is szolgált.⁴⁸

A vertikális, vagy más néven démotikus jellegű etnikai közösségek szélesebb társadalmi rétegződést, és nagyobb társadalmi mobilitást tudtak felmutatni, mint az arisztokratikus jellegű közösségek. Esetükben a nemzetté válás is bonyolultabb folyamat. Ezen közösségek elsődleges összetartó erejét a közös mítoszok, jelképek, illetve történelmi emlékek alkotják, amelyeknek terjesztője a szakrális szövegek őrzője, vagyis a papság volt. A nemzetté válás folyamatának elindítója, az értelmiség azonban nehezen tudott kitörni a vallás hagyományos keretei közül, és ez jelentős problémákat okozott az ilyen közösségek számára.

A vertikális jellegű társadalmak nemzetté válási folyamata tehát az értelmiség által elindított szekularizációval kezdődött. A szekularizációval párhuzamosan kerültek megfogalmazásra az új közösségi önmeghatározások és célok, amelyek „nem pusztá

⁴⁸ SMITH 2004:214.

fikciók voltak vagy a nyugati modellek általános alkalmazásai. Sokkal inkább az etnikai múlt «újrafelfedezésének» folyamata termelte ki őket»⁴⁹.

Ezen folyamatok eredményeképpen az arisztokratikus hősök helyébe a tömegekkel azonosított nép lépett, és ez képezte a jogilag egyenlő „állampolgárok” alkotta közösség alapját. A démotikus etnikai közösség nemzetté válásának folyamata az alábbi módon történik:⁵⁰

A passzív, periférikus kisebbségi közösség átalakul egy aktív, egységes politikát követelő közösséggé. Ennek során kialakul a *haza* konkrét határokkal jelölt területe. Az ebben a hazában élő közösség ezután igyekszik saját gazdasági függetlenségét biztosítani, illetve tagjait állampolgári jogokkal ruházza fel. Az állampolgárok közössége, a nép foglalja el az új társadalmi morál központi helyét, ennek érdekében pedig egyrészt új mítoszok létrehozására, másrészt bizonyos történelmi emlékek felelevenítésére van szükség. A hagyományos elit, a szakrális szövegeket őrző papság által képviselt eszmék azonban olyan mélyen gyökereznek ezekben a társadalmakban, hogy gyors megváltoztatásukra nincs lehetőség, ezért az értelmiség olyan módon hatástalanítja ezeket, hogy új eszméinek megjelenítéséhez a régi szimbólumrendszert használja fel. Ezek alapján Smith úgy gondolja, hogy *„a nemzetek kialakulása és az etnikai nacionalizmusok megjelenése inkább valamiféle «pótvallás», semmint valamilyen politikai ideológia intézményesülése»*⁵¹.

Fontos szerepet tölt be az új mítoszteremtésben az aranykor kultusza, amely egyúttal egyedi, különleges jelleggel is fel tudja ruházni a nemzeti történelmet. Ezt a történelmet az értelmiségiek *„az alapítás és felszabadulás mítoszainak sorozataként, illetve a hősök kultuszaként adják elő»*⁵².

A kétfajta etnikai közösség modern kori túlélési képességeit összevetve, Smith arra a következtetésre jut, hogy *„a modern körülmények a vertikális etnikumok elterjedésének kedveznek, [...] a laterális arisztokratikus etnikumok ugyanakkor eltűnőben vannak»*.⁵³

⁴⁹ SMITH 2004:220.

⁵⁰ SMITH 2004:221.

⁵¹ SMITH 2004:228.

⁵² SMITH 2004:223.

⁵³ SMITH 2004:224.

2. HAGYOMÁNY ÉS MODERNIZÁCIÓ

2.1 Hagyomány és modernizáció Görögországban, illetve az európai társadalmakban

Sem a *modernizáció*, sem pedig a *hagyomány* nem kezelhető magától értetődő és tiszta fogalmi entitásként. Mindkettő abból a történelmi folyamatból jött létre, amely az összeütközésük által keletkezett, és kapcsolatban állnak azokkal a társadalmi okokkal, amelyek következtében csaknem száz évre uralkodóvá vált ez az ideológiai fogalompár.⁵⁴

Ha *hagyományról* beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a 19. században létrejövő új nemzetállamok esetében kétféle hagyományt kell megkülönböztetnünk: a népi hagyományt, valamint az állam által alkotott „hivatalos hagyományt”⁵⁵. Előbbi természetes fejlődés eredményeként keletkezik, míg az utóbbi tudatos létrehozás eredménye.

A hivatalos hagyomány létrehozásának célja az volt, hogy a fiatal állam ezáltal is igazolja létalapját, biztosítsa polgárainak lojalitását, további társadalmi kohéziós erőt hozzon létre, és azonosulási mintákat nyújtson a nemzet számára. Mivel a 19. században a társadalmi élet kereteit már egyértelműen az állam nyújtotta, egyre erősebb konvergencia mutatkozott az *állam*, a *nemzet*, valamint a *társadalom* fogalmi körei között.⁵⁶ Egy újonnan létrehozott állam még nagyobb nehézségekkel küzdött saját legitimációját, valamint polgárai lojalitását illetően, mint egy olyan, régóta fennálló államszervezet, amely mindezeket már korábban biztosította a maga számára.

A fiatal görög állam számára ezért volt kiemelten fontos a saját, hivatalos hagyományainak megteremtése, amelyek sok esetben a népi hagyomány vetélytársaiként jelentkeztek, és azok kiszorítására törekedtek. Hobsbawm⁵⁷ véleménye szerint ilyen dolog

⁵⁴ Hasonló jelenségek más országokban is megfigyelhetők, Magyarországon a népi-urbánus ellentétet említhetjük párhuzamként.

⁵⁵ V.ö. HOBSBAWM 1983.

⁵⁶ HOBSBAWM 1983:265.

⁵⁷ HOBSBAWM 1983:271.

volt az alapfokú állami oktatás megszervezése, amely az egyház szerepét igyekezett visszaszorítani, illetve társadalmi szinten a tanárok megjelenése, akik a papság világi megfelelőjének tekinthetők. A hivatalos hagyomány további elemei közé tartoztak az állami ünnepek és ceremóniák, valamint az állami emlékművek, szobrok is.

A *modernizáció* és a *hagyomány* összeütközésének formái a nyugat-európai társadalmakban a legkülönbözőbb folyamatokon haladnak keresztül. Görögország esetében ez az ellentét sokszor igencsak kiélezett formában jelenik meg. A nyugati társadalmakban az esetek nagy részében az új a régire épül, és a modernizáció legtöbbször figyelembe veszi a hagyományokat is, azokra építve a fejlődés új megjelenési formáinak alapjait. Ezzel szemben Görögországban problémás magának a hagyománynak⁵⁸ a fogalma: egy ideologizált múltba való utalás vált uralkodóvá, egy bizonyos entitás keresése illetve újjáélesztése, míg a modernizáció esetében az ezzel a múlttal való szakításról, valamint egy modern eszmerendszer létrehozásáról van szó.

A görög társadalomra, szemben az európai társadalmakkal, az jellemző, hogy a hagyomány keresését egy ideologizált múltba való ragaszkodásként értelmezik, és a modernizáció iránti igényt egy ugyancsak ideologizált jövő racionális megtervezéseként: ezt a két vagylagos végpontot pedig szorongásokkal és ellentmondásokkal telve képzelik el és élik meg. Mindezek eredményeként egy olyan, szélesebb értelemben vett társadalmi folyamat jön létre, amely lépten-nyomon az eszmei múlttal való fájdalmas szakításra törekszik.

A továbbiakban a két említett fogalom között feszülő ellentét társadalmi okait vizsgáljuk.

Habár Görögországban a nemzeti múlt megbecsülése napjainkig hangsúlyos formában jelenik meg, mégsem tekinthetjük egyedülálló példának, mert számos más ország esetében szintén megfigyelhető hasonló jelenség. Különösen igaz ez olyan társadalmakban, amelyekben a hagyomány és a modernizáció közötti nyomasztó ellentét közvetlen kapcsolatban áll a perifériális társadalmi struktúrák létrejöttének folyamatával,

⁵⁸ Ez a kijelentés vonatkozik mind a népi, mind pedig a hivatalos hagyományra.

ezért a továbbiakban az európai periférián végbemenő folyamatok bemutatásával folytatjuk elemzésünket.

2.2 A kapitalizmus megjelenése az európai periférián

Az ipari forradalom, valamint a nemzetközi piacok kialakulása az emberiség története során először hozta létre a történelmi folyamatok globalizálódását. Mindez világviszonylatban nézve azzal a következménnyel járt, hogy az ezekhez a folyamatokhoz történelmi és gazdasági okokból kapcsolódni nem képes társadalmakban egy erős és visszafordíthatatlan alávetettségi rendszer jött létre. Ennek kezdeti megnyilvánulási formája az a tendencia volt, melynek során ezekbe a társadalmakba kívülről „hozták be”, importálták a legfontosabb intézményi és ideológiai rendszereket; ezek azonban a perifériális társadalmakban nem feltétlenül működtek az átadó társadalmakéval megegyező módon. Ezt a funkcionális eltérést pedig aggodalommal élték meg az átvevő társadalmak, hiányosságnak, gyengeségnek és gondnak tartva azt, ugyanakkor az így létrejövő funkcionális zavar elhárításaként folyamatosan próbálták a már említett struktúrákat saját társadalmi rendszerükbe a lehető leghatékonyabban integrálni.

Mindezek eredményeként a periférián zajló társadalmi folyamatok, valamint az úgynevezett „fejlődés-elmaradottság” szoros összefüggésben áll egy teljesen új keletű, drámainak ható kulturális jelenséggel: egy függőségen alapuló új nemzeti és társadalmi identitás létrejöttének visszafordíthatatlan folyamatával, amely jellegéből adódóan ellentmondásos, sőt, esetenként akár tudathasadásos is lehet.

Ezen keretek között vizsgáljuk a továbbiakban a nemzeti identitásnak, mint akár szimbolikus, akár konkrét értelemben vett kollektív eszmének a kialakulását. Az ilyen folyamatok igen gyakran azzal a további következménnyel járnak, hogy az érintett társadalmak váratlanul egy új *történelmi időben* találják magukat: a tradicionális és prekapitalista időfelfogás a társadalmi történéseket szabályos váltakozásnak tekinti, amelyben maga az idő egy ciklikus és ismétlődő egység, melynek keretei között a társadalmi kapcsolatrendszer „természetes” és állandó módon jön újra és újra létre. A modern *történelmi idő* azonban gyökeresen szakít a hagyományos rendszerrel. Az idő és

annak megélése lineáris, mérhető és visszafordíthatatlan. Így tehát a nemzeti identitást érintő kollektív eszmerendszer kialakulása egy, a korábbiaktól merőben eltérő viszonyrendszerben zajlik le: ebben a rendszerben mind az egyéni, mind pedig a nemzeti idő „eltékozolhatóvá” illetve „hasznosíthatóvá” válik.⁵⁹

2.3 A perifériális társadalomalakulatok jellemzői

Egy független, polgári állam létrejöttének szükséges velejárója egy új, nemzetállami identitás kialakulása, amely az új állam társadalmának szimbolikus és ideológiai alapját fogja képezni. Ez a folyamat semmiképpen sem független a korábban esetleg már meglévő nemzettudattól: az új identitás kialakulásának fontos forrásává válik, sőt, ez alkotja történelmi létalapját is, ugyanakkor azonban nem azonosul teljesen a történelmi gyökerekkel. A jövő megalapozásához elengedhetetlen a múlt részletes feltárása, és ezáltal egy kizárólagos identitás felmutatása. Az újonnan létrejövő állam társadalmá számára az önigazolás egyetlen módja egy kiforrott nemzeti identitásban gyökerező önálló létalap folyamatos formálása és kialakítása, amely a nemzeti hagyománynak, mint megszilárdult és kizárólagos ideológiai rendszernek a formalizálása által történik.

A nemzetállami közösség ennek megfelelően közösen elérendő célként nyer kifejezést, tagjai pedig kollektív felemelkedésként és haladásként élik meg létrejöttét; a jövőt pedig a múlttal való szakításként, illetve a jelen megváltozásaként. A történelem megtapasztalt kollektív folyamatként való megjelenése egy olyan fejlődés eredménye, amely egyaránt tekintetbe veszi a múltat és a jövőt is. A múltat felépítő struktúra egyúttal a jövő építésének is a mértéke, ezért az újonnan létrejövő diskurzusban a múlt olyan *kollektív örökség*ként kerül kifejezésre, amely egyúttal meghatározza a *kollektív sorsként* megjelenő jövőt is.

Ebben a helyzetben maga az állam a saját történelmének és hagyományainak létrehozója: ahogy fent már említettük, tudatosan sematizálja és végső formába önti a hagyományokat, hogy megalkossa belőle saját központi szimbólumrendszerét.

⁵⁹ A nemzeti idő létrejöttének folyamatát részletesen elemzi dolgozatunk következő, 3. fejezete.

Abban az esetben azonban, ha ezek a kollektív elképzelések és viselkedésminták nem egy kollektív társadalmi élmény által elindított újrarendeződés eredményeként jöttek létre, hanem egy központi, egységesítésre törekvő beavatkozás során keletkeztek, szükségszerűen módosulni fognak. Hagyomány ugyanis nem csak egyféle létezik, hanem többféle is, és szükség esetén akár erőszakkal is megcáfolható és megtagadható ezek bármelyike. Ennek legjellemzőbb példája a nyelvi kérdés, melynek során egy államilag létrehozott nyelvi regiszter használata vált kötelezővé azzal a céllal, hogy az állam teljes területének kommunikációs eszközét erőszakosan egységesítse. Egy ilyen államnyelv szükségszerűen nem is lehet más, mint egy erősen formális és hagyományellenes nyelvforma, amely éles ellentétben áll azzal az élő és hagyománnyal rendelkező nyelvi regiszterrel, amelynek kiszorítására hivatott.

Hasonló jelenségekkel találkozhatunk az állami intézményrendszer más területein is, például az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban és az oktatásban, amelyek egy központi és egységesítő szimbolika, illetve egy kívülről erőltetett ideológiai rendszer hordozói. Ezek átalakulásra kényszeríthetik azokat a társadalmi csoportokat, amelyekben a hagyomány kialakul, illetve átalakul. A szerteágazó és mindenhol jelenlévő, mind az intézményrendszerben, mind pedig a szimbólumok szintjén kötelező érvényű állami tekintély a *Gemeinschaft* megszűnését, és a hagyományos társadalom összeomlását eredményezi.⁶⁰

Ebből a nézőpontból kiindulva a hagyomány és a modernizáció fogalma a nemzeti fejlődés folyamatában a két ellentétes végpontot jelöli. Ez az ellentét nem formális jellegű, hanem annak az ellentmondásokkal teli folyamatnak a következménye, amelynek során a periféria államait magába olvasztotta az új, globalizálódó gazdasági rendszer. Ennek megfelelően mind a hagyomány, mind pedig a modernizáció kívülről importált ideológiai tartalmak, amelyek az alávetettségi rendszer kialakulásának folyamatával állnak összefüggésben. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a hagyomány megbecsülése hiányozna a centrum kapitalista társadalmából, a különbség csupán annyi, hogy ezekben az országokban a polgári hagyomány egyúttal a modernizáció és a racionalizmus

⁶⁰ V.ö. HOBBSBAWM 1983:268.

hagyományát is magában foglalja, ezért nevezhetjük a polgári fejlődés és a haladás hagyományának is.

Ezzel ellentétben ugyanez a fogalompár a periféria legtöbb országában nyomasztó és ellentmondásos módon jelenik meg. Az *italianita*, a *hispanidad*, valamint az *ελληνικότητα*, hogy csak néhány példát említsek, olyan ideológiai tartalmak, amelyek ellentétben állnak a függőség kívülről importált intézményi modelljével. Ez az ellentét két, egymással szemben álló ideológiai rendszer konfrontációjából ered. Az egyik egy polgári-liberális jellegű, racionalizált és modern köntösbe öltöztetett felfogás, amely az új intézményi és kulturális modelleknek a mindennapi élet összes szintjén megjelenő utánzásában és importálásában nyilvánul meg. Az ellentétes oldalon egy népies, polgárosodás előtti gondolatvilág áll, amely ragaszkodik a helyi mintákhoz, értéknek tekinti a nemzeti hagyományt, és szemben áll mindazzal, ami idegen.

Ezen ideológiai rendszerek egyike sem áll azonban szilárd alapokon, mivel a racionalizált, polgári-liberális struktúrákon alapuló független nemzetállam létrehozása szükségszerűen magával hozza egy kényszeren alapuló etatista struktúra kialakulását. Ebben a struktúrában a hagyományos ideológiai rendszer a periféria összes országában ellentmondásos keverékét adja a polgárosodás előtti és a prekapitalista tematikának, valamint a polgári gazdasági és politikai tervezésnek, beavatkozásnak és kiválasztásnak, amelyek egy világméretű beilleszkedés magával hozott összefüggésrendszerének az elemei.

A fentiekől nagymértékben eltér a modernizáció ideológiájában rejlő ellentmondás. A modernizáció legfőbb jellemzői a periférián a haladás és a fejlődés dicsőítése, ugyanakkor azonban a szervezett polgári-rationális elemekből építkező magánkezdeményezések hiánya, valamint a civil társadalom erőtlensége: ezek következtében az állam és a társadalom között fennálló viszonyrendszer is gyökeresen eltér a megfelelő nyugat-európai modellektől. A periféria politikai és kulturális ideológiai rendszerei számára mindez kétszeresen is bomlasztó hatású volt. Egyrészt, a világméretű rendszertől való függés erősen hátráltatta azoknak a polgári rétegeknek a belső fejlődés útján történő létrejöttét, amelyek azután létrehozhatták volna saját polgári ideológiájukat; másrészt a periféria államainak megalakulásakor megjelenő importált intézményrendszer kezdettől fogva nem felelt meg az általa képviselni kívánt magántársadalom követelményeinek.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a periférián létrejövő állami és társadalmi rendszerek már a kezdet kezdetén merőben más úton haladtak, mint a nyugat-európai országok, és ez a hagyomány és a modernizáció fogalma közötti további polarizációhoz vezetett.

2.4 Társadalom, nemzet és állam, valamint ezek értelmezése a görög modellben

A görög modell komparatív vizsgálatának kereteit a *társadalom – nemzet – állam* fogalmi hármasság görögországi, illetve nyugat-, közép-, és kelet-európai fejlődésének elemzése szolgáltatja. Ennek során különös hangsúlyt kell helyeznünk az államot és a nemzetet létrehozó dinamikára, valamint arra a tényre, hogy bár időben legtöbbször egybeesik mindezek létrejötte, mégis egymástól különböző szakaszokra osztható.

A görög modell vizsgálata számára kitűnő elméleti alapot ad Immanuel Wallerstein elmélete⁶¹, amely szerint a kapitalista világrendszer kialakulása három egységre osztható: Északnyugat-Európa a központ, Kelet-Európa a periféria, és Dél-Európa a félperiféria. A kapitalista rendszer kialakulását többféle dinamika is alakítja tehát, amelyek azonban szoros összefüggésben állnak egymással.

A *társadalom – nemzet – állam* alkotta hármas alakzatról szólva, Nyugat-Európa legfőbb jellegzetessége a nemzet és az állam egymáshoz való viszonya: az állam kialakulása ugyanis megelőzi a nemzet kialakulását, és ez az abszolút monarchia keretei között megy végbe, amely a feudalizmus ellenpontjaként jelenik meg. Az abszolút monarchia állami keretei között jön létre a nemzet, valamint a nyugat-európai nacionalizmust kialakító összes tényező, továbbá ez a térség a civil társadalom szülőhazája is. Szintén innen indult útjára a felvilágosodás is, amelyet az esetek többségében az egyéni jogok és a társadalmi konszenzus fogalomkörével azonosítanak, de az egyetemesség és a nemzetköziség fogalma ugyanúgy ide tartozik.

⁶¹ V.ö. WALLERSTEIN 1974:301skk, illetve WALLERSTEIN 1980 passim.

Az erős civil társadalom és a hangsúlyosan kezelt egyéni szabadságjogok nyomán megjelenő liberalizmus, amely attól kezdve, hogy a 19. században politikai mozgalommá vált, jelentős hatást gyakorolt a nyugat-európai nacionalizmus fejlődésére. Nyugaton a liberalizmus a központosított monarchia abszolutista tendenciáitól való megszabadulásra tett kísérletként értelmezhető, amely megpróbálja biztosítani a polgárok számára a felvilágosodás eredményeként létrejött jogaik elismerését, valamint a *társadalom – polgár – állam*, illetve az *egyén – polgár – állam* viszonyrendszerek rögzítését. Más szóval úgy is fogalmazhatunk, hogy a nyugat-európai modellben a nemzet és a nacionalizmus születése azoknak a politikai harcoknak és küzdelmeknek az eredménye, amelyek az egyéni szabadságjogok megerősítésére, illetve az abszolutizmus felszámolására irányultak. Mindennek legjellegzetesebb példáját az angliai modell szolgáltatja.

Franciaország esetében ez a modell kissé módosul, mivel a helyi civil társadalom kisebb jelentőségre tud szert tenni, és Rousseau szellemisége sem tud azonnal érvényesülni. A *polgár* fogalma csak akkor nyeri el végleges formáját, amikor végre be tud illeszkedni a *nemzet – állam* fogalom-pár jelentésrendszerébe, és azonosulni tud azzal.

Közép-Európában, és legfőképp Németország esetében már egy, a nyugat-európaiktól eltérő modell figyelhető meg, amelyben a nemzet kialakulása előzi meg az állam megalapítását. Ennek oka pedig az úgynevezett német partikularizmus: már a középkortól kezdve erős és gyors fejlődésnek indultak a nagyvárosok, amelyek egy prekapitalista struktúrával rendelkező térségben csak tovább mélyítették a belső különbségeket, és ez egyenlőtlen viszonyok kialakulásához vezetett.

A második említést érdemlő tényező az *egyén*, illetve a *polgár* fogalmának felváltása a *Volk* fogalma által: ez azt jelenti, hogy a *Volk*, illetve a *Volksgeist* válik uralkodóvá az egyének összességével szemben. Ez a változás nagyon jelentős abból a szempontból, hogy a német nacionalizmus esetében, szemben a nyugat-európai modellel, az *egyén* nem válik egyenrangúvá a jogainak elismerése által, hanem meg kell hajolnia a közösség, illetve az abszolutizmus előtt. Végezetül, fontos tényező az állam hiánya is: ebben az esetben az egyéni szabadságjogok kodifikációja teljes mértékben elmarad.

Közép-Európa esetében megállapíthatjuk, hogy a nacionalizmus célja nem feltétlenül az egyéni szabadságjogok biztosítása volt, hanem sokkal inkább az elnyomó

hatalmi rendszerekkel való szembehelyezkedés, és ennek során egy olyan állam létrehozása, amely megoldást kínál a partikularizmus problémájára. A német nacionalizmus alapját egy romantikus szemlélet táplálta múltkép felé fordulás alkotja, és nem politikai küzdelmek során jött létre: ez pedig inkább kulturális, mint politikai dimenzióba emeli annak tartalmát.

Harmadik területi egységünk, Kelet-Európa sok hasonlóságot mutat Németországgal. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Nyugat-Európa képének Németország prizmáján keresztül átszűrődött, megtört képmását látjuk. Itt is megfigyelhető, hogy a nemzet kialakulása megelőzi az állam kialakulását. Kétségtávol ebben a térségben a leggyengébb a civil társadalom is, a nacionalizmus célja pedig nem csupán az abszolutizmus felszámolása, hanem egy idegen iga alóli felszabadulás is. Maga a nacionalizmus erősen kulturális jellegű, és a nemzeti múltot alapszik.

Görögország esetében a nemzeti öntudat meghatározása végletes értelmezéseknek ad helyet a nemzeti történetírásban, a vita tárgya pedig az, hogy mióta is létezik a görög nemzettudat, amely a sajátos történelmi gyökereinek köszönhetően úgy tűnik, mintha a semmiből bukkanna elő egy adott pillanatban. Mivel egy ilyesfajta nemzeti öntudat kifejlődése maga is egy dinamikus folyamat, azt feltételezi, hogy az egymást követő fejlődési szakaszok látható módon zajlanak le. Mindezeket tekintetbe véve megkülönböztethetjük a nemzeti öntudatnak egy hagyományos, illetve egy modern változatát: utóbbit a nemzetállammal azonosíthatjuk.

Ezek alapján a görögség mibenléte a *hagyományos öntudat – új öntudat – modern öntudat* alkotta hármasság által jellemezhető. A *hagyományos öntudat* a török uralom idejére vonatkozik, vagyis a Bizánc bukása és a felvilágosodás között eltelt, ún. posztbizánci időszakra, amely Bizánc kulturális örökségének tekinthető, és a görögön kívül más népek is részt vettek az alakításában. Legfőbb jellemzője is ez a nemzetköziség, egyetemesség, illetve a mindenki számára elérhető hozzáférhetőség. A 18. században, a görög felvilágosodás megszületésével módosul először ez a kép: megjelenik az új időfelfogás, amelynek értelmében a kulturális örökség a görögség speciális kifejezési formájává és egyúttal a görögök tulajdonává válik.

Az így létrejött *új öntudat* jellemzője az ókori Görögországgal történő azonosulás, továbbá az idegen iga alóli felszabadulás igénye. Talán még ezeknél is fontosabb tényező azonban az egyetemesség eszméjének „elárulása”, és a görögség eszméjének a kisajátítása.

A modern öntudat a világi állam jellemzője, és túlmutat a jelen értekezés által tárgyalt időszak keretein.

A fentieket tekintetbe véve megállapíthatjuk, hogy Görögország esetében is megelőzte az állam létrejöttét a nemzet létrejöttét. A nacionalizmus görög változatában hangsúlyos szerep jut a kulturális dimenzióknak, a civil társadalom pedig teljesen hiányzik a görög területeken. A felszabadulás iránti igény kettős célú: az idegen iga alóli felszabaduláson kívül az abszolutizmus megszüntetésére is irányul. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a görög modell leginkább a kelet-európaival rokonítható.

3. AZ EGYSÉGES NEMZETI IDŐ KIALAKULÁSA

Mivel a nemzeti identitás nemcsak térbeli, hanem időbeli struktúrával is rendelkezik, ebből adódóan szükségessé válik magának az időnek az újraértelmezése is. Ez *elbeszélések* formájában ölt testet, amelyek a nemzeti történelem alkotóelemei lesznek: ezeken alapszik majd a nemzet önmeghatározása. Az egyén azonosul a nemzettel, valamint azzal a kollektivitástudattal, amely a nemzeti elbeszélésekből ered. A nemzeti kultúra tehát azáltal jön létre, hogy ez az azonosulás a szimbólumteremtés, valamint az intézményrendszer kiépítésének a területén megszilárdul, és végleges formát nyer. Ennek azonban az ellentéte is előfordul. Mivel az elbeszélés egy olyan aktív folyamat, amely magát a nemzetet is aktív szerepben láttatja, a nemzeti történetírás nem más, mint a felidézett múlt, amely aktív szerephez jutva a nemzeti azonosságtudat állandó alkotóelemévé válik; úgy is fogalmazhatunk, hogy ez lesz a nemzet aktív emlékezete. Emlékezet nem létezhet azonban kontinuitás nélkül, amelynek a megléte szükségszerű a potenciális és a valós történelem között is (ez az elbeszélés, az időbeliség, valamint az azonosságtudat közötti kapcsolatrendszer), mert ez központi szerepet játszik a nemzeti történelem kialakulásában. Ez jelenti a legalapvetőbb belső kohéziós erőt, nem pedig pusztán külsőleg felmerült kérdésekre ad választ, mint ahogy azt a nemzeti kontinuitás bizonyításának igényét felvetető Fallmerayer-ügy⁶² kapcsán gondolhatnánk.

3.1 A nemzeti idő fogalma és kialakulása

A nemzeti identitás olyan elemek összessége, amelyek mindegyike más-más időbeli referenciaalappal rendelkezik, azok pedig rendszerint a történelmi korszakok meghatározásával állnak összefüggésben. Ez többek között azt a kérdést is felveti, hogy hogyan egyeztethető össze az ókor ciklikus időfelfogása a kereszténység eszkatológikus

⁶² Jakob Philipp Fallmerayer 19. századi német történész több művében is tagadta az ókortól az újkorig tartó görög nemzeti kontinuitást. Elméletének ismertetését, valamint annak a görög történetírára gyakorolt hatásának elemzését l. a jelen dolgozat 10.2-es alfejezetében.

időszemléletével. Az összeegyeztethetőség problematikája a többféle időfelfogás közös nevezőre hozásában játszik fontos szerepet, és ez a közös nevező jelenti majd a nemzet kialakulásának folyamatát elindító történelmi tapasztalatot is. Az a tapasztalat pedig, amelyen keresztül a nemzet tagjai az időt érzékelik, nagyban hozzájárul a nemzeti időnek a nemzeti elbeszélésbe történő beemeléséhez. Ez azonban egy több szakaszból álló, ellentmondásokkal és ingadozásokkal teli folyamat, mert nem csupán a történelmi tapasztalat egy részének a beépüléséről van szó, hanem egy olyan, a jelenben keletkező diskurzus kialakulásáról, amely a múltat létrehozza, és nemzeti idővé változtatja: ez tehát a nemzeti idő kialakulásának a folyamata. Paul Ricoeur szavaival élve: „*az elbeszélt történelem átveszi a kollektívan megtapasztalt történelem helyét*”⁶³, és így jön létre a nemzetalapító mítosz.

Görögországban mindez a kezdetekben az *ókori idő* integrálásában nyilvánul meg, végleges formát pedig majd a felvilágosodás korában ölt, a nemzet származását és azonosságtudatát, valamint elnevezését⁶⁴ és az éppen ebben a korban kialakuló nemzeti nyelvet⁶⁵ érintő számos vita során, amelyek mindegyike a nemzeti identitás kohéziós erejét adó történelmi alakzat egy-egy aspektusát jeleníti meg. Ezek a viták egyúttal a nemzet kialakulásának katalizátoraiként is szolgáltak, és a közös összetartozás élményét nyújtották. A posztbizánci és az újjörög diskurzus versengéséből az utóbbi került ki győztesen, holott mindkettő szervesen kapcsolódik a felvilágosodáshoz, és egyaránt hordoznak modernizációs elemeket. A győztes újjörög diskurzusnak nem kellett azonban önerőből létrehoznia saját történelmét, az ókori, klasszikus Görögország mítosza pedig nem belső keletkezésű volt, hanem jellegzetes példája a klasszicizmus és a romantika korában történő újjáéledésnek, amely a diskurzus későbbi történetét is befolyásolta. Az újjörög mítosz esetében tehát nem létrehozásról beszélhetünk, hanem átvételről⁶⁶.

Az ókor újjáélesztésének célja nem csupán a törvényes leszármazás igazolása volt, hanem mintául szolgált mind az újkori görög állam politikai és közigazgatási intézményrendszerének felépítése, mind pedig az azokhoz kapcsolódó szakterminológia

⁶³ RICOEUR 1983:52.

⁶⁴ A vita három, a felvilágosodás korában egyaránt használatban lévő fogalom jelentéstartalmáról szólt, és arról, hogy ezek közül melyik alkalmas az éppen kialakuló újkori görög nemzet megnevezésére. Ezek a fogalmak az eredetileg az ókori görögség önmegnevezéseként használatos *Ἑλλήνες* „hellének”, a bizánci görögség önmegnevezéseként használatos *Ρωμαίοι* „rómaiak”, illetve a latin eredetű *Γραικοί* „görögök” megnevezés, v.ö. a jelen dolgozat 5. fejezetével.

⁶⁵ KATARTZIS 1974:51.

⁶⁶ V.ö. FERGUSON 1948.

megalkotása számára is. Az államigazgatással kapcsolatos kifejezések megalkotása ugyanis legnagyobb részt az ókorban hasonló szerepet betöltő, a középkor folyamán azonban használaton kívül maradt ógörög szakszókincs reaktiválása által történt, emellett előfordult új szavak ógörög elemekből történő létrehozása is. Az ókori világ efféle paradigmaalkotó szerepe a külvilág felé interkulturális kapcsolatok lehetőségét is jelentette, ebből adódóan egészen a romantika koráig bármilyen nagy kulturális változás valamiféle újjáélesztést, újjászületést jelentett. Ezt a gondolatot folytatva, a nacionalizmust nevezhetjük Smith nyomán „a történelmi megújulás mítoszának”⁶⁷ is.

3.2 A nemzeti idő kontinuitásának létrejötte

Görögország esetében a jelen és a múlt egy bipoláris rendszerben nyer értelmezést. Az egyik oldalon a nemzeti újjászületés áll, a másik oldalon pedig az ókor. Ennek a rendszernek kétségtelen hiányossága volt az ókor és az újkor között tátongó, egyelőre betöltetlen időbeli űr, valamint a vallásnak, mint rendkívül jelentős történelmi tapasztalatnak a kizárása. Spyridon Zampelios így fogalmazott ezzel kapcsolatban: „Remélhetjük, hogy egyszer majd az atyai könyv széthullott és elszakadt lapjait újra összeilleszthetjük, hogy ezáltal újra egységesek és teljes létszámúak legyünk”⁶⁸.

A már említett időbeli űr elsősorban a politikai szuverenitás, illetve a nemzeti identitás kialakulásának hiányosságaival magyarázható, betöltése pedig folyamatosan haladt a következő sorrend szerint: először a makedón uralom, illetve a hellenisztikus kor épül be a nemzeti idő kontinuitásába, majd ezt követően Bizánc, a latin uralom korszaka, legvégül pedig a török uralom kora.

Azáltal, hogy Ottó uralkodásának idején megjelenik a nemzeti küldetés fogalma⁶⁹, és egyfajta isteni gondviselésként nyer értelmezést, a nemzet fogalma is újabb tartalommal gazdagodik, és mindez hozzájárul ahhoz, hogy az időbeli kontinuitására éppen csak rátalált

⁶⁷ SMITH 2001:22.

⁶⁸ ZAMPELIOS 1852:16.

⁶⁹ Erről a kérdésről bővebben a 7. fejezetben értekezünk.

görögség definiálni tudja a külvilággal való kapcsolatrendszerét is⁷⁰. A nemzeti történelem világtörténelmi dimenziókba nyer beágyazást, és egyfajta dialektikus viszony válik láthatóvá a nemzeti, valamint az európai történetírás között. Mindezt konkrét történelmi példákkal megvilágítva megállapíthatjuk, hogy a 19. századi tudományos viták segítették elő a hellenisztikus kor integrálását, amely magas presztízshez jutott azáltal, hogy bizonyosságot nyert a kereszténység kialakulásában és elterjedésében játszott igen fontos szerepe.⁷¹ Ezzel egy időben a német historizmusnak köszönhetően szintén felértékelődött a császárság eszménye. Mivel azonban a bizánci kor Voltaire és Hegel munkássága nyomán erősen stigmatizált szerephez jutott, a görög nemzeti időbe történő integrálása is nehezzé vált. Az idealizált ókori Hellasz, valamint az újjörög állam jelentette történelmi valóság közötti szakadékot a romlás és a hanyatlás képével próbálták áthidalni.

Bizánc, illetve a bizánci kor integrálása döntő szerepet játszott a nemzeti idő újradefiniálásában is: az egészen addig az újjáéledés fogalma köré felépített rendszer megváltozik, és a kontinuitás fogalma körül épül újjá. Ez a változás először Markos Renieris és Spyridon Zampelios műveiben figyelhető meg, az új korszak emblematikus műve azonban Konstantinos Paparrigopoulos 1853-ban megjelent történelmi munkája, a *Görög nemzet története* volt. Míg az előbbi két szerző harmadik személyben beszél el a történetekről, Paparrigopoulosnál az elbeszélő a többes szám első személyű „mi”, vagyis az olvasó azonosul a nemzeti történelemmel.

Azáltal, hogy Bizánc a nemzeti történelem része lett⁷², megváltozott a nemzeti identitás időbeli struktúrája is, valamint ellentét alakult ki a görög és a görögöket továbbra is az ókorral azonosító nyugat-európai nemzetfelfogás között. Az említett történészek munkássága nyomán nem csak a nemzeti kontinuitásban betöltött hídalkotó szerepe miatt értékelődik fel a bizánci korszak, hanem a nyugati kultúrára gyakorolt hatása miatt is. A nemzeti idő fogalmában szintén hangsúlyeltolódás figyelhető meg: az intézményrendszer veszít jelentőségéből, míg a *nép* a korszaknak megfelelően kiemelt szerephez jut. Paparrigopoulos Bizánc-képe egyre elfogadottabbá válik, míg végül hosszú időn át uralja

⁷⁰ VRAILAS-ARMENIS 1872:4.

⁷¹ V.ö. CANFORA 1992.

⁷² Erről bővebben értekezünk a dolgozat 9. fejezetben.

is a 19. század végének Bizáncról alkotott felfogását, végső formáját pedig a 20. század első évtizedeiben nyeri el.⁷³

Ahogy már említettük, az újjászületés fogalmát a kontinuitás fogalma váltja fel, és ez magával hozza a görög történelem többi korszakának az integrációját is. Az egységes görög történelem eszméje megjelenik a diskurzus többi szintjén is, például a nemzeti nyelvről folyó viták esetében, az irodalomtudományban, de a mindennapi élet színterén is. Az egységes nemzeti történelem létrejötte hatással volt az azt létrehozó történetírásra is: a görögség egy személyben lesz főszereplője és elbeszélője a történelemnek. A *korai görögség*, *hellenisztikus görögség*, *keresztény görögség*, *középkori görögség*, valamint *újkori görögség* fogalmát Paparrigopoulos vezeti be, és ez az új terminológia hamarosan központi szerephez jut a történetírásban.

3.3 A görög történelem korszakai a modern görög történetírásban

A következőkben azt vizsgáljuk, milyen kritériumok alapján történik az említett korszakok meghatározása, milyen kapcsolat áll fenn azok, valamint a nemzet fogalma között, továbbá mi is a görögség isteni gondviselés által ráruházott „történelmi küldetése”, és ez milyen kapcsolatban áll a fenti fogalmakkal.

Paparrigopoulos már említett történeti munkájánál maradva, Bizánc és az újkori görögség vonatkozásában új fogalmakkal találkozunk, amelyek közül a legfontosabb maga a mű címében előforduló „görög nemzet”. Az *újkori görögség*, valamint a *középkori görögség* fogalmai az 1204⁷⁴ és 1453⁷⁵ közötti időszakban egymás fogalmi körét átfedik, vagyis közös definíciós tartománnyal rendelkeznek.

A történeti korokhoz köthető különböző görögség-fogalmak kialakulása megoldást jelentett azokra a problémákra, amelyeket sem az újjáéledés, sem pedig a kontinuitás

⁷³ Erről bővebben értekezünk a dolgozat 10. fejezetben.

⁷⁴ A negyedik keresztes hadjárat során nyugat-európai seregek elfoglalják Konstantinápolyt, valamint a Bizánci Birodalom jelentős részét, és ezzel kezdetét veszi a görög történetírás által később latin, illetve frank uralomnak nevezett korszak.

⁷⁵ A Bizánci Birodalom bukása, egyúttal a középkor hivatalos korszakhatára.

elmélete nem tudott megoldani: az újjáéledés a kontinuitásban él ugyanis tovább. A görögség kivételes helyzetéből adódóan az ókori görögséggel való kapcsolat újrafelvétele önmagában biztosítja a nemzeti leszármazás igazolását, anélkül, hogy Európa, vagyis a reneszánsz és a felvilágosodás közvetítő szerepére szükség lenne. Ez a gondolat Paparrigopoulosnál és Zampeliosnál már végleges formát nyer; Zampelios megfogalmazásában „*Konstantinápoly 1204-ben történő elfoglalása szívünket és elménket fokozatosan ismét a történelmi Athén felé fordította*”⁷⁶.

Azáltal, hogy a történelem a görögség egymást követő korszakainak összességéként nyert új értelmezést, lehetővé vált a többdimenziós posztbizánci kor integrációja is, amely egyaránt magában foglalta a velencei, valamint a török uralmat. Érdekes megemlítenünk, hogy a romantika korában előbb jelentek meg a latin uralommal kapcsolatos történeti művek, mint a magával Bizánccal foglalkozó munkák, de ez még nem volt elegendő a nemzeti történetírás kialakulásához. A korszak integrációjához feltétlenül szükséges összekötő láncszemet a kultúrtörténet szolgáltatotta⁷⁷, mégpedig azáltal, hogy rámutatott a nyugati emigrációba menekült görög tudósok érdemeire a görög nyelv itáliai újrafelfedezésében, és ennek korszakalkotó szerepet tulajdonított, kijelentve, hogy a görög tudósok Nyugatra érkezésével ér véget a középkor, és veszi kezdetét az újkor. Ez a gondolat, vagy inkább mítosz, hamar elterjedt Görögországban, és a Nagy Eszme programbeszédében már egyértelműen jelen van: „*Görögországnak az a küldetése, hogy hanyatlásával beragyogja a Nyugatot, újjászületésével pedig a Keletet*”⁷⁸. Ennek nyomán pedig hamarosan megfogalmazódott az a gondolat, hogy a görög nemzet története hatással volt a világtörténelemre, amelynek következtében világtörténeti keretek között kezdték a nemzeti történelmet értelmezni.

A Bizáncot Nyugat-Európával hídként összekötő emigráns tudósok iránti érdeklődés Andreas Moustoxydiszel⁷⁹ veszi kezdetét, és az újkori görögség kezdeteit feltárni igyekvő kutatások keretei közé illeszkedik be. Ezek a kutatások kezdetben a nyelvtörténet és az oktatástörténet területére korlátozódtak; a nyelvtörténeti kutatásban pedig kiemelt szerephez jutott a későbizánci népies nyelvű irodalom, valamint a krétai

⁷⁶ ZAMPELIOS 1852:462.

⁷⁷ ZAKYNTHINOS 1978:1-22.

⁷⁸ Részlet Ioannis Kolettis 1844-ben elhangzott programbeszédéből, amelyben először fordul elő a „Nagy Eszme” kifejezés. Az idézet forrása: DIMARAS 1982:405. A beszédet szélesebb kontextusban idézzük, illetve elemezzük a 8. fejezetben.

⁷⁹ MOUSTOXYDIS 1843.

reneszánsz irodalmi alkotásai. A velencei uralom alatt álló területek történelme, irodalma és művészete iránti érdeklődés hamarosan létrehozta a velencei stúdiumok tudományágát, amelyen belül a legnagyobb hangsúlyt a görög lélek, illetve a görögség mibenlétének kutatása kapja a krétai reneszánsz irodalmi műveiben⁸⁰. Azáltal, hogy a hangsúly ilyen módon az eszmetörténeti kutatásra helyeződött, elkerülhetlenné vált a török uralom időszakának integrációja is.

A török uralom időszakának fokozatos integrációja számos új problémát vetett fel. A görög történelem egyik kiindulópontjának tekintett szabadságharcról így ír Paparrigopoulos: *„A szolgaság évei alatt tettünk szert arra a haderőre, valamint arra a polgári és intellektuális potenciálra, amelyek által bármiképpen is végbe mehetett a szabadságharc.”*⁸¹ A török uralom időszaka tehát a szabadságharcon keresztül épül be a nemzeti diskurzusba, majd fokozatosan nyer kifejezést a népdalokban, a hősköltészetben, valamint más irodalmi műfajokban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy minden történeti kor eltérő tudományos narratívaként jelenik meg mind görög, mind nemzetközi szinten, és más-más előismereteket is feltételez. Ha az újkori görög történetírás megteremtőjének Paparrigopoulost tekintjük, az újkori görög filológia megalapozója mindenképpen az egzakt tudományos módszereket kidolgozó és azokat kutatásaiban alkalmazó Spyridon Lampros volt. A frissen megszületett modern történelem- és irodalomtudomány természetesen nyelvi kifejezőeszközeiben is megújítja a nemzeti diskurzusban röviddel azelőtt helyet kapott korszakokkal kapcsolatos szóhasználatot.

A török uralom korszaka a nemzeti diskurzusban a görögség szempontjából passzív periódusként jelenik meg, maga a görög történelem is elveszti önállóságát, és az oszmán történelem részeként tűnik fel. Az első, ezt a korszakot tárgyaló tanulmányok vagy posztklasszikus kornak nevezik a Kr. u. 146 és az 1821-es szabadságharc között eltelt hosszú időszakot, és ennek keretei között tárgyalják a török uralom korát is, vagy pedig a szabadságharcot előkészítő korként tekintenek rá, mint például Paparrigopoulos. A már említett Spyridon Lampros *Görögország története* című, 1886 és 1908 között kiadott többkötetes történeti művében a görög történelmet 1453-ig tárgyalja, és nem tér ki a török

⁸⁰ Palamas „nemzeti eposznak” nevezi az Erotokritost, szerzőjét pedig „a görögség nemzeti költőjének” (APOSTOLIDOU 1992:133), Seferis pedig ennél is tovább haladva létrehozta a Nagy Sándor–Digenis–Erotokritos triászt, amely a görögség kontinuitását jelképezi a nemzeti időben sokáig betöltetlen ürként létező, a hellénisztikus kortól a kora újkorig tartó periódusban.

⁸¹ PAPARRIGOPOULOS 1932:526, tom. 5.

uralom korának ismertetésére, a pozitivistá történettudomány meghonosítójaként ugyanis úgy vélte, hogy egy előzetesen alig, vagy egyáltalán nem kutatott korról nem lehet részletekbe menő, pontos történeti munkát írni.

Habár már 1882-ben megalakul a Történelmi és Etnológiai Társaság, amely azt tekintette céljának, hogy anyagot gyűjtsön az újkori görög történelem kutatásához, majd ezeket a kutatásokat el is kezdje, még negyven év elteltével is találunk rá példát, hogy a hivatalos kutatás nem tekinti önálló korszaknak az újkori görög történelmet. 1922-ben az Athéni Egyetem Bölcsészettudományi Kara vonakodott újkörög történeti tanszéket alapítani, és helyette a következő felosztást javasolta tanszékei számára: legyen egy ókortörténeti, egy bizánci, egy közép- és újkori, valamint egy görög nemzeti történettudományi tanszék.

A 20. század kezdetének legjelentősebb szellemi mozgalma, a dimotizmus⁸² szintén eltérő módon látta a nemzeti múltat, és ennek keretei között próbálta definiálni a *romiosyni* illetve az *ellinismos* fogalmak tartalmát, valamint a kettő közötti esetleges különbséget, továbbá időbeli érvényességüket. Nem sikerült azonban maradéktalanul megegyezésre jutniuk még azokat a legfontosabb kérdéseket illetően sem, hogy ezek a fogalmak azonos jelentéstartalommal bírnak-e, illetve hogy vonatkoztathatók-e egyaránt a középkori, illetve az újkori görögségre; igaz, a céljuk nem is ez volt. A dimotizisták nem a történetírás által szerették volna formálni a nemzeti identitást, hanem egy sikeres nyelvi reform eszközeivel, valamint a népnyelv irodalmi használatának általános elfogadtatásával.

3.4 A görög nemzeti történettudomány fordulópontjai

A nemzeti múlt megfelelő feldolgozását hátráltatta az is, hogy nem alakult ki tudományos vita a szabadságharcról, így ez a rendkívül fontos történelmi esemény sokáig nem rendelkezett tudományos értelmezéssel, sem pedig világosan meghatározható örökséggel. Habár a nemzeti ideológiában jelentős szerepet töltött be, mégsem merült fel a

⁸² A nyelvi kérdésben a mesterségesen létrehozott archaizáló nyelvváltozattal (*katharevousa*) szemben a népnyelv (*dimotiki*) használata mellett állást foglaló mozgalom. V.ö. a jelen dolgozat 4.6-os alfejezetével.

tudományos szintű értékelésének az igénye, ez pedig lehetővé tette, hogy a nemzeti ideológiában általánosan elfogadottá válttól eltérő, esetenként provokatív vélemények is megjelenjenek ezzel kapcsolatban. Ilyen provokatív látásmód jellemzi Georgios Skliros *Társadalmi kérdéseink* című, 1908-ban megjelent munkáját, valamint Giannis Kordatos *Az 1821-es görög szabadságharc társadalmi jelentősége* című, 1924-ben megjelent művét. Ezek, ha nem is változtatják meg gyökeresen az érvényben lévő szemléletmódot, azért sok tekintetben megkérdőjelezzik a török uralom időszakáról, valamint a szabadságharcról kialakult „hivatalos” álláspontot.

Az új megközelítések megjelenésével nem késett az azokra adott válasz sem. A legfontosabb ezek közül Michail Sakellariou *A Peloponnészosz a második török uralom idején (1715-1821)* című, 1939-ben megjelent doktori értekezése volt, amely a társadalom-, valamint az intézménytörténet szempontjából vizsgálta a szabadságharcot megelőző időszakot. Szintén jelentős hatást gyakorolt Apostolos Vakalopoulos *Menekültek és a menekültkérdés az 1821-es szabadságharcban* című, szintén 1939-ben megjelent tanulmánya. Ezzel többé-kevésbé egy időben, 1942-ben Nikos Svoronos is elkészítette *A török uralom alatt álló Görögország pénzürméi* című doktori értekezését.

Annak ellenére, hogy a pozitívista tudományos szemlélet rövid időn belül gyökeret vert a bizánci tanulmányokban, a török uralom korának kutatásában mindez nem történt meg, mert annak előfeltételeként meg kellett volna fosztani a történelmi eseményeket a rájuk rakódott ideológiai tartalomtól, ez pedig erős ellenállásba ütközött. Az 1930-as években ennek ellenére kibontakozóban volt egy újfajta történelemszemlélet: a feltörekvő baloldali történettudomány új értelmezést keresett a nemzeti történelem számára. A kor legjelentősebb marxista történésze, Serafeim Maximos az 1940-es években két tanulmányt⁸³ jelentet meg a török uralom korszakának gazdaságtörténetéről, amelyek francia levéltári dokumentumok felhasználásával készültek. Itt kell még megemlítenünk Nikos Svoronos munkásságát is, aki Ernest Labrousse tanítványa volt. A marxista történettudomány által felvetett új kérdések a történettudományi kutatásokat folytató egyéb értelmiségi csoportokra is hatást gyakoroltak.

⁸³ *A görög kereskedelmi flotta a 18. században*, Athén, 1940, illetve *A görög kapitalizmus hajnala – A török uralom kora 1685-1789*, Athén 1946.

Nem a marxista szemlélet megjelenése volt azonban az egyetlen fordulópon az 1930-as évek görög történettudományában. Ebben az időszakban erőteljesen megnőtt a történelmi érdeklődés, ennek pedig több oka is volt. Azon túl, hogy a dimotacisták sematikus és bipoláris történelemszemlélete megingott, zsákutcába jutott a materialisták és az idealisták közötti, normatív jellegű elméletek ütköztetésével folytatott vita is. A legfontosabb tényező azonban a Harmincasok Nemzedékének megjelenése volt, egy olyan modern irodalmi irányzaté, amely a kis-ázsiai katasztrófát követő sívár és vigasztalan történelmi valóság közepette erőteljesen a múlt felé fordult. Prózaírói által megújult a történelmi regény műfaja, drámaírói történelmi színdarabokkal jelentkeztek. A kor esztétikája történelmi távlatokkal gazdagodott, a nemzeti történelem pedig egy társadalmi szakadék áthidalásában nyert új értelmezést.

Fordulóponatot jelent a nemzeti identitás újrafogalmazásában a kis-ázsiai katasztrófa mellett a II. világháború alatti megszállás és ellenállás, valamint az azt követő polgárháború. Az 1912-ben a görög államhoz csatolt északi területekre érkező, kis-ázsiai menekültekből álló új népességszoport nem tudott azonosulni a Görögországban honos neoklasszicista szimbólumrendszerrel, és továbbra is ragaszkodott saját, az oszmán korszakot is magába foglaló történelmi múltjához. Sikeres asszimilációjuknak az volt a feltétele, hogy a meglévő nemzeti szimbólumrendszer magába olvassza ennek a népességszoportnak a saját szimbolikáját is, és ezáltal maga is megváltozzon. A népművészet felértékelődése, valamint a két világháború közötti kor új esztétikai kíváncsalmi újra felkeltették a török kor kutatása iránti igényt, egyúttal új kultúrtörténelmi fogalmakkal, valamint új látásmóddal gazdagítva a tudományos kutatás eszköztárát.

A török uralom korának megkésett felértékelődése egy új viszonyrendszer kialakulását eredményezte. Ebben játszott jelentős szerepet Konstantinos Dimaras *Újgörög felvilágosodás* című tudományos munkája (DIMARAS 1989), amely az irodalomtörténelmi fogalmát is újradefiniálta irodalmi és nyelvtudományi kritériumok alapján. Ennek alapján az irodalomtörténelmi kutatások középpontjába a nyelvészeti módszerekkel meghatározott újgörög periódus került, szemben Paparrigopoulos görög irodalomtörténelmi-korszakolásával. Ez utóbbira a jelen munka keretei között nem tudunk részletesebben kitérni, de annyit megállapíthatunk, hogy magába foglalta mind az ókori, mind pedig a közép- és újkori görög irodalom alkotásait, az újgörög kor pedig irodalomtudományi módszerekkel került benne meghatározásra.

Az újjörög felvilágosodás tematizálásával új formában tűnik fel a török uralom kora is: az addig passzív szerepben látott görögség aktív szerephez jut, és ezáltal maga a történeti elbeszélés is irányt, koherenciát és valódi történelmi távlatokat nyer. Ennek eredményeként új korszakkal gazdagodott a nemzeti idő egysége is. A felvilágosodás megjelenése változásokat eredményezett a nemzeti diskurzusban is: új viták tárgya lett a nemzeti identitás, alternatív gondolatok jelentek meg, a terminológia pedig részben megváltozott, és új, nyugat-európai fogalmakkal gazdagodott. Dimaras kutatásai feltárták az e mögött rejlő okokat is, például az értelmiség szerepét, vagy a kibővült kommunikációs csatornák által biztosított nagyobb mobilitást. Lassan ugyan, de eljutunk arra a pontra, amikor minden feltétel készen áll a nemzet létrejöttéhez, valamint azonosságtudatának kialakulásához.

Mivel a felvilágosodás kora kulcsfontosságú szerepet tölt be a jelen értekezés témájául választott problémafelvetés kutatásában, a következő két fejezet ennek egy-egy jelentős aspektusát tárgyalja. Választ keresünk a nemzet, valamint a nemzeti identitás kialakulásának folyamatán túl arra a kérdésre is, hogy milyen szerepet játszott a felvilágosodás az újjörög nacionalizmus ideológiájának megteremtésében.

4. AZ ÚJGÖRÖG FELVILÁGOSODÁS ELMÉLETI ALAPJAI ÉS EGYEDI JELLEMZŐI

4.1 Az európai felvilágosodás kezdetei, a görög felvilágosodás fáziskésése

Európában a felvilágosodás kora a 17-18. század volt, Görögországban azonban ugyanez a 18. század végén kezdődött, és egyezményes korszakhatárai szerint 1774⁸⁴-től a szabadságharc 1821-es kitöréséig tartott. A görög felvilágosodás az európai felvilágosodás szerves részét képezi, de fontos megjegyeznünk, hogy a görög „változat”, ahogy más népek esetében is gyakran előfordul, az európai felvilágosodás általános fogalmától némileg eltérő képet mutat.⁸⁵ A görög és az európai felvilágosodás közötti legfontosabb különbség az, hogy míg Nyugat-Európában a felvilágosodás maga az elérni vágyott cél, Görögország esetében nemcsak cél, de egyúttal eszköz is egy másik cél eléréséhez, mégpedig a nemzet szabadságának kivívásához.⁸⁶

A továbbiakban a görög felvilágosodásnak az európai felvilágosodáshoz képest tapasztalható legfontosabb eltéréseit ismertetjük.

A felvilágosodás ugyan a reneszánszban és a humanizmusban gyökerezik, de az általa képviselt elvek mégsem tekinthetők újnak: legtöbbjüket már az ókorban megfogalmazták, és minden azt követő történeti korban voltak olyan, későbbi kifejezéssel élve liberális és felvilágosult elmék, akik ezeket a gondolatokat továbbörökítették. Az újkorban tehát nem új eszmék megjelenéséről van szó, hanem olyan régi gondolatok felértékelődéséről, mint a vallási tolerancia vagy a gondolat szabadsága.

⁸⁴ A kücsük-kajnardzsi béke 1774-es megkötése lehetővé tette a görögök számára, hogy orosz zászló alatt hajózva tengeri kereskedelmi tevékenységet folytassanak. A hamarosan létrejövő tekintélyes görög kereskedelmi flotta az egész mediterrán térségre kiterjesztette tevékenységét, és ezáltal hozzájárult a felvilágosodás eszméinek görög területekre való beáramlásához.

⁸⁵ DIMARAS 1993:1.

⁸⁶ AGKAVANAKIS 1995:194.

Az európai felvilágosodás egyezményes kezdete John Locke 1689-ben kiadott „*Levél a vallási türelemről*” című írása, amelynek megjelenését követően számos európai országban szerez híveket az új szellemi mozgalom: Angliában Newton és Hume, Franciaországban Voltaire, Montesquieu és az enciklopédisták, a német területeken pedig Wolff, Lessing és Kant voltak a felvilágosodás vezéralakjai. A görög területekre a 18. század második felében jutott el ez az új szellemi irányzat.

A felvilágosodás eszméinek hordozói kezdetben a fanarióták, valamint a távkereskedelmet folytató gazdag kereskedő réteg voltak; nekik köszönhető a felvilágosodás eszméinek az Oszmán Birodalom területére való beáramlása. Az újjörög felvilágosodás fáziskésése is ezzel a ténnyel áll összefüggésben. A kereskedő polgárság ugyanis a 18. században jelenik meg a görög területeken⁸⁷, és ugyanebben az időszakban történik a fanarióták felemelkedése is. A felvilágosodás közvetítésében fontos szerepet játszó Dunamenti Fejedelemségek fölötti hatalom 1709-ben (Moldva), illetve 1715-ben (Havasalföld), vagyis a 18. század elején kerül a fanarióta fejedelmek kezébe. A felvilágosodás görög területekre való beáramlásának feltételei tehát a 18. század előtt még nem voltak adottak, azok a század folyamán alakulnak ki és teszik lehetővé a nyugati eszmék fokozatos megjelenését Európa dél-keleti részén is.

Mint már említettük, az európai felvilágosodás a reneszánsz gyermeke, a görög felvilágosodást azonban egy hosszabb, „néma” kor előzte meg, „*egyfajta költői hallgatagság*”⁸⁸ az újjörög irodalomban. Amikor a felvilágosodás végül utat tört magának a görög területeken is, eszméinek hordozói a fanarióták lettek, akik mint diplomaták, de leginkább, mint fejedelmek és írók közel tudtak kerülni az európai szellemi élet olyan fő áramlataihoz, mint a felvilágosult abszolutizmus és a francia kultúra legfontosabb eszméi. Az újjörög irodalom első olyan alkotása, amelyben világosan felismerhetőek a felvilágosodás eszméi, szintén egy fanarióta tudós fejedelem, Nikolaos Mavrokordatos műve, és a *Philotheos kedvelt időtöltése* címet viseli.⁸⁹

⁸⁷ V.ö. a jelen dolgozat 6.2-es alfejezetével.

⁸⁸ POLITIS 1978:83.

⁸⁹ MASTRODIMITRIS 1996:124, DIMARAS 1993:263skk.

4.2 A görög felvilágosodás történelmi előzményei

Miután az addig velencei uralom alatt álló Kréta 1669-ben török kézre került, a görögség egysége tovább bomlott, és még hangsúlyosabb lett hármass megosztottsága, melynek területi egységei a török uralom alatt álló területek, az itáliai uralom alatt álló területek, illetve a diaszpóra területei voltak. Az itáliai uralom alatt álló területek egyre csökkentek, ahogy a törökök sorra elfoglalták Ciprust és Krétát, és azok kiterjedése lényegében az Ión szigetek területére korlátozódott. A török területek ugyanakkor egyre nőttek, és csaknem magukba foglalták a görögök lakta területek összességét.

Egy ilyen történelmi helyzetben feltétlenül szükséges volt az oktatás kérdésének a megoldása, iskolák alapítása, ókori szövegek népnyelvre fordítása, de leginkább annak a kérdésnek a tisztázása, hogy melyik nyelvi regiszter szolgáljon az oktatás nyelveként. Kezdetben a görög felvilágosodás legtöbb képviselője Nyugat-Európában folytatott tanulmányokat, majd az ott megszerzett ismereteket igyekeztek a görög területeken továbbadni. Linos Politis így ír erről: *„Más lett a tipikus görög alakja is. A 15. században azért mentek a görögök Nyugatra, hogy tanítsanak, most pedig azért, hogy tanuljanak. Az itáliai egyetemek (legfőképp a padovai) egy sor görög fiataalt oktatnak nem csak a velencei uralom alatt álló területekről, de a többi görög területről is, akik hazatérve továbbadják ott szerzett ismereteiket”.*⁹⁰ A görög felvilágosodás legfőbb vonásának azt a kettősséget nevezhetjük, amelyet két nagy kultúrkörhöz, a nyugat-európaihoz valamint az ókorihoz való kötődés jellemez.

4.3 A felvilágosodás megjelenése a görög eszmerendszerben

Az úgörög társadalomtudomány számos tudományos és politikai előítélet miatt adós még ma is a felvilágosodás korának kezdetét jellemző társadalmi folyamatok elemző

⁹⁰ POLITIS 1978:83.

jellegű bemutatásával, a görög felvilágosodás kutatói pedig ennek következtében gyakran olyan feltevésekre támaszkodnak, amelyek nem vonatkoztathatóak a görög társadalomra: létező és megkérdőjelezhetetlen tényként szerepeltetik például a „haladó” tudósok, valamint a „maradi”, „tanulatlan” nép közötti ellentétet.

Ez a kérdés megosztja a tudományos közvéleményt. A kutatók egy része szerint a fenti megállapítás mind Nyugat-Európa, mind pedig a görög területek esetében igaz. Mirasgezi szavaival élve *„A négyszáz évnyi rabság a tudatlanság olyan fokára juttatta a népet, hogy a felvilágosodásra Görögországban valóban égető szükség volt. Az első lehangoló tapasztalat a műveltség hiánya volt. A tanulás és a kutatás iránt érzett szomjúság nem csillapítható iskolák alapítása nélkül, sem pedig az ókori szövegek ismeretterjesztő céllal történő népnyelvre fordítása nélkül. Mindenkire nagy munka várt: a görög területeken kívül élő tudósok vállalták hőiesen, hogy megfeleljenek koruk eme nagy kihívásának. Velence lett az újjörög felvilágosodás első nagy központja, majd pedig Janina, Bukarest és Konstantinápoly. A görög diaszpóra ezer és ezer viszontagsággal küzdött meg, míg megfelelő terepet tudott előkészíteni a termékeny szellemi szárnyalásnak”*.⁹¹

Más kutatók szerint azonban ennek éppen az ellenkezője igaz. Kyriakidou-Nestoros véleménye szerint *„a tudós hagyomány, amely utolsó tündöklését a 18. század végén éli, bezárkózik és elutasít mindenfajta változást. [...] A népi hagyomány ezzel ellentétben (és ellentétben azzal is, amit eddig tanítottak nekünk), mindezek a századokon keresztül a mindenkori viszonyoknak megfelelően alakult, és befogadván az összes világtörténeti változást, állandóan alkalmazkodott az élet új feltételeihez”*⁹². Mivel sokan nem ismerték ezt fel, *„a népi hagyomány lett a maradiság jelképe, szemben a változásokat állítólagosan befogadó tudós hagyománnyal”*⁹³. Az ebből levonható következtetés pedig az, hogy *„az uralkodó nézetekkel ellentétben a görög „nép” soha nem volt tanulatlan és elszigetelt.”*⁹⁴.

Apostolopoulos kézenfekvő magyarázatot is talál a görög nép tanulatlanságára vonatkozó közkeletű elképzelés eredetéről: *„Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a felvilágosodás kora előtti görög 'sötétségről' terjedő téveszme annak következtében*

⁹¹ MIRASGEZI 1978:294.

⁹² KYRIAKIDOU-NESTOROS 1983:255.

⁹³ KYRIAKIDOU-NESTOROS 1983:255.

⁹⁴ KYRIAKIDOU-NESTOROS 1983:255.

keletkezett, hogy a bizantinológusok kutatási területük időbeli határát a 15. század közepére helyezik, a neogrécisták pedig a 18. század közepét tekintik kutatásaik kiinduló pontjának. A kettő közötti időszakot a 'korai török kor sötét századainak' nevezik"⁹⁵.

Kitromilidis⁹⁶ szerint mindezek magyarázattal szolgálhatnak arra is, hogy a görög szabadságharc elindítói nem a felvilágosodás korának tudósai voltak, hanem a paraszti rétegek. A görög szabadságharc legnagyobbbrészt ugyanis olyan parasztfelkelés volt, amelyet jelentős társadalmi konfliktusok kísértek. Ennek keretei között „a nyugalbarát értelmiség csupán egy elenyésző kisebbséget alkotott, amely az elvei miatt nem is volt különösebben népszerű”⁹⁷. Meg kell említenünk azonban, hogy Hobsbawm⁹⁸ némiképp más véleményt képvisel ebben a kérdésben. Véleménye szerint a Dunamenti Fejedelemségek hellenizált elit rétege robbantotta ki a felkelést, amely azután a Baráti Társaság hathatós közvetítő szerepének köszönhetően áttért a peloponnészoszi szegénylegények és „banditák” köreire is. Az ő számukra azonban nem mondhatott sokat a modern nacionalizmus eszméje, sokkal inkább azt az ősi erkölcsiséget tartották szem előtt a harcok során, hogy „az embernek az a hivatása, hogy hőssé váljon”⁹⁹.

A fent említettek alapján erősen megkérdőjelezhető annak a közkeletű elképzelésnek az érvényessége, hogy a felvilágosodás eszméi azért jelentek meg a görög területeken, hogy az ott uralkodó sötétségbe elhozzák a művelődés fényét. Társadalomtudományi szempontból sokkal kézenfekvőbb magyarázat az, hogy ezek megjelenésére társadalmi igény volt,¹⁰⁰ a felvilágosodás görög társadalmi jelentőségét vizsgáló tanulmányok hiánya azonban jelentősen megnehezíti a kérdés kritikai megközelítését, illetve kutatását. Mivel emiatt nem támaszkodhatunk kizárólag a társadalomtudományi kutatás eredményeire, más tudományterületek eredményeinek figyelembe vételére is szükségünk lesz kutatásaink további menetében.

Az eszmetörténeti kutatás arra a következtetésre jutott, hogy a felvilágosodás és a „görög társadalom legnagyobb része” között feszülő ellentét a „liberalizmus alapvető

⁹⁵ APOSTOLOPOULOS 1999:14.

⁹⁶ KITROMILIDIS 1996:408.

⁹⁷ KITROMILIDIS 1996:467.

⁹⁸ HOBSBAWM 1988:141.

⁹⁹ HOBSBAWM 1988:141.

¹⁰⁰ APOSTOLOPOULOS 1999:14.

feltételeinek a görög viszonyok között megmutatkozó hiányával” magyarázható.¹⁰¹ Ha azonban figyelembe vesszük a felvilágosodás görög viszonyokra értelmezett legfőbb jelentéstartalmait valamint ellentmondásait, megállapíthatjuk, hogy nem a liberalizmus feltételeinek hiányáról van szó, hanem ezeknek a feltételeknek a „görög demokratikus hagyománnyal” való ütközéséről, amely *„ellentétben áll a liberalizmus egyenlőség-kritikájával”*.¹⁰² Ezáltal érthetővé válik az is, hogy ha a demokratikus hagyomány számára az egyenlőség a szabadság előfeltétele, ellentétben a liberalizmussal, ahol az egyenlőség a szabadságot veszélyeztető faktor, akkor a *„demokrácia létrehozásának a képtelensége”* csupán *„módszertani kérdés a közélet számára”,* vagyis *„alapvető politikai gyakorlat”*.¹⁰³

Szintén az eszmetörténeti kutatásoknak köszönhetjük azt a megközelítésmódot, amely a hagyomány és a modernizáció dialektikájának megvilágításában értelmezi azt a tényt, hogy a görög társadalmi gondolkodás „idegen testként” kivetette magából a felvilágosodást. Ha azonban a felvilágosodás ideológiai ellentmondásossága felől közelítjük meg ezt a kérdést, látván a kritikai szemlélet és az eszközzemlélet közötti áthidalhatatlan szakadékot, világossá válnak számunkra a görög társadalom vonakodásának valódi okai. A kritikai szemléletből eredő egyetemes jogok, valamint az azok megszüntetésére törekvő, az eszközzemlélet által létrehozott egyéni érdekek közötti szakadék legérdekesebb példája az önzetlenség, mint „hasztalan”, „felesleges” dolgoknak tulajdonított érték, amely szemben áll a racionális szemlélettel, és az egyéni érdekekkel.

4.4 A görög felvilágosodás sajátosságai

A görög felvilágosodás nyugatbarát alakjai, köztük Iosipos Moisiodax, inkább negatív szerepet játszottak a felvilágosodás recepciójában azon véleményük hangsúlyozásával, hogy *„a haszonelvű megközelítés az igazság mértéke a modern filozófiában”,* valamint, hogy ennek a haszonelvű logikának megfelelően az oktatás legyen *„gyakorlatorientált”,* és ezáltal *„társadalmilag hasznos”*.¹⁰⁴ A görög közgondolkodásban

¹⁰¹ KITROMILIDIS 1996:244.

¹⁰² TERRAY 1992:173.

¹⁰³ KITROMILIDIS 1996:514.

¹⁰⁴ KITROMILIDIS 1996:244.

kedvelt és elfogadott önzetlen, tehát érdekmentes oktatás eszméje nehezen hátrált volna meg egy effajta gondolat előtt.

A görög felvilágosodás kontextusában érdemes szót ejteni a *másság* kérdéséről is. A politikatörténet és a politikaelmélet „*közös nehézsége a disszonancia, a másság, a diszkontinuitás, a kivételek integrálása saját módszertanába, saját kategóriái és alapelvei közé, amelyeken az általános értelmezési és elemzési struktúrái alapulnak*”.¹⁰⁵ Ilyen „kivétel” például a nők kirekesztése, a színes bőrűek vagy a zsidók rabszolgaságba vetése, és ez nem csupán a nőket, a színes bőrűeket vagy a zsidókat érintő kérdés, hanem része a modernizmus és az egyetemesség által létrehozott dinamikának, és annak fogalmi tartományán belül értelmezhető. Szintén ennek a dinamikának, és a hozzá tartozó fogalmi tartománynak a része a fent említett történelmi eseményekkel szemben megnyilvánuló ellenállás, valamint az ezáltal létrejött politikai hagyomány és kollektív azonosságtudat.

A kritikai szellem a „felvilágosodás mellett vagy ellen”, illetve az „azonosság és másság” közötti döntési kényszer korlátai közé szorítva nehezen lép fel az egyetemesség dinamikáján belül az emberi sokféleséggel szemben megnyilvánuló kirekesztés ellen. A görög társadalom kontextusában megnyilvánuló másság kirekesztésének „kivételét”, akárcsak az ezzel szemben tapasztalható ellenállást az egyetemesség dinamikáján belül kell vizsgálnunk. Azt a fajta egyetemességet, amely a hagyomány és a modernizmus ütközését jellemzi Görögországban, a hasonlósággal azonosított modernizmus prizmáján keresztül kell szemlélnünk, nem pedig a mássággal azonosított hagyományén keresztül.

Ismeretes, hogy a másság, mint „testet öltött eltérés”, ürügyet szolgáltat a nacionalizmusnak, a fundamentalizmusnak, és a kirekesztésnek. A valódi eltérés kizárása egy közösségből, egy olyan egyetemesség kedvéért, amely egymáshoz hasonló egyének halmazának a létrehozására törekszik, az adott közösségen belüli hatalmi viszonyok kérdése. Ilyen viszonyok befolyásolják a nemhez és a nemzetiséghez való hozzáállást is, azonban ezek, mivel jellegükből adódóan mind társadalmi, mind politikai szinten láthatatlanok, természetesnek tűnnek.¹⁰⁶ Az efféle hatalmi viszonyok, ha egy más, jobban látható társadalmi viszonyrendszer keretei közé kerülnek, sokszor vezetnek olyan következtetésekhez, amelyek a másságot egyfajta hiányként, illetve gyengeségként

¹⁰⁵ VARIKA 2000:10.

¹⁰⁶ VARIKA 2000:10sk.

értelmezik, ennek eredményeként pedig az új „problémafelvetést” a megoldás lázas keresése követi. Amikor például Görögországban azok a társadalmi okok, amelyek következtében áthidalhatatlanná vált a hagyomány és a modernizáció közötti szakadék, további értelmezést nyertek a centrum – periféria fogalompár jelentéstartományában is, az említett problematika is más jelleget öltött: *„valós problémaként megélt fogalmi természetű ideológiai kérdés lett, amely a hagyomány és a modernizáció, mint a társadalmi élet és a szocializáció archetipusos alakjai közötti konfliktus jelentkezik”*¹⁰⁷.

A hasonlóság önkényes meghatározásának kritikája minden bizonnyal néhány egyénnek az eltérő volta miatti kirekesztéséből adódó tapasztalati élményére vezethető vissza; a nem szerinti megkülönböztetés önkényes kritériumrendszerét ért kritika pedig egyes nőknek a szabadság hiányából adódó tapasztalati élményén alapszik. Az ilyen élmények általában egy-egy olyan társadalmi csoport létehez kötődnek, amelyek valamilyen módon ki vannak szolgáltatva bizonyos hatalmi viszonyoknak. Ahogy a nem szerinti megkülönböztetés esetében is történik, amikor magát az élményt és a tapasztalatot néhány olyan nő képviseli, akik a nők összességét reprezentálják, ugyanúgy a konformitáskényszer egyéni élménye is reprezentatív mindazon egyének összességére nézve, akik a görög gondolkodásmód szerint élnek.

Szem előtt kell tartanunk továbbá, hogy *„először is, minden közösség, akármennyire homogénnek tűnjön is, belülről nem teljesen disztinkválatlan, másodszor pedig, a közösség minden csoportja másképp tapasztalja meg és tudatosítja magában a kollektív identitást, akárcsak a saját csoportjára jellemző identitást”*¹⁰⁸. A görög kultúra esetében különösen fontos megjegyeznünk, hogy a görög gondolkodásmód és életmód az ókor óta kiterjedt mindazokra az idegenekre is, akik ezt a kultúrát magukénak tekintik. Ez a kultúra azonban, ahogy a fenti példa is mutatja, nem zárt, de nem is egységes. Mivel *„sokféleképpen lehet valaki görög”*, alapvető fontossággal bír annak tudatosítása, hogy lehetetlen egységes, általános definíciót megfogalmazni a görögség mibenlétéről, és ha azt mondjuk, hogy *„két Görögország létezik”*, akkor az *„még kevés is”*¹⁰⁹. Ez azt jelenti, hogy a görögség sokféle, az országon belül pedig, az ókortól napjainkig legalább két, egymástól merőben eltérő „Görögország” létezik.

¹⁰⁷ TSOUKALAS 1992:39sk.

¹⁰⁸ TSAOUSIS 1992:19.

¹⁰⁹ BRUNSCHWIG 1992:70.

Az említett tapasztalatok, legyenek akár a nemmel vagy a kultúrával kapcsolatosak, minden esetben bizonyos erőviszonyok létéről tesznek tanúbizonyságot. Ezek az erőviszonyok megkövetelik az egyéntől, hogy szembehelyezkedjen a mássággal, vagy akár annak hiányával, és ez akarva-akaratlanul egyes csoportok alsóbbrendűvé válásához, vagy akár teljes ignorálásához vezethet, amelynek következtében ezektől a csoportoktól gyakran megvonják az önmeghatározás jogát is. Ez a kényszerű állásfoglalás nagymértékben meghatározza az egyéni és a kollektív öntudatot, a közösségi szellemet, valamint az átélt kétségeket és feszültségeket.

4.5 Az újjörög felvilágosodás kritikai tevékenysége

Az újjörög felvilágosodás is osztotta az európai felvilágosodás azon alapvető tézisé, hogy az ember képes a fejlődésre, és ezáltal az emberi társadalom is képes ugyanerre. Philippos Iliou¹¹⁰ álláspontjának megfelelően megállapíthatjuk, hogy az újjörög felvilágosodás modern kritikai tevékenysége az alábbi négy szinten nyilvánul meg:

1. *A tradicionális oktatás és ideológia megtagadása.* A felvilágosodás álláspontja szerint az egyház ellenőrzése alatt álló oktatás a babonák és az előítéletek keletkezését és fenntartását szolgálja, ez pedig az uralkodó államideológiával karöltve végső soron tudatlanságba taszítja a népet annak érdekében, hogy az a lehető legnagyobb mértékben kihasználhatóvá váljék.
2. *A görög művelődés újraorientálása és világivá válása.* Ez a gyakorlatban egyet jelent az egyházi oktatás végsőkéig való visszaszorításával, majd megszüntetésével, valamint helyette az ókori kultúra tanulmányozásának a bevezetésével. Az ókori görög szerzők szövegeinek részletesebb tanulmányozása lehetőséget nyújtott a felvilágosodás képviselőinek, hogy azokon keresztül mutassák be a demokratikus államrendszer erőit, valamint hogy a társadalmi lét egy új formáját, a szabad polgári létet is megismertessék a hallgatóságukkal. Mindez lassú eltávolodást eredményez az egyházi

¹¹⁰ ILIOU 1978:107skk.

dogmarendszeről, és lehetővé teszi a természettudományok, valamint a társadalomtörténet szabad kutatását.

3. *Nemzeti felszabadítás.* A felvilágosodás eszmerendszerében hangsúlyos szerepet kap a nemzeti felszabadítás gondolata, és ennek elérése érdekében elengedhetetlen feltételnek tekintették az új, demokratikus eszmék beáramlását, valamint a demokratikus jellegű oktatási rendszer bevezetését.
4. *Társadalomkritika és társadalmi felszabadítás.* A felvilágosodás legradikálisabb képviselői a fenti három tézis képviselőin túl, erős kritikával illették a görög társadalom azon csoportjait, amelyek azonosultak az oszmán rezsimmel.

A görög közösségek körében tehát már az oszmán uralom idején felmerült a hatalom újraelosztásának a gondolata, a jövő számára pedig egy olyan államalakulat terveit vázolták föl, amely a demokrácia és a polgári egyenlőség eszméjén alapulna. Különösen a szabadságharcot megelőző utolsó időszakban, a még alávetett görög közösségen belüli ideológiai viták felerősödése idején vált uralkodóvá a felvilágosodás számos irányzata közül az Adamantios Korais által képviselt irányvonal. Azáltal, hogy kellő távolságot tartott mind az uralkodó hagyományos ideológiától, mind pedig a politikai radikalizmustól, Korais lett a legemblemikusabb képviselője a felvilágosodás által életre hívott politikai liberalizmusnak

4.6 A görög felvilágosodás európai dimenziói

A nyugat-európai kultúra már a bizánci időktől kezdve nagy vonzerőt gyakorolt a görög értelmiség egy részére, és ez csak fokozódott a nyugat-európai, elsősorban az itáliai görög diaszpóra megjelenésével, amely sok tekintetben kultúraközvetítő szerepet töltött be Kelet és Nyugat között. A török uralom idején, legfőképpen azonban a 18. századtól kezdve Nyugat-Európa a kultúrát és a szabadságot jelentette sokuk számára, és egyre pozitívabb színben tűnt föl a szemükben. Így tehát azok az értelmiségi fiatalok, akik Európa egyetemén tanultak, azzal a büszke tudattal tértek vissza szülőföldjükre, hogy Európa bölcsességét hozzák el oda, és ennek a bölcsességnek talán saját maguk is részesei

lehetnek. Európa lassan a görög élet részévé válik: a tudósok különféle irodalmi, történeti, földrajzi és más tudományos művek fordításába kezdenek, Adamantios Korais pedig egy olyan folyóirat kiadását javasolja, amely a nyugati kultúra és művelődés legújabb eredményeit mutatná be.

A görög felvilágosodás másik alappillére az újra felfedezett ókori kultúra volt, és ennek velejárójaként újra a hellénizmus, az „ελληνισμός” fogalma felé fordul a figyelem. Az ókori hellén kultúra örökségét a hivatalos bizánci ideológia is vállalta, csupán annak vallási tartalmát utasította el. A Bizánci Birodalom bukása után a hellén kulturális örökséget a nyugat-európai görög diaszpóra művelte tovább, az oszmán uralom alatt élő görögség csak a nyugat-európai felvilágosodás eszméinek beáramlásával fedezte fel azt újra. Ennek jeleként megsokszorozódik az ógörög nyelv oktatására vonatkozó művek száma, melyeknek nagy részét a nyelvtani ismertetések képezik. Ezek nagy része Nyugat-Európában jelenik meg. Ezen kívül a görög tudományos irodalomban is megfigyelhető ez az ókori kultúra felé tett hirtelen fordulat, sőt, Európa más területein is találkozunk ezzel.

A nyugat-európai historizmus megfeleltethető a görög felvilágosodás hasonló szellemi áramlatának. A görögség körében is feltámad az ősök iránti büszkeség, a „nemzetség” („γένος”) szó jelentése további érzelmi töltettel gazdagodik, használata pedig egyre gyakoribbá válik. Nagy vita bontakozik ki a nemzeti önmegnevezést illetően, a három versengő fogalom az *έλλην* „hellén”, a *ρωμαίος* „római”, valamint a *γκραικος* „görög” volt.¹¹¹ „A történelem világának meghódítása” a felvilágosodás szellemi életének alapvető élményét jelentette.¹¹²

A tudós értelmiség mindig újabb problémákkal találta magát szemben, ezek közül az egyik legjelentősebb a nyelvi kérdés volt. A görögség nem rendelkezett ugyanis egyetlen egységes, dialektusok felett álló, minden valóságtartalom kifejezésére alkalmas nyelvváltozattal, csak a dialektusokra tagolt népnyelvvvel, valamint a bizánci időkből örökölt archaizáló „tudós” nyelvvvel. Előbbit semmilyen normarendszer nem szabályozta, és nem rendelkezett a tudományos, a kulturális, valamint a közigazgatási szókincs legnagyobb részével, utóbbi használata pedig a kezdetektől az irodalomra, illetve a felső

¹¹¹ DIMARAS 1993:82skk.

¹¹² KITROMILIDIS 1996:83.

közigazgatásra korlátozódott. Használatát csak az iskolában lehetett elsajátítani, így az iskolázatlan, alsóbb néprétegek számára mindvégig idegen maradt.

Nyugat-Európában könnyen megoldódott ez a probléma, mert egy akkor már idegennek számító nyelvet, a latint kellett felváltani a nemzeti nyelvekkel, ez pedig rendszerint úgy történt, hogy a beszélt nyelv egy változatából, illetve dialektusából hozták létre a standard nyelvváltozatot, és ez vált nemzeti nyelvvé.¹¹³ Görögországban azonban ennél sokkal bonyolultabb volt a helyzet: a konkurens nyelvváltozat ugyanis nem egy idegen nyelv, hanem az eszményi ősök nyelvén alapuló archaizáló nyelvváltozat volt. Ez egyedüli görög sajátosság, amely egyetlen másik országban sem fordult elő.

A nép művelődésének előmozdítására irányuló törekvés hamarosan a felszínre is hozta a nyelvi kérdést¹¹⁴, és rövid időn belül ádáz viták keletkeztek ezzel kapcsolatban. A tudós társadalom három részre oszlott: voltak, akik a népnyelv használatát támogatták, mások az ógörög nyelv újbóli bevezetését javasolták, míg voltak, akik középutas megoldást javasoltak. Olyan vélemények is napvilágot láttak, amelyek a görög nyelv történeti helyesírását szerették volna eltörölni, illetve megreformálni.

A nyelvi vita kiinduló pontja Iosipos Moisiodax *Apológia* című írása volt, amelyben a szerző pedagógiai elveinek kifejtése közben kitér a nyelvi kérdés problematikájára is. A népnyelv használatát támogatja, idegen nyelvű művek görög népnyelvi fordításait készíti el, elítéli az Evgenios Voulgaris-féle archaizáló mozgalmat, és felelősséget érez az oktatás eredményessége iránt is. Saját megfogalmazásában „*A nemzet szüksége, a nyelv beszélőinek helyzete, valamint a tudományhoz való hozzáférés: ezek azok az okok, amelyek arra indítottak engem, hogy szűkmarkúan bánjak saját nemzetem hagyományaival*”.¹¹⁵

A nyelvi kérdés nemcsak a felvilágosodás korát kíséri végig Görögországban, hanem erősen rányomja a bélyegét a 19. század egészének, valamint a 20. század nagy részének görög szellemi, tudományos, és nem utolsósorban politikai életére is.

¹¹³ HOBSBAWM 1997a:72.

¹¹⁴ A nyelvi kérdésről bővebben l. MACKRIDGE 2009, valamint BROWNING 1982:100skk.

¹¹⁵ MOISIODAX 1976:3.

5. A GÖRÖG NEMZETI IDENTITÁS FORMÁLÓDÁSA A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

5.1 A hagyományos görög identitás alapjai

Az Oszmán Birodalom görög nyelven beszélő, ortodox keresztény vallású alattvalóinak politikai ideológiáját kevéssel a szabadságharc előtt két különböző vonatkozási pont, vagyis két különböző kollektív identitástudat határozta meg. Egyrészt a „Római Birodalomra”¹¹⁶ vonatkozó utalásokon alapuló hagyományos „római” identitás, amely „a keresztény rómaiak választott népétől” való leszármazást hangsúlyozta, másrészt a görög felvilágosodás eredményeként létrejött, a klasszikus ókori görögségre, valamint a liberális államszervezésre vonatkozó utalásokon nyugvó új keletű identitás, amely a „dicső ókori görög néptől” való leszármazást hangsúlyozta. Az ezekből létrejövő szintézis, az új „görög keresztény” identitás lesz majd az alapja a romantika korában jelentkező görög nacionalizmusnak, különösen pedig a Zampelios és Paparrigopoulos-féle történetírói iskolának.

Még azonban, mielőtt ez a folyamat véglegesen lezárulhatott volna, a két említett tényező közötti ellentét határozta meg a 18-19. századi görög értelmiség szellemi életét. A görög nemzeti azonosságtudat kialakulásának hosszú folyamatára egy másik történelmi folyamat is hatást gyakorolt ebben a korban: az egyes balkáni népek kollektív identitástudata lassanként felszabadulhatott a nemzetek kialakulása előtti államberendezkedés társadalmi-politikai kereteinek szorításából. Ennek során a balkáni népek lassanként eltávolodtak attól a közös múlt és a közös jelen által meghatározott kollektív azonosságtudattól, amelynek legfőbb jellemzői az egyetemes Bizánci Birodalom emléke, a közös ortodox hagyomány, valamint az Oszmán Birodalom jelenlétéből adódó közös tapasztalatok voltak.

¹¹⁶ Mai megnevezése szerint Bizánc, ez a kifejezés azonban, akárcsak a „Bizánci Birodalom” megnevezés, a 16. század óta használatos újabb keletű fogalom. Maguk a bizánciak nem ismerték és nem használták ezeket a fogalmakat: ők önmagukat „rómaiaknak” nevezték.

Ez a két birodalom, valamint azok társadalmi-politikai berendezkedése az adott korban és térségben élők számára az isteni gondviselés megnyilvánulását jelentette. A politikai hatalom társadalmon kívüli alapokkal rendelkezett: ennek a mélyen átélt ortodoxia által életre hívott gondolkodásmódnak a legfőbb jellemzője az volt, hogy a tapasztalati világban mindent isten akarataként értelmeztek, és ebből kifolyólag a földi életben nem létezett remény, csak a túlvilágon.¹¹⁷ A közéletben az alattvalók közötti választóvonal vallási jellegű volt: a Bizánci Birodalomban egyik oldalon a *keresztények* álltak, velük szemben pedig a *pogányok* (nem keresztény vallások követői), illetve a más keresztény felekezetekhez tartozó *eretnekek*: ide tartoztak például a római katolikusok is. Az Oszmán Birodalomban a választóvonal egyik végén az *igazhitűek*, vagyis a muszlimok álltak, a másik végén a *hitetlenek*, elsősorban más monoteista vallások követői.

A más, elsősorban „nemzetiségi” jellegű nyelvi és kulturális különbségek alapvető társadalmi-politikai jelentőségre csak a 18. század végén tesznek szert, az első balkáni nacionalizmusok megjelenésével. A nacionalizmus ideológiájának megjelenésével nyernek csak értelmet az olyan kritériumrendszerek, amelyek szerint a kulturális hasonlóságok alkotják az alapvető társadalmi kötelekeket, vagyis az azonos nyelvet beszélő és azonos hagyományokkal rendelkező közösségeknek egy közös, független állam keretein belül kell élniük. Ez az utóbbi megállapítás azonban végletes formájában azt a veszélyt rejt magában, hogy azok a közösségek, akik nem ezt a közös nyelvet beszélik, és nem ezekkel a közös hagyományokkal rendelkeznek, nem kaphatnak a többségével azonos jogokat ebben az új államban.¹¹⁸ Mindezen túl az egyes identitások kialakulása ennél sokkal bonyolultabb, mivel mind a régi, hagyományos világban, mind pedig a modern világban az egyének önmeghatározása egy összetett kritériumrendszer alapján történik, és ezen kritériumok közül számos nem is rendelkezik feltétlenül politikai jelentéssel.¹¹⁹ Annak érdekében, hogy ezeknek az identitásoknak a szerkezeti felépítését, valamint hierarchikus rendszerét megállapíthassuk, mindenképpen valamely ideológia keretei között kell azt vizsgálnunk. Az ideológia ugyanis mindig több, mint identitások pusztája összessége.

Az Oszmán Birodalom görög nyelvű ortodox keresztény népességének legfontosabb politikai-ideológiai támpontja a görög nacionalizmus megjelenése előtt a

¹¹⁷ Jellemző példája ennek a gondolkodásmódnak az 1798-ban a Konstantinápolyi Patriarchátus által kiadott *Atyai tanítás*, az egyik legismertebb felvilágosodás-ellenes görög mű.

¹¹⁸ GELLNER 2002:18skk.

¹¹⁹ HOBBSBAWM 1994:20, 24.

keresztény bizánci császárok, „nemzetségünk császárainak” emléke volt. A hithű keresztények a „keresztény római császárság” újbóli létrehozását várták reménykedve, amely akkor jött volna létre, amikor a „választott nép” elnyerte volna „bűnei bocsánatát”, azokét a bűnökét, amelyek a „földi császárság” végzetét okozták. A népnek azonban azzal kellett „jámborságáról” tanúbizonyságot tenni, hogy híven szolgálja az uralkodó oszmánokat, az „isteni büntetés” eszközeit. A már említett *Atyai tanítás* így ír minderről:

*„Lássátok csak világosan, mit juttatott nekünk osztályrészül [...] bölcs Urunk, hogy ismét csak szeplőtelenességben őrizze meg a mi, jámbor lelkek, szent ortodox hitünket, és mindannyiunk üdvösségére a semmiből építette fel ezt az erős oszmán császárságot a mi római császárságunk helyén, amelyben valamilyen módon kezdett megrendülni az ortodox hit dolgaival való buzgó foglalatosság. [...] A mindenható Urunk azért bocsátotta tehát ránk ennek a fenséges császárságnak az uralmát, [...] hogy a nyugatiakat megzabolázza, nekünk, keletieknek pedig az üdvösségünket szolgálja. Ezért rendelte úgy, hogy az oszmánok császára szívében helyeselje, hogy mi, ortodoxok, a hit dolgaiban szabadok legyünk, ő pedig korlátlanul uralkodjék, hogyha szükséges, néha megfeddje a helyes útról letért keresztényeket is, hogy azok ne tévesszék szem elől az Úrnak félelmét, Krisztus egyháza pedig teljes szabadsággal rendelkezik, akárcsak a keresztény uralkodók birodalmaiban is, hogy templomokat emeljen... [...]”.*¹²⁰

Az oszmán uralom alatt álló népi rétegek kollektív identitásukat az ortodox keresztények és a muszlim oszmánok, vagyis a „rómaiak” és a „törökök” közötti ellentét által jellemzett ideológiai alakzatban találták meg, és ezen az alapon vettek részt a görög függetlenségért folyó szabadságharcban. Ami a keresztény népek vezető rétegeit illeti, azok nagymértékben összeolvadtak az Oszmán Birodalom hierarchiájával, illetve ideológiai rendszerével, ahogy Alexandros Mavrokordatos esete is mutatja, amelyet Kitromilidis rendkívül plasztikusan így mutat be a fanarióta hagyomány ismertetésének keretében: „Alexandros Mavrokordatos (1641-1709) nem olyan képet festett, mint akinek az identitását olyan nemzeti sajátosságok határozzák meg, amelyek megkülönböztetik őt oszmán uraitól. Az ideológiai változást hozó század első éveinek vezető szellemi csoportjai egy kettős azonosulás által jellemezhető politikai öntudattal rendelkeztek: a múlt

¹²⁰ KORAIS 1798:11-12.

*vonatkozásában a Szultán keresztény alattvalói az egyetemes, jámbor keresztény néppel azonosultak, az Úr új választott népével, a jelenben érvényes kollektív létalapjukat illetően pedig az alávetett keresztények, úgy tűnik, magukévá tették az oszmán identitást is. Végül pedig, ami a politikai tevékenységüket illeti, a lojalitás és az engedelmesség nyomasztó kényszere kizárta mindenfajta politikai változásnak még a gondolatát is”.*¹²¹

A történetírás területén ezek a társadalmi-politikai eszmék a kereszténység és az isteni gondviselés gondolata által jellemzett ideológiában nyilvánulnak meg, mégpedig annak ortodox változatában, amely a bizánci történetírás folytatásaként értelmezhető. Kitűnően összegzi Patrinelis¹²² azt a politikai gondolatvilágot, amely ezt a fajta történetírást jellemzi:

*„A hivatalos politikai ideológia a bizánci államot a Római Birodalommal kötötte össze, amelynek folytatása volt, holott a keresztény egyház gyökerei Palesztinába és az ószövetségi zsidósághoz nyúlnak vissza. Az ókori Hellasz kívül esett mind a hivatalos politika, mind az egyházi hagyomány hatáskörén. Az a tény természetesen, hogy a görög volt a Birodalom közös nyelve, [...] erős köteléket alakított ki az ókori Hellasszal is, ez azonban nem fejlődött faji alapú [...] kontinuitás-tudattá, csupán tudósok és politikai vezetők egy szűk köre esetében, legfőképpen a 14-15. században. A nép túlnyomó többsége számára ez a gondolat idegen maradt, az ő identitástudatuk közös elemei az ortodox keresztény és a római lét voltak. [...] Ez a felfogás egészen a 18. század kezdetéig tartotta magát. [...] A hagyományos történetírás számára Bizánc volt a török uralom alatt élő hellének illetve rómaiak közvetlen és magától értetődő történelmi múltja”.*¹²³

A Kitromilidis és Patrinelis által leírtak egy ciklikus¹²⁴ történelemfelfogásról tesznek tanúbizonyságot, amelynek értelmében a történelem „örök ismétlődés” és „visszatérés” az emberiség gyökereihez. A köztes időszakokban következik be a „választott nép” hanyatlása és bukása: a „büntetés”, de ez magában hordozza ugyanakkor a jövőbeli „üdvözülés” ígéretét is.

¹²¹ KITROMILIDIS 1996:36sk.

¹²² PATRINELIS 1990:1-5, 55-58.

¹²³ PATRINELIS 1990: 45, 51.

¹²⁴ V.ö. a jelen dolgozat 2.2-es alfejezetével.

5.2 A felvilágosodás hatásai a görögség önképére

Elméleti megközelítésben két további tényezőt is említhetünk, amelyek a görög azonosságtudat alapjául szolgálnak, de ezen túlmenően természetesen más alkotóelemek is hozzájárulnak annak kialakulásához. Ez a két tényező a külső hatás eredményeképpen létrejövő „meghatározás szerinti”, illetve az adott társadalom egyes tagjainak gondolkodásmódján és életmódján alapuló „tulajdonság szerinti” azonosságtudat. Az önmeghatározás megfogalmazói elismerik ugyan, hogy ez a bizonyos tulajdonosság mindenkire vonatkozik, aki a görög életmód és gondolkodásmód szerint él, mégis a felvilágosodás ellenségeinek tekintik őket az egyetemesség, mint homogén és egységes egész rendszerén belül szemlélve.

Kétségtelen tény továbbá, hogy egy közösség identitástudata nem csak szinkrón, hanem diakrón időbeli kiterjedéssel is rendelkezik. Ez utóbbi nem más, mint *„a történelem és a mítoszok, amelyek az egyes közösségeknek az időbeli folytonosság és a térbeli egység érzetét nyújtják. Az effajta folytonosság meghatározásának alapja a «mi», valamint a külvilág közötti viszonyrendszer állandó változása, illetve a csak «ránk» jellemző tulajdonságok kiemelése”*¹²⁵.

A sokszor és sokáig idegen uralom alatt élt görögség számára kiemelt jelentőséggel bíró diakrón értelmezés nem feltétlenül kapcsolódik össze az ősök imádatának romantikus ideológiájával. Jellemző módon próbálta építeni az ókori görögség a római uralom fél évezrede alatt a diakrón kulturális identitását: *„Mint valamiféle láthatatlan egyezés alapján, regényeik és értekezéseik cselekményét nem a jelenbe helyezték, hanem egy egyezményes múltba, a «klasszikus» Athén idejébe”,* vagyis *„egy olyan egyezményes múltat hoztak létre, amelyben a jelen történései keverednek a nemzeti múlt klasszikus, vagy akár időtlennek is nevezhető eseményeivel”*.¹²⁶

Egy ilyen furcsa, konvencionális múlt felé fordulást értelmezhetnénk akár illúzióként vagy ideológiaként is, de az igazság minden jel szerint ennek az ellenkezője: *„A görög patriotizmus feléledéséről van szó, amely a független múlt dicső időszakát igyekszik*

¹²⁵ TSAOUSIS 1992:19.

¹²⁶ VEYNE 1992:520.

*feltámasztani, mert terve van vele, harcolna érte, és a tudás fegyvereként használná*¹²⁷. Ez egyúttal magyarázatot ad arra is, hogy az *ἑλληνας* „hellének” megnevezés *„azonnal megjelenik a szabadságharc idején, és azonnal magáénak is tudja azt az összes szabadságharcos”*¹²⁸, és ez válik a hősie küzdelmet folytató nemzet önmegnevezésévé. *„Azáltal, hogy ezzel a névvel azonosulnak, megtagadják a ρωμαίος «római» megnevezést”*.¹²⁹

A felvilágosodás görögországi történetének kutatásából megtudhatjuk, hogy a szabadságharc utáni Görögországban a felvilágosodás lassú hanyatlása utat engedett *„egy olyasfajta döllyfős és önelégült fanatizmusnak, amely a görögség évszázadokon átívelő kontinuitására épült”*¹³⁰. Akár erre is utalhat a Veyne által fent említett harc: ne feledjük, hogy egy olyan korban történt mindez, amikor a diakrón görög identitás gyökereit, az ókori görög kultúrát *„alábbvalónak és együgyűnek”* tekintették, és ezzel egy időben *„visszamaradt és fejletlen népekről és kultúrákról”*¹³¹ kezdtek beszélni.

A görögség önmeghatározásának kérdése tehát egy olyan különleges önképen és világképen alapul, amely annak diakrón fogalmi rendszereire is hatással van. Ezen fogalmaknak a jelentését sohasem kérdőjelezték meg, sőt, ezek alkotják a görögség különleges azonosságtudatának alapjait is. A fentiek alapján akár arra a következtetésre is juthatunk, hogy a nyugati társadalmakban, ahol sohasem kérdőjelezték meg a rómaiak eszmetörténeti jelentőségét, az ebbe a körbe tartozó fogalmak a mai napig befolyással bírnak az illető társadalmak életmódjára és gondolkodásmódjára, végső soron pedig felelőssé tehetőek a felvilágosodás recepcióját kísérő ellentmondásokért is. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy a görög fogalomrendszer nyugaton való meghonosodásának megakadályozásáért a római fogalomrendszer uralkodóvá válása a felelős. A *hasznosság*, amely maga is római fogalom, nem tudja értelmezni, és ezáltal „rómaivá tenni” azt a jelenséget, hogy *„a görögök értéket tulajdonítanak a feleslegesnek”*.¹³² Ha belegondolunk, mennyire „nem tehető rómaivá” még számos további görög fogalom sem, talán még jobban megértjük az olyan megállapításokat, mint Hannah Arendt alábbi kijelentése: *„a görög fogalmak, ahogy a nyugati hagyomány részévé váltak, kitörölték a történelmi*

¹²⁷ VEYNE 1992:520.

¹²⁸ KAKRIDIS 1963:78.

¹²⁹ KAKRIDIS 1963: 81.

¹³⁰ KITROMILIDIS 1996:486.

¹³¹ KITROMILIDIS 1996:470.

¹³² BRUNSCHWIG 1992:59, 67.

*tudatból az összes olyan politikai tapasztalatot, amelynek beillesztése nem volt lehetséges az új környezetbe”.*¹³³

5.3 Az új nemzeti öntudat kialakulása a felvilágosodás korában

A modernizmus gondolatvilágának, valamint a múlttal való szakítás és a haladás elméletének fokozatos elterjedésével maga a történelemszemlélet is változik: összefüggő és lineáris egységként kezdik értelmezni azt.¹³⁴ Ennek eredménye a görögajkú keresztény népesség számára egy újfajta történelemtudat kialakulása lett, amely ezúttal ellentétben áll a hagyományos keretek között érvényre került, nemzetek előtti történelemtudattal. Ez már nem más, mint maga az a görög nemzeti öntudat, amelyet a felvilágosodás alakjai hívtak életre, és mint ilyen, a görög nép ókori görögöktől való leszármazásának elméletén alapul.

A görög felvilágosodás alakjai leginkább azzal járultak hozzá ennek az új nemzeti öntudatnak a kialakulásához, hogy írásaikban a görögség történelmi múltja erősen ideologizált formában jelent meg, de a magát a történelmi fejlődést megvilágító magyarázatok hiányoztak ezekből a művekből. Más szóval nem hoztak létre a görög nemzettel kapcsolatos elméleteket: ezt a szerepet később a görög historicizmus tölti be.

A felvilágosodás egyik legfontosabb célja Görögországban is a nép kulturális felemelése volt, és ezt az oktatás által kívánták elérni. Ami azonban ennek a politikai megvalósítását illeti, már korántsem uralkodott ilyen egységes álláspont, de mindenesetre egyik elmélet sem tartalmazta az uralkodók elleni erőszakos felkelés gondolatát.¹³⁵ Még annak a népnek a megnevezésével kapcsolatban sem sikerült egyezsége jutniuk, amelynek a nevében beszéltek, vagyis hiányoztak az azonosságtudat kialakulásának legalapvetőbb támpontjai is. Problematikus továbbá az is, hogy a görög felvilágosodást sokszor csak annak legutolsó, legradikálisabb nemzedékével azonosítják, az esetek többségében Adamantios Korais személyével. Ma már ismeretes, mennyire fontos szerepet töltött be az ezt megelőző két nemzedék is a görög felvilágosodás eszmetörténetének fejlődésében.

¹³³ ARENDT 1996:213.

¹³⁴ V.ö. KORAI 1933

¹³⁵ KITROMILIDIS 1996:75skk.

A továbbiakban a görög felvilágosodás két emblemikus személyiségének, népe azonosságtudatát érintő elméleteit mutatjuk be.

Dimitrios Katartzis az egyik első olyan görög gondolkodó, aki törést vél felfedezni az ókori hellének és az újkori „rómaiak” közötti nemzeti-történeti kontinuitásban. Így ír erről:

„Ha egyszer egy római belegondol, hogy Periklész, Themisztoklész, és a többi hellén leszármazottja, vagy pedig Theodosziosz, Beliszáriosz, Nárszész, Bolgárölő Baszileiosz, Tzimiszkész, vagy megannyi más nagyszerű római kézzel fogható rokonainak utóda, [...] már hogyne szeretné akár az előbbi, akár az utóbbi nagyszerű emberek leszármazottait? [...] Hogyne kötődne ahhoz a földhöz, amely ezeket is, azokat is felnevelte? És [...] hogyne öntöznék könnyeivel azt a helyet, amelyet vérükkel festettek vörösre ezek a dicsőségükért, amazok pedig az üdvösségükért? Mivel mi is olyasfélék vagyunk, mint egy nemzet, és van szeretett szülőföldünk, rendelkezniünk kell saját, hozzánk illő eszmékkel is”¹³⁶

Ő maga azonban némileg eltérően vélekedik a görögök faji és nyelvi eredetéről, és megkülönbözteti egymástól a származást, valamint az azzal történő azonosulást. A történelmi kontinuitás az ő számára egyfajta rangsorolással kapcsolódik össze: a „rómaiak” távolabbi ősei természetesen az ókori hellének, közvetlen ősei azonban a magukat szintén „rómainak” nevező bizánciak. Az őket megillető helyes és teljes megnevezés tehát nem a „hellének”, hanem a „keresztény rómaiak” lett volna. Ez a fajta rangsorolás érthető is, hiszen Katartzis számára nem a nyelv, hanem a vallás képezi az azonosságtudat alapját, következésképp nagyobb jelentőséget tulajdonít azoknak a tényezőknek, amelyek elválasztják a „rómaiakat” a bálványimádó ókori hellénektől, mint azoknak, amelyek összekötik őket. Okfejtését így folytatja:

„De ez a túlságosan is buzgó érdeklődés a hellének nyelve és kultúrája iránt, amely néhány kiváló társunk körében tapasztalható, és odáig fajul, hogy dicső dolognak tartják önmagukat is a hellén névvel illetni, igencsak méltatlan egy keresztény rómaihoz. Legelső megnevezésünk ugyanis a 'görög' volt, [...] és ezen a néven lettünk ismertek a tőlünk nyugatabbra élő népek számára. Ezután mi magunk változtattunk nevet, és kezdtük

¹³⁶ KATARTZIS, D., *Tanács az ifjaknak, hogy hogyan legyen káruk helyett hasznuk a nyugat-európai és a török könyvekből, és hogyan kell azokat tanulmányozni* (1783). In: DIMARAS 1993:218sk.

magunkat helléneknek hívni, az említett népek azonban továbbra is úgy neveztek bennünket, mint azelőtt. [...] Krisztus után, amikor új hitre tértünk, keresztényeknek neveztek bennünket, mi pedig helléneknek a bálványimádókat hívtuk: ez a név ettől kezdve vallási színezetet kapott. Amikor mindezek után Nagy Konstantin áthelyezte a birodalmát Konstantinápolyba, rómaiaknak kezdték minket nevezni, és ezzel a névvel illetett bennünket a világ összes népe. [...] Miután Itáliát a longobárdok kerítették hatalmukba, [...] görögöknek hívtak minket, de ez alatt a hellénség fogalmát értették, és mindezt azzal indokolták, hogy már nem vagyunk rómaiak, mert nem beszéljük a rómaiak nyelvét, és a szokásaikat sem követjük, [...] mi azonban sohasem fogadtuk el ezt az okfejtést. [...] Azt a nevet tehát, amely Krisztus idejétől kezdve egészen rabságunk idejéig¹³⁷ annyi évszázadon keresztül használatban volt, jelentéséről pedig bebizonyosodott, [...] hogy bálványimádót jelent, hogyan merészelik mégis néhányan, a kiváló társaink közül a nyelvünk szabályainak is ellentmondva, megváltoztatva használni, saját magukat ilyen módon helléneknek nevezni, és mindezt úgy, hogy ne tartsák keresztényként feltételnek, rómaiként pedig szégyennek, hogy elődeink ezt nem fogadták el, egyetlen kivételtől, a hitehagyott Julianustól eltekintve? [...] Ha valaki egy másik nyelvet elsajátít, saját nevét azért mégsem onnan veszi át. [...] Műveljük és gazdagítsuk inkább a mi nyelvünket, a rómaid, hogy legyen nekünk is saját nyelvünk, [...] és akkor majd nem lesz szégyen azt sem mondani, hogy őseink valaha a hellének voltak, ez pedig akkor is nagy megtiszteltetés lesz, ha magára a nevükre nem tartunk igényt.”¹³⁸

Katartzis a „keresztény római népet” valóságos nemzetnek tekintette annak „politikai közösség” értelmében, annak ellenére, hogy egy oszmán uralom alatt álló leigázott népről volt szó; igaz, a nemzethez való tartozás kritériuma az ő esetében még egyértelműen a vallás volt. A keresztény római néphez való tartozás kritériumaiként az alábbiakat említi:

„Ha azt mondom, hogy római keresztény, akkor egy olyan nemzet képviselőjét értem ez alatt, aki arról a közösségről nyeri elnevezését, amelyhez tartozik. Ez a közösség, amely ismert politikai törvényekkel, valamint pontosan lefektetett egyházi szabályrendszerrel

¹³⁷ A török hódítás koráig.

¹³⁸ KATARTZIS 1974:49-51.

rendelkezik, egyértelműen különbözövé teszi polgárát más államok más vallású polgáraival szemben”¹³⁹.

Katartzis még a görög felvilágosodás egy olyan nemzedékéhez tartozott, amely a korabeli történelmi és társadalmi feltételek által létrehozott szűk és kényszerű politikai-ideológiai keretek közül nem tudott kitörni, és nézeteit is ezek határozták meg. Fogalmazhatunk úgy is, hogy élő láncszemet alkotott népének nemzetek előtti múltja és nemzeti jövője között. Valahányszor a „rómaiak” társadalmi-szervezeti felépítéséről írt, ezt a fanarióták szemszögéből tette, akik önmagukat kezdettől fogva az oszmánok fogságában tengődő keresztények „előjáróinak” tekintették.

Ezt inkább tekinthetjük egyfajta hagyományos politika-felfogásnak, mint olyan új elemnek, mint a „politikai közösség” értelemben használt „római nemzet” fogalma. Katartzis gondolatvilágában az egyház és a fanarióták birodalmi politika-felfogását fedezhetjük fel: ez az a két társadalmi elit, amely az oszmán államszervezetben fontos tisztségeket viselt, saját magát pedig „egyházi” és „politikai előjárónak” titulálta. Ebben a minőségükben készek is lettek volna azonnal átvenni az alattvalók, vagyis a „rómaiak” vezetését, ha az egyházi berkekből származó *Atyai tanítás* által helyes útra terelt nép nem tér le arról, hanem rendületlenül halad tovább az üdvössége felé, valamint ha sikerül visszaállítani „a római császárok birodalmát”.

Adamantios Korais teljesen más véleményt képviselt a nemzet önmegnevezésével kapcsolatban. Számára a „római” név egyet jelentett a „görög” nemzet szolgásterében való tengődésével, viszont a „hellén” név a szabadság és a nemzeti nagyság korszakait idézte föl benne. Úgy is fogalmazhatunk, hogy véleménye szerint a nemzetnek a legalapvetőbb identitásalkotó elemeit nem Bizáncban, hanem a klasszikus ókori görögség korszakában kell keresnie. Korais saját megfogalmazásában így hangzik mindez:

„Számptalan csapással sújthatja az egyes nemzeteket a barbárrá válás, kedves barátom, és ezek egyike az, hogy elfelejtik a nemzetségük történetének a kezdeteit, sőt, a saját nevüket is. Őseinket kezdetben görögöknek hívták, azután pedig helléneknek, de ez utóbbi nevet nem valami idegen nép ragasztotta ránk, hanem maguk a görögök használták szorosabb

¹³⁹ KATARTZIS 1974:44.

értelemben vett megnevezésükként. [...] E kettő közül az egyik tehát nemzetünk valódi neve. Én ki is választottam, melyik legyen az: a 'görögök', mert így nevez bennünket Európa összes felvilágosult nemzete. Ha azonban te, barátom, a hellén nevet választod, nevezd magad nyugodtan hellénnek, de az Isten szerelmére, rómainak semmiképpen sem. [...] Mert nem vagy római. A rómaiak először is megfosztottak bennünket attól a kevéske megmaradt szabadságunktól is, amely a Hellasz idejében folyó széthúzások és viták után még ránk maradt, és ha az ő nevüket viseljük, az annyit tesz, mintha homlokunkra sütve viselnénk a szolgaság bélyegét, és önként be is vallanánk, hogy még szeretjük is a szolgaságot."¹⁴⁰

A történelmi kontinuitás gondolata nem ismeretlen Korais számára. Véleménye szerint a görög nemzet jelenléte abban a hazában, ahol mindig is jelen volt, ahogy a későbbi nemzeti történetírás is nevezte, „három évezredes”. Ez a történelemfelfogás azonban a görög nemzet aranykor utáni történelmét hanyatlások sorozataként, valamint hódítóknak való alávetettségként értékelte, és ebből kifolyólag, a felvilágosodás és legfőképpen Voltaire történelemszemlélete nyomán „bűnök sorozatának” tekintette azt. Különös hangsúlyt helyez Korais azokra a bűnökre, amelyeket a görögség ősei maguk követtek el:

*„A mai hellének olyan bűnök kárvallottjai, amelyeket semmiképpen sem ők követtek el. Ugyanis ezek a szerencsétlen emberek az önnön hanyatlásuk során úgymond erejüket vesztett szülők gyermekei. [...] Sokkal inkább méltóak a feddésre azok, akiket a hellének közül elsőként rontott meg a makedónok aranya, akik [...] eladták azoknak a szabadságukat, amelyet [...] örökségül kaptak, akik mindezek után akadályozták az Akháj Szövetség sikerét, és akik a torzsalkodásaikkal magukra irányították az ellenséges fegyvereket, majd pedig nyakukba vették a rómaiak igáját, végezetül pedig azok, akik bár rendelkeztek még a szabadság tovatűnő árnyával, mégis megengedték a szkítáknak¹⁴¹, hogy betörjenek az országukba”.*¹⁴²

¹⁴⁰ KORAI 1805:37-38.

¹⁴¹ A szkíták tágabb értelemben az ókor óta minden barbár népet jelölhetnek, ebben az esetben a törökökről van szó.

¹⁴² Memorandum Európa számára Görögország jelenlegi helyzetéről (1803), In: KORAI 1970:48. A szöveg részletes elemzése és értékelése: KITROMILIDIS 1996:387skk.

Ez a szemelvény világossá teszi számunkra, miért annyira ellenséges a Korais-féle felvilágosodás az ókori makedónokkal, valamint a bizánciakkal szemben. Az a fajta történelemfelfogás, amelynek értelmében a történeti korok lineáris módon követik egymást, lehetőséget ad a makedón és a bizánci kor „kizárására” a görög nemzeti történelem egészéből. Ez a felfogás, legalábbis az ezt átvevő nemzeti történetírók esetében azzal a következménnyel járt, hogy a nemzeti kontinuitás nem nyert határozott kifejezést. Paparrigopoulos így ír erről a *Görög nemzet története* című művében: „*És valóban, hogy ne legyen olyan balgaság, amelyet ne követtünk volna még el történetünk ama ötszáz éve során, úgy beszélünk középkori elődeinkről, mintha idegenek lennének, és senki mást nem ismerünk el őseinkként, csak a Leonidászokat meg a Themisztoklészeket*”¹⁴³.

Voltaire, Montesquieu és Gibbon nagy hatást gyakorolt Koraisra Bizánc történelmi szerepének megítélésében: a bizánci kor szerepét Korais ennek megfelelően leértékelte, és a görög nemzet számára a hanyatlás, valamint különféle önkényuralmi rendszereknek való alávetettség időszakának tekintette. Ez az alávetettség egy hosszan tartó, változatlan állapot képét festette le, amelyet még időnként sem szakítottak meg olyan korszakok, amikor a nemzet visszanyerte volna politikai függetlenségét. Korais így ír erről:

„[A Bizánci Birodalom bukása] *a galádság misztériuma*. [...] *Nem az isteni gondviselés okozta, hanem a görög-római császárok szemellenzős esztelensége. Ők azáltal, hogy [...] lábbal tiptorták a törvényeket, elviselhetetlen adókkal sújtották az alattvalóikat, öldöklésekkel és mézárásokkal szennyezték be a császári udvart, [...] elhanyagolták a birodalom kormányzását, maguk pedig császárokból teológusokká váltak, [...] és bűnös módon herdálták el élvezeteik céljára a birodalmi kincstár javait, [...] maguk növelték lassanként a kezdetben parányi török területeket, egészen addig, amíg őket ültették magának Bizáncnak a trónjára is*”.¹⁴⁴

Habár Korais nem fogalmazott meg semmiféle módszeres elméletet a klasszikus ókorba helyezett aranykor utáni korszakok egymást követő hanyatlási periódusairól, írásaiban mégis mindig elhelyezett valamiféle ezzel kapcsolatos utalást. Mind a tisztán politikai jellegű, mind pedig a filológiai művei bővelkednek az utánzásra érdemes, vagy éppen elkerülendő történelmi példákban, illetve példázatokban. Ezekből aztán

¹⁴³ PAPARRIGOPOULOS 1932:κβ' (tom. 3).

¹⁴⁴ KORAI 1798:31sk.

következtethetünk arra is, hogyan vélekedett Korais az ókori görög poliszvilág bukásának okairól: szerinte az okozta a poliszok vesztét, hogy nem jött létre közöttük a *politikai* *egység* köteléke. Vonakodás nélkül tesz említést az ókori görögök belháborúiról is, és azokat összeveti a saját korabeli görögségnek a szabadsága kivívásáért folytatott törökellenes küzdelmeivel.

Érdekes továbbá az a tény is, hogy Korais következetesen különbséget tett a makedónok és az ókori görögség egésze között, és ennek során a makedónokat a rómaiakkal állította párhuzamba, minthogy mindkét nép erősen eltér a görögségtől nem csak érdekeiket és történelmi szerepüket, hanem történelmi jellegüket tekintve is:

„Ez történt a hellénekkel is. Miután a makedónok leigázták őket, sok makedón szót és kifejezést vettek át nyelvükbe, és követvén Nagy Sándor utód-királyait Egyiptomba, Szíriába, valamint Ázsia más területeire, átvették az ázsiai stílusú retorikát is. Ezt követően, amikor római iga alá kerültek, nem kevés római kifejezést vettek át. Ez volt tehát a görögség úgynevezett hanyatlásának a kiinduló pontja.”¹⁴⁵

Hasonló módon tesz különbséget Korais korának görögjei vagy hellénjei, illetve a „görög-rómaiak” között: ezt a kifejezést sokkal szívesebben használja, mint azt, hogy „bizánciak”. Ennek oka a bizánci kor teljes elértéktelenedése, a „görög-római” kifejezés azonban mégsem teljesen azonos jelentésű a „rómaival”. A bizánci császároktól ugyan nem vitatja el a görög mivoltukat, de ugyanakkor egybeveti a „saját népükből való uralkodók zsarnokságát” az oszmán uralom jelentette „idegen igával”. Így ír minderről:

„Napjaink művelt görögjei többen is vannak és jóval bölcsebbek is, mint a 15. századiak, akik abból a hazából menekültek, amelyet éppen a saját népükből való uralkodók zsarnoksága készült az idegen uralom igájába taszítani [...]”¹⁴⁶

„Mind a saját népükből való császárainkat, mind az úgynevezett nemességünket kiirtotta a szkíta tör, amikor lerombolta a görög-római császárságot.”¹⁴⁷

¹⁴⁵ KORAI 1995:229 (tom. 4).

¹⁴⁶ KORAI 1995:73 (tom. 4).

¹⁴⁷ KORAI 1825:103.

6. AZ ÚJGÖRÖG ÁLLAM MEGALKULÁSÁNAK KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI

6.1 Társadalmi viszonyok a szabadságharc előtt, valamint az új állam megalapításának körülményei

A görög állam megalakulásának folyamata a 19. század első felében sok közös vonást mutat számos más országban lezajló hasonló folyamatokkal, amelyek során egy erősen konzervatív kormányzási formáról egy átmeneti típusúra történt az átállás. A szabadságharc éveinek (1821-1828) Görögországra egy premodern, iparosodás előtti társadalmi szerkezet volt jellemző, amely átfedéseket mutatott a polgári köztársaság egyes intézményeivel: ez utóbbi a forradalom utáni Franciaország hatását tükrözi. Görögország esete egyértelmű hasonlóságokat mutat a latin-amerikai országokkal, közülük is elsősorban Argentínával: ezekre az országokra mindkét esetben felülről kényszerítettek rá egy olyan politikai intézményrendszert, amely a helyi hagyományoktól és kultúrától merőben idegen volt, és ennek következtében nem is tudott teljes mértékben meggyökeresedni. Az említett új intézményrendszer meghonosítása érdekében feltételül szabott modernizáció kísérlete végül olyan ellentmondásos és retrográd politikai formák megjelenéséhez vezetett, amelyek mind a mai napig hatással vannak a görög politikai és társadalmi életre.

Akárcsak Latin-Amerika esetében, az első kormányzási kísérletek Görögországban is olyan gyenge kormányok nevéhez fűződnek, amelyek képtelenek voltak a görög társadalom modernizációjának a végrehajtására.

A modern Görögország történetének kezdeti szakaszában a politikai modernizáció folyamatát kísérő vitákat két nagy csoport határozta meg: az endogén, helyi, konzervatív vezető réteg, valamint az exogén, modernizálni szándékozó ellenlábasaik. Az első csoportba egy olyan, egymástól eltérő érdekekkel rendelkező, kisebb érdekcsoportok alkotta szövetség tartozott, amelynek tagjai egymással együttműködve küzdöttek közös céljuk, vagyis a megszerzett jogaik és egyéb érdekeiket fenyegető mindenfajta változás megakadályozása érdekében. Ide tartoztak a Peloponnészosz előljárói, ismertebb nevükön

a kodzsabasik, az egyházi hierarchia, Rumeli („Szárzsföldi Görögország”) hadurai, ismertebb nevükön az armatoloszok, és az Égei-tenger szigetvilágának kereskedői.

A modernizációra törekvő csoportosulás vezető rétege egy fiatal nacionalistákból álló kicsiny, de összetartó csoport volt, akik mindannyian a nyugat-európai kultúra hatása alatt álltak, és egységes véleményen voltak a modern görög állam megalapításával kapcsolatos alkotmányos, szervezeti és társadalmi kérdésekben.

Ahogy ezek a fiatalok visszatértek az országba, és megkezdődött a szabadságharc, egyúttal kezdetüket vették a két ellenérdekű csoport közötti kemény összecsapások is. Ezek közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a modernizációra törekvő csoport a helyi tradicionális társadalmi csoportok keleti-despotikus típusú gondolkodásmódján szeretett volna változtatni, ezek a csoportok azonban veszélyeztetve érezték hagyományos életformájukat, és mindent megtettek annak további fenntartása érdekében.¹⁴⁸

Mindezek ismeretében érdemes azt is röviden bemutatnunk, milyen egyedi képződmény jött létre az oszmán típusú társadalmi rendszer, valamint a nyugati liberális politikai intézményrendszer összeegyeztetésének a kísérletéből, amelynek a szabadságharc utáni Görögországban lehetünk tanúi. Ellentétben azokkal a már-már szokásosnak nevezhető történelmi folyamatokkal, amelyek során egy hagyományos-feudális rendszerből modern, liberális állam válik, Görögországban eltérő módon zajlott mindez, és eltérők voltak a fejlődés egyes állomásai is: ezeket az *identitás*, a *hatalom* és az *egyenlőség* fogalmi körében kell keresnünk. Az esetek többségében először a *hatalom* kialakulása figyelhető meg, mivel a legtöbb nemzet esetében, ha nem is rendelkeztek korábban ezzel a tényezővel, akkor is csak annak formája lehetett kérdéses, miután a másik két tényező már rendelkezésre állt.

Görögország esetében más volt a sorrend: az alkotmányos intézményrendszer biztosította *egyenlőség* jóval megelőzte mind a *hatalom*, mind pedig az *identitás* tényezőjét. Ez a modernizálóknak azzal a szándékával magyarázható, hogy először szabaduljon fel és legyen független az ország, továbbá azzal a körülménnyel, hogy mivel a helyi lakosság nem tudott maradéktalanul azonosulni az újonnan megalakult Görögországgal, és a

¹⁴⁸ PETROPOULOS 1985:52.

központi hatalom sem tudott azonnal létrejönni, olyan alkotmányos intézményrendszert kellett létrehozni, amely a nyugati közvéleményt is meg tudta győzni arról, hogy a görög kormányzati rendszer tiszteletben tartja a törvényeket. Ennek sikerét jelzi, hogy 1832-ben a Nagyhatalmak elismerik a független görög államot.

A modernizáció mindenképpen kapcsolatban áll a modern nacionalizmus eszméjével, mivel a nacionalizmus legfőbb megnyilvánulási formája a nemzetállam, az pedig különböző modernizációs folyamatok eredményeként jön létre, és minden nemzeti függetlenségi mozgalom kiindulópontja.

Mindezt szem előtt tartva még érthetőbbé válik a Görögországot meghatározó két hatalmi csoport közötti különbség: a modernizáció hívei hittek a görög nemzet elvont fogalmában, és egy olyan közösséget értettek ez alatt, amely magába foglalja az adott területen élő görögajkú keresztény lakosság egészét, ugyanakkor megköveteli tőlük a teljes politikai lojalitást. Ezzel szemben a helyi vezető rétegek számára a haza fogalma egy olyan, a perifériához („vidék”), illetve a szűk lakóhelyhez („falu”) köthető fogalom volt, amely teljesen azonosult azokkal a személyi kapcsolatokon alapuló kiterjedt hálózatok alkotta szövetségekkel, melyek központi egysége a család volt.

Ha ezen a némileg leegyszerűsített módon próbáljuk meghatározni a modern nacionalizmust, meg kell azt különböztetnünk az egyszerű, nemzetiségen alapuló azonosságtudattól, valamint a nemzet fogalmával való azonosítástól. Így érthetőbbé válnak a szabadságharcot megelőző korszak társadalmi-politikai viszonyai is.

6.2 A kereskedő polgárság megjelenése

A 17. század vége felé jelentős változások kezdődnek az Oszmán Birodalomban. Véget ér a nyugati területszerző háborúk hosszú időszaka, ugyanakkor némely helyi vezetők, elsősorban a birodalom keleti részén, egyre nagyobb mértékben függetlenítik magukat a központi hatalomtól. E két tényező együttes hatása komoly és hosszan elhúzódó belső válságot idéz elő, amelynek során számos különféle gazdasági, társadalmi és

politikai változás történt.¹⁴⁹ A beköszöntő új korszak legfontosabb jellemzői a birodalom exportra épülő kereskedelmi tevékenységének áthelyeződése a keleti területekről a nyugati területekre, az államgépezet viszonylagos „liberalizálása”, a legmagasabb állami tisztségek betöltésének lehetősége a „hitetlenek” számára is, valamint a hegyi és a tengerpart-menti közösségek funkcionális differenciálódása elsősorban a dél-balkáni régióban.

Ezek a változások, amelyek egyre fokozódó mértékben terjedtek ki a 18. század egészére is, társadalmi téren hasonló horderejű következményekkel jártak. Az exportkereskedelem központjainak keletről a nyugati régiókba történő áthelyeződése egy új társadalmi réteg megjelenéséhez vezetett: azoké a keresztény kereskedők, akik az Oszmán Birodalom nyugati területein a gazdasági élet jelentős részét kezükben tartották. Ezek a kereskedők, függetlenül attól, hogy eredetileg görög származásúak voltak-e, hamar átvették a görög nyelv használatát, mert ez a nyelv volt a Patriarchátus, valamint sok magas tisztséget betöltő állami tisztviselő nyelve, továbbá ez volt a birodalom területén beszélt egyetlen olyan nyelv, amelyen már létezett könyvnyomtatás.¹⁵⁰

Ezeknek a gazdasági és társadalmi változásoknak a következtében az Oszmán Birodalomban létrejövő belső ellentétek is más kifejezési formát nyernek. A különféle ellentétek egyre kevésbé öltenek vallási színezetet, a *keresztények* és a *muszlimok* közötti szembenállás pedig egyre gyakrabban szorul háttérbe, és adja át a helyét a *modernizáció* és az *elmaradottság* között feszülő ellentétnek. A *modernizáció* a feltörekvő polgárság gazdasági, társadalmi és politikai követeléseinek megtestesülése, míg az *elmaradottság* az oszmán rezsim szerkezeti felépítésében, valamint legfőbb jellemvonásaiban nyer kifejezést. A görög kereskedő réteg által ebben a korban létrehozott jelentős nyugati gazdasági kapcsolatok egy olyan társadalmi és gazdasági térség kialakulását eredményezik, amely sokkal inkább orientálódik Nyugat-Európa felé, mint saját állama, az Oszmán Birodalom felé. Az új kereskedő polgári réteg által kialakított szoros nyugat-európai kapcsolatok idővel még nagyobb jelentőségre tesznek szert, hiszen nem kizárólag gazdasági jelleggel bírnak.

¹⁴⁹ Ezekről a változásokról, valamint a görög kereskedők új gazdasági és társadalmi szerepéről bővebben l. SVORONOS 1982:173-196, TSOUKALAS 1987:31-57, MILIOS 1988:163-206, KREMMYDAS 1988.

¹⁵⁰ A görög nyelvnek, valamint a görög nyelvű könyvnyomtatásnak ebben a korban betöltött szerepéről l. TSOUKALAS 1987:31-57.

Ne feledjük, hogy ez a korszak a polgárság és a kereskedő réteg felemelkedésének a kora, és ők lesznek majd az új gazdasági és társadalmi viszonyrendszer, valamint az új ideológia hordozói, és ezzel együtt elkezdik nemzeti identitásukat is keresni. Ilyen feltételek mellett az Oszmán Birodalom új kereskedő polgári rétege különösen fogékony volt a Nyugatról beáramló radikális politikai eszmékre. Az Oszmán Birodalomban végbemenő változások, valamint a nyugati hatások egyaránt hozzájárultak e réteg további fejlődéséhez, amely már a görög jelenlét új szakaszát fémjelzi. Ez a 18. század végén veszi kezdetét, és a görög szabadságharc kitörésével zárul. Ennek az új szakasznak az egyik legfőbb olyan jellemzője, amely gyökeresen szembelyezkedik a múlttal, az volt, hogy a görögajkú népesség egy jelentős része már nem azonosult teljes mértékben a hagyományos ortodox kereszténységgel, és lassan formálódó új kulturális identitásukban jelentős szerepet játszottak a tisztán világi elemek. Ezek a változások természetesen a leginkább egyértelmű és a legtisztább formájukban a városi kereskedő rétegek esetében figyelhetőek meg. A világi jellegű nemzeti identitás keresése, valamint az Oszmán Birodalom politikai palettáján ebben az időszakban megjelenő nacionalista mozgalmak a hasonló nyugat-európai történések egyértelmű hatására utalnak.

Mindezek után egyáltalán nem tűnik meglepőnek, hogy a szabadságharc előtt a görög területeken is megjelenik egyfajta nacionalista mozgalom. A kereskedő polgárság élénk érdeklődést kezd mutatni egy olyasfajta új államszervezet iránt, amely nemcsak a török iga alóli felszabadulást teszi lehetővé, hanem egy „európai típusú” polgári társadalom létrejöttének is kiinduló pontja lehet. Ennek az új politikai formációnak a létrejötte egy adott ponton túl már elengedhetetlen feltételt jelentett a polgárság számára, mivel világossá vált, hogy csak egy ilyen politikai hatalom tudja garantálni annak felszabadulását és töretlen gazdasági fejlődését. Ugyanakkor a vidéken végbemenő gazdasági-társadalmi változások, legfőképp az ázsiai típusú közösségi rendszer felbomlása, valamint az a tény, hogy a paraszti rétegek közvetlenül a kereskedelmi tőke hatása alá kerültek, együttesen lehetővé tették a szabadságharc eszméinek elterjedését a dél-görögországi (Peloponnészosz, Szárazföldi Görögország), illetve a tengerpart-menti területek agrárnépességének körében is.¹⁵¹

¹⁵¹ MILIOS 1988:177skk.

Elmondhatjuk tehát, hogy a nacionalizmus hordozója a görög területeken az újonnan létrejött kereskedő polgárság volt, ez a társadalmi csoport azonban egyáltalán nem volt homogén, hanem három, egymástól elkülöníthető rétegből állt¹⁵². Az első a sikeres és gazdag kereskedők csoportja, akiknek nem állott érdekében semmiféle politikai változás. A második a kevésbé sikeres kereskedők csoportja, akik sikertelenségüket az oszmán államszervezet hiányosságainak tulajdonították, és ezért lelkes hívei voltak a politikai változásoknak, illetve a független Görögország megteremtésének. Ez a réteg hozta létre a szabadságharc előkészítésében nagy szerepet játszó titkos társaságokat is, amelyek közül a legismertebb az 1814-ben, Odesszában alapított *Baráti Társaság* volt. Az Égei-tenger szigetvilágának kereskedői szintén külön csoportot alkotnak, mert bár a kereskedelemben sikeresek voltak, mégis a nacionalista eszmék hordozóivá váltak, és közülük kerültek ki a szabadságharc élharcosai is. A 18. században végbemenő társadalmi változások azonban nem érintették ezt a réteget: életfeltételeik megmaradtak a korábbi, hagyományos keretek között.

A fentiek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a görög nacionalizmus hordozóit nem azonosíthatjuk teljes mértékben a kereskedő polgárság egészével, más részről pedig ez a kereskedő polgárság sem feleltethető meg a nyugat- illetve a közép-európai polgári rétegeknek. A későbbi szabadságharc támogatói között egyaránt megtalálhatjuk a felvilágosodás híveit, valamint a hagyományos keretek között élő társadalmi rétegek képviselőit, ezért a nacionalizmusnak az Oszmán Birodalom területén való megjelenését sem indokolhatjuk csupán azokkal a társadalmi változásokkal, amelyek a hasonló nyugat-európai mozgalmakat létrehozták.

6.3 A történelmi kutatások megindulása

Az újjörög felvilágosodás úttörő eredményei között mindenképpen említést érdemel a történelem kutatásának a megindulása, amely igazán csak 1750 után válik érezhetővé. Hogy kellőképpen érthetővé váljon ennek a jelentősége, meg kell említenünk, hogy a török uralom ideje alatt a történelem rendszeres oktatása a szoros egyházi

¹⁵² ZELEPOS 2002:68.

ellenőrzés alatt álló oktatás keretei között lényegében ismeretlen fogalom volt. Ebben a korban legfeljebb csak halvány nyomait találhatjuk az ez irányú törekvéseknek, és ezek is rendszerint néhány ókori történetíró, valamint egy-két későbbi krónikás műveinek az ismertetésére korlátozódnak. Azon ritka esetekben is azonban, amikor történetírók munkái szerepeltek a tananyagban, az oktatás középpontjában sokkal inkább a történetírói kifejezőmód elemzése állt, mint maguknak a bemutatott történelmi eseményeknek a tanulmányozása. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a történelmi szövegek oktatása a nyelvi kifejezőmód tökéletesítését szolgálta, nem pedig a történelem megismerését. Ebben a korban még a retorikai tökéletesség az oktatás egyetlen célja, és úgy tűnik, hogy ebben merült ki a tanárok bölcsessége is.

Mindezzel ellentétben az újjörög felvilágosodás képviselői új tudományszemléletet, valamint a tudományos kutatás számára új módszereket vezetnek be a görög területeken. Az újonnan jelentkező tudományos érdeklődés egyik legfontosabb területe a társadalom történetének a kutatása. A történelmi érdeklődés megjelenése azonban nem csupán az európai felvilágosodás hatásának volt köszönhető, hanem a kor szélesebb értelemben vett politikai és ideológiai viszonyai is a tudományos kutatás ezen irányvonalának kedveztek. A Nagy Francia Forradalom hatása, valamint a nacionalizmus megjelenése szintén alapvető jelentőséggel bírt a történelmi érdeklődés hirtelen feltámadása, valamint a tudományos élet új útkeresései szempontjából.

A történettudományi érdeklődés megjelenésének talán legfontosabb következménye az volt, hogy az egyes nemzetek ennek keretein belül próbáltak igazolást találni mindenfajta nemzeti törekvéseik jogosságára. Ezek irányulhattak valamely új állam határvonalainak kijelölésére, vagyis egy új nemzetállam megalapozására, de akár területszerzésre és az állam területének kiterjesztésére is. Bármelyik is legyen az elérni kívánt cél, a tiszteletet érdemlő ősök és a dicső nemzeti leszármazás mítoszai híven szolgálják azok teljesülését.

Ahogy a felvilágosodás eszméi egyre erősebben tudnak gyökeret verni a görög társadalomban, úgy válik egyre elterjedtebbé a történelmi tanulmányok, valamint a történetírás iránti érdeklődés. A diákok egyre inkább igénylik a történelemtanulást, a tanárok közül azonban szemmel láthatóan még a legkiválóbbak sem tudnak megfelelni az új korszak állította követelményeknek. Különösen jól példázza ezt az alábbi, Konstantinos

Dimaras¹⁵³ által idézett korabeli történet. Kevéssel 1784 előtt esett meg, hogy „a megboldogult Neofytos Kavsoalyvitis tanítványai azt kérték mesterüktől, hogy Lysias halotti beszédét tanulják, ez a tiszteletre méltó férfiú azonban nem vállalta a feladatot, és őszintén beismerte, hogy nem tudja ezt a beszédet oktatni, mert történelmi ismeretek hiányában ő maga sem képes azt megérteni”. Jellemzően példázza a korabeli viszonyokat, hogy Kavsoalyvitis, habár korának egyik legkiválóbb grammatikusa volt, mégsem habozott diákjai előtt elismerni, hogy alkalmatlan olyan ókori szövegek oktatására, amelyek megfelelő történelmi háttérismeretet kívánnak.

A 18. század végére vonatkozóan kijelenthetjük, hogy a felvilágosodásnak köszönhető új szellemi áramlatok már elég erősek, és habár túlzás lenne még azt állítani, hogy maradéktalanul meggyökeresedtek és érvényre jutottak, azért az oktatás megrögzött retorika-centrikussága, valamint a történelemben való alapos jártasságot kívánó tudományos témák kutatására való alkalmatlanság már a múlté. Adamantios Korais a nemzeti emlékezet fontosságát hangsúlyozza, és a formálódó újjörög nemzettudatba próbálja egyúttal szervesen beleépíteni az ókori görögséget is. Az az erős kritika, amellyel a felvilágosodás képviselői a kor „bölcseinek” munkásságát illették, könnyen érzékeltethető Korais egyetlen mondatával: „manapság többet használ a nemzetnek az a grammatikus, aki éget, mint az, aki ír”¹⁵⁴. Kevéssel ezután a görög felvilágosodás egy másik jelentős alakja, Grigorios Paliouritis így fogalmaz, kiemelve a történeti tanulmányok fontosságát: „A történelem tanítása az az eszköz, amely egyrészt megkönnyíti a tanulók számára a régi szerzők műveinek megértését, másrészt pedig ezen szerzők lelkiületét is képes a tanulóba átültetni. Jó és hasznos dolog ugyanis a retorika, de a történelem ismerete nélkül nem csupán puszta szavak halmaza az, de keserves kínt is jelent az azokat tanulmányozók számára”¹⁵⁵. Azt is megemlíti továbbá, hogy „őseink történetét még alig oktatják az iskolákban”¹⁵⁶. Nem véletlen tehát, hogy a történeti kutatások iránti egyre szélesebb körű elkötelezettség kevéssel a szabadságharc kitörése előtt nyilvánul meg a legerősebben: ezt a korszakot tekinthetjük a görög felvilágosodás csúcspontjának.

A fent vázolt folyamatokat különösen jól példázza a kor görög nyelvű könyvkiadása is. 1750-ben jelenik meg Charles Rollin történeti művének görög kiadása,

¹⁵³ DIMARAS 1993:234.

¹⁵⁴ KORAIS 1984:67.

¹⁵⁵ PALIOURITIS 1807:κ'.

¹⁵⁶ PALIOURITIS 1807:κ'.

amelynek jelentősége túlmutat egy egyszerű könyv kiadásán, hiszen annak a folyamatnak az elindítója lesz, melynek során a görög történelemfilozófia lassanként eltávolodik a török uralom korának vallásos világszemléletétől. Rollin említett munkája a kor francia történetírásának jellemző példája, tizenhat kötetes görög fordítása pedig a görög történelemfilozófia új korszakának beköszöntét fémjelzi. Megjelenését hamarosan számos más történelmi tárgyú tanulmány kiadása követi, amelyek közül kettő érdemel mindenképpen említést: Georgios Konstantinou *Világtörténet* című fordítói kompilációja, amely átmenetet képez ugyan a történetírás és a földrajzi mű között, de a történeti érdeklődés kerekedik benne felül, valamint a *Krónikás könyv*, egy 1767-ben kiadott Ioannis Stanos-parafrázis. Ezzel egy időben több olyan mű is megjelenik, amely a történelem újabb korszakait dolgozza fel, például Manthos Ioannou *A Peloponnészosz vesztének és leigázásának története* című műve, akárcsak számos további helytörténeti vagy egyéb speciális jellegű történeti munka, például Meletios Mitrou *Egyháztörténet* című műve.¹⁵⁷ Ebből is látható, hogy a történettudomány egyre inkább a tudományos érdeklődés középpontjába kerül a 18. század közepe táján.

A 19. század első két évtizedében ér csúcspontjára az az új történelemszemlélet, amelynek már az ókori történelem is szerves részét képezi. Ez az új szemléletmód a korábbiaknál is jobban elősegíti a görög gondolkodásmód világivá válását, és egyúttal szilárd alapot nyújt annak az újonnan megfogalmazott kollektív identitástudatnak, amely új nemzeti és nyelvi kritériumok alapján kerül meghatározásra, és éles ellentétben áll az ortodox egyház tanításain nyugvó hagyományos azonosságtudattal. Nem túlzás ebben a korban akár egy ideológiai forradalom kísérletéről beszélni. Az ideológiai környezet forradalmi átalakulása nyomon követhető a görög felvilágosodás számos művében, a legjellegzetesebb ilyen tárgyú mű azonban mégis a *Görög törvényes rend*, melynek anonim szerzői szorosan összekapcsolják az ókori görög politikai demokrácia példáját a saját korukban uralkodó társadalmi állapotok éles kritikájával, előrevetítve a szabadságharc távlatait is.

¹⁵⁷ Az ebben a korban kiadott történeti művekről részletesebb ismertetést tartalmaz DIMARAS 1986:50skk.

6.4 Az újjörög történelem megteremtésének kezdetei

A görög történetírás először is arra tesz kísérletet, hogy létrehozza magát az újjörög történelmet, és ebben Konstantinos Paparrigopoulos játszik meghatározó szerepet. Dolgozatunk további fejezeteiben azt az alapvető munkahipotézisünket próbáljuk igazolni, hogy a görög történelem létrejött a 19. század közepén és végén, konkrétan a Paparrigopoulos által megfogalmazott „három fázis-elmélet”¹⁵⁸, nem csupán néhány történész személyes útkeresésének eredménye, hanem szoros kapcsolatban áll az ebben a korban kibontakozó új államideológiával. A „görögség szakadatlan kontinuitásának” elmélete alapozza meg ugyanis az egységes görög nemzet tudatát, és egyúttal elméleti alapvetésként szolgál egy olyan görög állam létrehozásához, amely egyesíti a görög nemzet szétszórtan élő tagjait. Ilyen értelemben közvetlenül tükrözi a görög társadalom vezető rétegeinek az érdekeit, benne nyer kifejezést ezeknek a rétegeknek az ideológiája, valamint mind belföldi, mind külföldi törekvéseik elméleti megalapozása.

¹⁵⁸ Ez az elmélet nem azonos az 1. fejezetben idézett három fázis-elmélettel. Bővebb bemutatására a 10. fejezetben kerül sor.

7. AZ ÚJGÖRÖG ÁLLAM MEGALKULÁSA ÉS A BAJOR URALOM KEZDETI ÉVEI

7.1 A görög államalapítás európai dimenziói

Ismeretes, hogy a 19. századi Európa történelmét két politikai irányzat határozta meg leginkább: a liberalizmus és a nacionalizmus. Joggal nevezik ezt a századot az „egyesítés századának”, hiszen ez az a kor, amikor az egyes nacionalista mozgalmak a politika terén is érvényre jutnak, és ennek következtében nemzetállamokat hoznak létre. Németország, Olaszország, Románia és Szerbia kemény harcok és véres összetűzések árán is, de meg tudja valósítani az áhított „nemzeti egységet”, habár ezt nem egyforma mértékben sikerül elérni minden országban. Ennek megfelelően Otto von Bismarck, amikor 1862-ben a német egyesítés kérdéséről úgy vélekedett, hogy *„napjaink nagy gondjait nem lehet politikai beszédekkel vagy többségi szavazással megoldani – ez volt 1848 és 1849 nagy tévedése – hanem vérrel és vassal”*¹⁵⁹, nemcsak a 19. század közepének Németországában uralkodó helyzetet jellemezte, hanem egy olyan politikai filozófia és politikai gyakorlat alapjait is lefektette, amely az egész századra rányomta bélyegét, és természetesen nem kizárólag Németországban vált uralkodóvá.

Ezek a folyamatok természetesen Görögországban is éreztetik hatásukat. A görögök, úgy tűnik, pontos ismeretekkel rendelkeztek minderről, az Európa-szerte megnyilvánuló egység-mozgalom pedig különösen nagy hatást gyakorolt mind a politikára, mind pedig a közvéleményre. A szláv népek, elsősorban a szerbek, valamint más balkáni népek, elsősorban a románok harcai a nemzeti egység megteremtéséért komoly vitatémává váltak a görög közéletben is. A Németországban történtek híre szintén hamar eljutott Görögországba, hiszen a hosszú bajor uralom, majd I. György¹⁶⁰ ezt követő uralma továbbra is biztosította a germán nyelveket beszélő országokkal való szorosabb kapcsolatot. Az olasz újraegyesítés eseményeit azonban a görögök már nemcsak kívülállóként

¹⁵⁹ BURNS 1983:117.

¹⁶⁰ A bajor Wittelsbach családból származó Ottónak nem születik utóda, így nem tud dinasztiát alapítani Görögországban. Ottó 1863-as trónfosztását követően a dán Glücksburg családból származó György kerül a trónra, és alapítja meg az ország máig egyetlen királyi dinasztiáját.

szemlélték. 1859-ben gyűjtést rendeztek Athénban Garibaldi mozgalomának támogatására, a görög politikai vezetők pedig egy Garibaldival közös balkáni hadjáratot terveztek az Oszmán Birodalom egységének minél gyorsabb megbontása érdekében. 1860-ban görög önkéntesek is részt vettek Garibaldi szicíliai hadjáratában.¹⁶¹

Az Európában végbemenő komoly átrendeződések Görögországban is megerősítik a hasonló törekvéseket. A kor újságírói és politikusai szívesen állítják párhuzamba a különféle Európai országoknak a nemzeti egység létrehozására tett megoldási kísérleteit a hasonló görögországi eseményekkel, kiemelve, hogy míg az európai mozgalmak sikeresnek bizonyultak, addig Görögországban mindez jóval kevésbé volt eredményes. A görög társadalom vezető rétege egyre inkább Konstantinápoly visszafoglalásának bűvkörébe került. Amikor az 1839-1841-es időszakban felszínre került Egyiptom és az Oszmán Birodalom kapcsolatának meggyengülése, a görögök azonnal az oszmán területekre való betörés terveivel álltak elő, és ebben Egyiptom támogatását is élvezték. Ezzel egy időben az athéni sajtó gyűjtő hangvételű cikkekben követelte Thesszáliát, Ipiroszt, Makedóniát és az égei-tengeri szigeteket.

Habár a hasonló európai törekvések hosszú időn keresztül erősítik a görögök expanzionista törekvéseit, fontos megjegyeznünk azonban, hogy ezeknek a törekvéseknek a létrejöttéért nem az említett európai mozgalmak felelősek. A görög sovinizta, illetve expanzionista politika megszületésének legfőbb okait elsősorban a görög társadalom fő jellemvonásaiban, valamint az ország geopolitikai helyzetében, továbbá a görög állam létrejöttének körülményeiben, és a görög tőke balkáni, kis-ázsiai és észak-afrikai terjeszkedésében kell keresnünk.

Ismeretes, hogy az első görög állam földrajzi kiterjedése jóval elmaradt a teljes görögök lakta térség területétől, amelyre az ország igényt formált. Ennek következtében a fiatal állam nem tudta helyzetét és tekintélyét saját népe körében sem megszilárdítani, hiszen az országhatárokon kívül élő görögség lélekszáma a görög állam határain belüli lakosságnak pontosan a háromszorosa volt. Hobsbawm szerint „*a nemzeti mozgalmak fő célja: a nemzetegyesítés vagy az expanzió*”¹⁶², Görögország esetében pedig a nemzetegyesítés feltétele az expanzió volt.

¹⁶¹ Az olasz újraegyesítő mozgalom és Görögország kapcsolatának részletes bemutatását l. LIAKOS 1985.

¹⁶² HOBBSAWM 1997a:47.

A legnagyobb problémát azonban nem a határokon kívül rekedt görögség lélekszáma, hanem annak összetétele okozta. Az Oszmán Birodalom keretei között a szabadságharcot megelőzően kialakult tőkés kereskedő réteg nagy része a sikeres szabadságharcot követően is a görög államon kívül eső lakhelyén maradt. A görög állam által támogatott expanzionista politikát tehát az a tény hívta életre, hogy a görög tőke gazdasági és társadalmi hatásai a görög államénál jóval nagyobb területen érvényesültek. Giannis Milios szavaival élve *„A görög tőke, a görögajkú lakosság, valamint a görög állam összefonódása jelentette azt a rendkívül fontos tényezőt, amely a görög állam számára a területi terjeszkedés perspektívájában öltött testet. Ennek a terjeszkedésnek a célja mindazon területek megszerzése volt, ahol a görög elem kiváltságos társadalmi és gazdasági státusnak örvendett. [...] A görög tőkések, illetve az államhatárokon kívül élő görög közösségek ilyen módon a görög állami expanzionizmus hírnökei és előfutárai lettek. Számukra az állam határainak kiterjesztése biztosította, hogy az ez által megszilárdult gazdasági fölényük valós politikai hatalommá váljon”*¹⁶³.

7.2 Az újjörög állam megalakulása, a bajor uralom kezdete

A görög szabadságharc az 1827 októberében lezajlott navarinói tengeri csatával befejezettnek tekinthető. Ennek során Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország végső csapást mért az Oszmán Birodalom tengeri haderejére, és kivívta Görögország számára a függetlenséget. A frissen létrejövő görög állam első kormányzója a korfui születésű Ioannis Kapodistrias lett, aki 1822-ig különféle diplomáciai hivatalokat viselt az orosz cár szolgálatában, többek között ő képviselte Oroszországot a napóleoni háborúkat lezáró Bécsi Kongresszuson. Ezen tapasztalatainak köszönhetően kezdetben gyors sikereket ért el az új állam megszervezésében, hamarosan azonban szembekerült a britekkel és a franciákkal, akik azzal vádolták őt, hogy továbbra is az orosz érdekeket képviseli, illetve a hagyományos görögországi elittel, és a helyi klánok vezetőivel. A hagyományos elitet az Oroszországban megszokott autokrata módszerekkel próbálta kiszorítani a hatalomból, míg a klánok lázadó vezetőit bebörtönözte. Az egyik bebörtönzött klán-vezér családja végül

¹⁶³ MILIOS 1988:231.

1831 októberében meggyilkolta a kormányzót. Az ilyen módon vezető nélkül maradt állam számára a protektorátust ellátó három nagyhatalom megegyezésének megfelelően külföldről hívtak uralkodót, a mindhárom nagyhatalom által elfogadott bajor Wittelsbach dinasztiahoz tartozó, még kiskorú Ottót.

Ottó Görögországba érkezése tehát egy második államalapítási kísérlet kezdetét jelentette, amely jóval becsvágyóbb célkitűzésekkel rendelkezett, mint a Kapodistrias nevéhez fűződő első államalapítás. A továbbiakban áttekintő jelleggel, munkánk kereteiből adódóan a teljesség igénye nélkül mutatjuk be ennek a kornak az állami preferenciáit, valamint alapvető politikai irányvonalait, hogy ismertethessük ezeknek, a fiatal újjörög állam keretein belül kialakuló ideológiai rendszerre gyakorolt hatását.

Habár Kapodistrias fanatikus és szenvedélyes harcot vívott egy egységes, centralista állam létrehozásáért, a policentrizmus és a centralizmus közötti ellentét a továbbiakban is megmaradt, és esetenként még Ottó érkezése után is problémák forrása volt. Annak az új törekvésnek, amely már a régensuralom¹⁶⁴ idején kifejezésre jutott, legfontosabb alkotóeleme egy centralizált abszolutista állam létrehozásának az igénye volt. Ennek a törekvésnek az értelmében az új állam fő jellemvonásai a következők voltak: mindenfajta alkotmányos keret hiánya, egy centralizált közigazgatási rendszer kiépítése, valamint egy erős, és a politikai pártok befolyásától mentes bürokrácia létrehozása. Mindezekén túl hangsúlyos szerepet kap egy olyan „nemzeti” hadsereg létrehozása is, amely fölött a pártok semmiféle komoly ellenőrzést nem tudnak gyakorolni.

Különösen nagy jelentőséggel bírt az abszolutista monarchia intézményének megszilárdítására tett kísérlet, és ebből adódóan mindazoknak a centrumoknak a korlátozása vagy eltörlése, amelyek a politikai, illetve a társadalmi hatalom valamely darabjából kívántak részesülni. Itt kell megemlítenünk továbbá a politikai pártok gyengítésére tett kitartó és átfogó kísérleteket is. Az Ottó-féle rezsim, attól tartva, hogy a politikai hatalom bármilyen szintű megosztása végzetes következményekkel járna az ország fennállására, a politikai pártok működésének teljes ellehetetlenítésére törekedett, a figyelmét azonban elkerülte az a tény, hogy a pártok létrejötte és működése a görög nép mélyebb rétegeiben gyökerezik.

¹⁶⁴ Ottó nagykorúságának eléréséig, 1833 és 1835 között a kiskorú király helyett bajor régensek irányították az országot.

Végezetül, Ottó abszolutista törekvéseinek legfontosabb intézkedései között meg kell említenünk az egyház tevékenységének korlátozására tett kísérletet is. Az autokefál görög egyház létrehozása, valamint annak politikai ellenőrzés alá vonása azt a célt szolgálta többek között, hogy korlátok közé szorítson egy jelentős politikai erőt. A régensuralom egyházpolitikájának vezető alakja, Maurer úgy nyilatkozott a püspökökről, hogy azok azt jelentik az egyház számára, amit az előjárók a társadalom többi része számára, hozzátevé, hogy talán még veszélyesebbek is, mert összetartóbb csoportot alkotnak.

A fent említett néhány tényező természetesen nem tudja a maga teljességében és mélységében bemutatni az Ottó-féle állam preferenciáit,¹⁶⁵ ahhoz viszont elegendő, hogy az ezen alapuló ideológiai felépítmény, valamint a történelem abban betöltött szerepének vizsgálatához kiindulópontként szolgáljon.

7.3 A bajor uralom korszakának szellemi élete

A szabadságharcot követő első idők görög társadalmának szellemi életét leginkább a történeti tanulmányok, valamint a történetírás iránti érdeklődés határozta meg. A kor történetírói próbálkozásai rendkívül sokrétűek voltak, mind a megszülető történeti művek tartalmát, mind pedig létrejöttük céljait illetően. Néhány szabadságharcos veterán saját szerepét emeli ki a harcokról szóló leírásokban, míg mások memoár formájában írják meg szabadságharcos visszaemlékezéseiket. Sokan azonban egy ennél tudományosabb igényű történetírás iránt mutatnak érdeklődést: közéjük tartozik többek között Iakovakis Rizos Neroulos, Alexandros Soutsos, Ioannis Filimonas, és természetesen Spyridon Trikoupis. Bármilyen szinten is nyilvánuljon meg azonban a történetírás iránti érdeklődés, az a legfontosabb, hogy a kor szellemi életét minden tekintetben áthatja a történeti tanulmányok igénye. Alighogy megalakult az újkor első független görög állama, annak polgárai a saját történelmük segítségével próbálják meghatározni nemzettudatuk alapjait.

¹⁶⁵ Az Ottó korabeli görög állam programjának részletes és kritikai elemzését l. PETROPOULOS 1985:190-255, 271-293, valamint MILIOS 1988:209-224. A program ideológiai tartalmának rendszeres elemző bemutatását l. KITROMILIDIS 1984:107skk.

Ez a próbálkozás természetesen felkeltette magának az államnak a figyelmét is. A politikai hatalom szintén tevékenyen részt vett a nemzeti azonosságtudat kialakításának a folyamatában, és a fiatal állam már említett preferenciái rá is nyomták a bélyegüket az 1830-as években létrejövő új ideológiai rendszerre

Habár számos példa bizonyítja az államnak a nemzeti ideológia kialakításában betöltött szerepét, e helyen csak egyet említünk, a véleményünk szerint legjellemzőbb esetet.

Számos vitát követően, egy 1836-ban kelt királyi rendeletben határozott az első görög egyetem megalapításáról. A görög politikai vezetést már a szabadságharc kezdete óta foglalkoztatta egy felsőoktatási intézmény létrehozásának a gondolata, de mivel Kapodistrias oktatáspolitikájának mások voltak a prioritásai, a terv továbbra sem tudott megvalósulni. Az állam megalakulása azonban gyökeres változást idézett elő az oktatáspolitikai terén: az egyetemalapítás halaszthatatlan államérdekké vált, hiszen az új államnak sürgősen olyan tisztviselőkre volt szüksége, akik helyt tudnak állni az államigazgatás minden szintjének összes munkakörében. A legkézenfekvőbb módja pedig az ilyen típusú emberi erőforrás előteremtésének kétségkívül az volt, hogy az állam maga gondoskodik a képzésükről.

Nem kizárólag a fent említett okok ösztönözték azonban az Ottó-féle államot az egyetemalapításra, sőt, állíthatjuk, hogy talán nem is ezek az okok játszották a legfontosabb szerepet. Az egyetem alapítói a már említetteknél fontosabb célt kívántak megvalósítani.

Ludwig von Maurer, aki a régensuralom idején az oktatási ügyek felelőse volt, 1835-ben egy egyetemalapítást sürgető beszédében így fogalmazott: „Mert Görögországnak az a küldetése, hogy egy napon majd átültesse az európai kultúra fényét Ázsiába és még annál is messzebb, és ebben segítségére van kivételes földrajzi helyzete, valamint polgárainak szellemi éleslátása. És ahogyan egykor az európai kultúra bölcsője volt, amely most visszaszármaztatja rá a tőle kapott tudást, úgy a cserekapcsolatok szabályainak megfelelően neki is vissza kell származtatnia Ázsiára, Egyiptomra és a Kelet

más országaira azt a tudást, amelyet évezredekkel ezelőtt tőlük átvett”¹⁶⁶. Valóban sokatmondóak Maurer fenti szavai, amelyekkel a létrehozandó egyetem működését és célkitűzéseit vázolja. A beszédben elhangzó „küldetés” és „átültetés” a bajor régensuralom diskurzusának központi fogalmai. Ennek az ideológiának az értelmében nem véletlen Görögország földrajzi elhelyezkedése a Balkán félsziget dél-keleti részén: azért található éppen ott, hogy meg tudjon felelni „küldetésének”, vagyis az európai kultúra kelet felé való közvetítésének.

Maurer ezen gondolatait néhány évvel később Konstantinos Schinas, az Egyetem első rektora alakítja tovább. Az Egyetem épületének felavatásakor mondott beszédében Schinas megemlíti, hogy az ókori görög világ legnagyobb gyengesége a politikai egység hiánya volt¹⁶⁷, majd a gondolatmenetet továbbfűzve hangsúlyozza, hogy az újkori görögség legnagyobb vívmánya ezzel szemben az, hogy képesek létrehozni egy egységes, erős és központosított államot. A továbbiakban az újkori görögség második nagy vívmányaként magát az egyetemalapítást említi: *„Mivel egyetemünk Kelet és Nyugat között félúton található, az a küldetése, hogy magába fogadja a bölcsesség magvait, és miután saját kebelében felnevelte az abból sarjadó termékeny tudást, zsenge, de már gyümölcsöző formájában továbbadja azt keleti szomszédjainak*”¹⁶⁸.

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy Maurer két fontos aspektusát emeli ki az egyetem alapításának: az európai kultúra „átültetését” keletre, valamint a görögség azon „küldetését”, hogy ennek a régióknak a vezető hatalma legyen. Schinas ugyanezeket a gondolatokat ismétli meg, kiegészítve azokat a politikai egység kiemelkedő jelentőségű eszméjével. Ünnepi beszédében szemmel láthatóan nem a saját véleményét fejt ki az egyetem alapításának jelentőségével kapcsolatban, hanem nyugodtan állíthatjuk, hogy szavai a régensuralom hivatalos politikáját tükrözik, nem csupán az egyetem kérdésében, hanem az állami preferenciák tekintetében is. Az egyetemet tehát nem kizárólag azért alapítja a fiatal görög állam, hogy rátermett és hűséges tisztviselőket neveljen az állami bürokrácia számára, hanem sokkal inkább azért, hogy egy hosszú távú politikai és kulturális befolyásgyakorlás kiinduló pontja legyen az egész közel-keleti régió felé.

¹⁶⁶ MAURER 1835:421.

¹⁶⁷ Ez a gondolat Koraistól származik, l. a jelen dolgozat 5.3-as alfejezetét.

¹⁶⁸ DIMARAS 1985:350.

A Maurer és Schinas által oly nagy figyelemmel megfogalmazott „átültetés – egység – küldetés” hármas alakzat nemsokára kilép az egyetemi élet korlátaiból, és sokkal szélesebb körben szerez érvényt.

Egy olyan Görögország gondolata, amely az elmaradott Kelet felé közvetíti a tudás fényét, különös vonzerőt gyakorolt mind a tudományos élet, mind pedig a politikai élet szereplőire. Ennél a gondolatnál maradva néhány évvel később, 1842-ben a korabeli értelmiség egy másik jelentős alakja, Georgios Pentadis Darvaris Prométheuszhoz hasonlítja Görögországot, aki „*egyik kezét Kis-Ázsia felé nyújtja, a másikat Trákia és Makedónia felé*”¹⁶⁹. Két évvel később Ioannis Kolettis, korának egyik legnevesebb politikusa így fogalmaz híressé vált beszédében: „*Görögországnak az a küldetése, hogy újjászületésével beragyogja a Keletet*”¹⁷⁰, míg 1846-ban Panagiotis Soutsos azt tartja fontosnak kiemelni, hogy „*Görögország egy olyan erősfényű fáklya Kelet és Nyugat között, amelyet Isten egyszer Európa, máskor Ázsia beragyogásának céljával gyújt lángra*”¹⁷¹.

1867-ben, amikor már egyértelművé válik az Egyetem alapításának politikai és nemzeti jelentősége, a tudós társadalom egy másik alakja, S. Komnos világosan rámutat a kulturális „átültetés” és a nemzeti egység közötti összefüggésre: „*Az Egyetem azáltal, hogy átadja a Keletnek a nyelvünket, valamint eszméink és hagyományunk összességét, úgymond átplántálja Görögországot Keletre, [...] és így készíti elő a nagy görög család szétszórta élő tagjainak politikai egyesítését*”¹⁷².

Komnos fenti szavai bizonyosságot is nyertek a 19. század második felében, az Egyetem ugyanis valóban sikeresen teljesítette küldetését, a görög kultúra kelet felé, valamint az államhatárokon kívül élő görögség számára történő közvetítését. Azáltal, hogy ilyen módon a görög nemzeti mozgalmak szellemi központja lett, az Egyetemet tekinthetjük a nemzeti egység helyreállításáért küzdő egyesítő mozgalom kiinduló pontjának is.¹⁷³

¹⁶⁹ DIMARAS 1985:351.

¹⁷⁰ DIMARAS 1985:405sk. A beszéd részletesebb elemzését l. a jelen dolgozat 8.2-es alfejezetében.

¹⁷¹ DIMARAS 1985:352.

¹⁷² DIMARAS 1985:350.

¹⁷³ KITROMILIDIS 1983:152sk.

Az első görög egyetem megalapítása mögött álló szándék feltárása nagy segítséget jelent a szabadságharcot követő első időszak hivatalos állami ideológiájának megértésében. Az „átültetés – egység – küldetés” alkotta hármas alakzat pedig sűrített formában fejezi ki a kor ideológiai téren megnyilvánuló állami prioritásait.

8. A „NAGY ESZME” MEGFOGALMAZÁSA

A 19. század közepe táján már látható jelei vannak az első újkori görög állam hivatalos ideológiáját alapjaiban érintő változásoknak. A kor értelmiségének egyre nagyobb része kezd kételkedni az addig uralkodó ideológiai rendszer elveiben, és olyan alternatív megoldásokat kezdenek keresni, amelyek jobban illeszkednek a korabeli európai és balkáni szellemi áramlatok irányelvei közé, és ezáltal eredményesebbnek is bizonyulnak. Ezen értelmiségi csoport ideológiai útkeresései nemsokára a Nagy Eszme első hivatalos megfogalmazásában, 1844-ben öltönek politikai színezetet. Értekezésünk témafelvetésének szemszögéből azt lesz különösen érdekes megvizsgálnunk, hogy ezek az új ideológiai és „nemzeti” eszmék milyen új távlatokat nyitnak a görög társadalom és a görög nemzet kialakulásának folyamatát érintő kérdésekben.

8.1 A „Nagy Eszme” társadalmi gyökerei

A görög állam terjeszkedésének ideológiai előkészületei lelkes támogatókra leltek a visszacsatolni kívánt területeken élő, gazdaságilag erős görög közösségek körében. Egy fontos feltétel azonban még hiányzott a tervezett területi expanzió sikeréhez: azoknak az ideológiai formációknak a létrehozása, amelyek kellően képesek megalapozni és megindokolni az ilyen jellegű politika létjogosultságát. Az 1840-es évek közepén tehát minden addiginál szükségesebbnek bizonyult a hivatalos állami ideológia ártértékelése és újrafogalmazása.

Az előző fejezetben már láttuk, hogy az újkörög állam megalapítása felvetette egy hivatalos állami ideológia megalkotásának igényét is. Ennek legfőbb célja a görög állam belügyeivel kapcsolatos egység politikájának megteremtése volt: a perifériális hatalmi centrumok felszámolásának kísérlete és a centralizmus ezzel együtt járó bevezetése nem nélkülözhetette ugyanis a megfelelő ideológiai háttérrel. Az 1840-es évek kezdetén azonban, amikor az erős centralizált állam létrehozásáért folytatott küzdelem már eredményesen lezárult, magának az államideológiának is át kellett alakulnia. A figyelem az ország

határain kívülre összpontosult, hiszen az uralkodó társadalmi osztály ott kezdte keresni a nemzeti egység megvalósulását, az új célkitűzések számára pedig egy új ideológiai rendszer létrehozása vált szükségessé. Ez azonban nem jelentette az addig érvényben lévő hivatalos ideológia teljes átalakítását, csak annak néhány olyan elemmel való kiegészítését, amely az új kívánalmaknak megfelelt.

Ezen útkeresések közepette szintén fontos szerepet játszik Bizánc, valamint a bizánci történelem integrálása a modern görög nemzettudatba (ezt a kérdést a következő fejezetben elemezzük részletesebben), továbbá a többi balkáni nemzet területi igényei által szült feszültség. A balkáni nacionalizmusok megjelenésével megváltozik a görög történetírás jellege is: az eredetileg „védekező” álláspontot képviselő történetírás támadó jellegűvé válik. Az 1875-1878-as nagy keleti válságot követően, a görög nacionalizmusnak a hasonló bolgár mozgalmakkal történt komoly összeütközése után, a görög értelmiség egyre nagyobb része jut arra a következtetésre, hogy a Bizánci Birodalom rehabilitálása alkalmas eszköznek bizonyulhat a görögség egységesítő erejének demonstrálására, és az ország területi kiterjedésének újradefiniálására.

Habár a görög uralkodó osztályok területi követelései is fontos szerepet játszanak az állami ideológia újraformálódásában, azt más tényezők is alakítják. Mielőtt azonban rátérnénk a 19. század második felében lezajlott új ideológiai útkeresések eredményeinek részletesebb ismertetésére, meg kell említenünk néhány olyan tényezőt, amely közvetlen hatást gyakorolt ezeknek a kialakulására.

Az 1830-as évek végétől kezdődően, de leginkább 1844 után már megjelennek a hivatalos állami ideológia egyes aspektusaival szemben megfogalmazott rendszeres és erőteljes kritika első jelei. A kultúra-átültetés ideológiája, vagyis az a gondolat, hogy Görögország fogadja be a Nyugat kulturális vívmányait, majd pedig adja át azokat a Keletnek, válságba került ebben az időszakban, legalábbis az eredeti elképzelést illetően. A fennálló ideológiai rendszer kritikája két lényegi területet érintett: egyrészt az értelmiség kezdett elfordulni Európától és a Nyugattól, másrészt felértékelődött a Kelet kulturális szerepe, és Kelet alatt egyre inkább Görögországot értették. Ennek a kritikának az első jelei már a Nagy Eszme megfogalmazása előtt láthatóvá válnak.

Ezek az elképzelések, habár nem szereznek azonnal általános érvényt, már elárulják, milyen irányban halad tovább az említett ideológiai változás. Előre jelzik a Nagy Eszme megjelenését is, majd miután az már megjelent az ideológiai horizonton, ennek eredményeként maguk is tovább erősödnek. A következő években csak tovább erősödik a nemzeti önállóság gondolata, miután általánossá válik a kiábrándultság a nyugati nagyhatalmaknak a „jogos” görög területi követelésekhez való szkeptikus hozzáállása miatt, és ezt a helyzetet csak fokozta a krími háború, valamint Anglia és Franciaország abban betöltött szerepe – Európa két vezető nagyhatalma ugyanis a törökök oldalán harcolt. A legnagyobb hatással azonban mégis az olasz Risorgimento-mozgalom volt a nemzeti önállóság már említett gondolatának kialakulására, hiszen ez a mozgalom a Nagyhatalmak támogatása nélkül is képes volt céljait elérni.

Néhány hónappal az 1844-es Nemzetgyűlést követően Georgios Serouios már ennek az új gondolatnak a jegyében beszél: *„Eddig és ne tovább – elég a Nyugat kritikátlan majmolásából”*¹⁷⁴. 1855-ben Andreas Rigopoulos az „idegenimádat” ellen emel szót, majd 1856-ban Antonios Fatseas rosszállóan állapítja meg, hogy *„majom módjára utánozzuk az európaiakat”*¹⁷⁵. Ezek a gondolatok a *„Kelet a Keletért”*¹⁷⁶ jelszóban nyertek végleges kifejezést, amely az 1860-as évek elején jelenik meg, és hamarosan megnyeri magának a politikusokon és az újságírókon kívül a közvéleményt is.

Ez az ideológiai formáció, habár tartalma nem mindig pontosan körülhatárolható, mégis kellő részletességgel fejezi ki azt a gondolatot, hogy a Kelet politikai és kulturális tekintetben önálló egységet alkot, és hogy ezen belül Görögország kénytelen magára vállalni azokat a kezdeményezéseket, amelyek a Keleti Kérdés „jogszerű” megoldásához vezethetnek.

A fentiekén túl, szintén nagy hatást gyakorolt a formálódó új ideológiai rendszere a vallási élet újbóli fellendülése. Ez a változás két hullámban ment végbe: az első az 1830-as években, a második az 1850-es években éreztette hatását. Az 1830-as években még csak Konstantinos Oikonomosnak, a korabeli ortodox egyház egyik vezető személyiségének a fellépése és működése fémjelzte ezt a megújulási mozgalmat, az 1850-es években

¹⁷⁴ DIMARAS 1985:356.

¹⁷⁵ DIMARAS 1985:356.

¹⁷⁶ A *„Kelet a Keletért”* jelszó keletkezéstörténetét, valamint használatának részletes elemzését l. DIMARAS 1985:356-359, valamint LIAKOS 1985:125-129.

azonban az már széles társadalmi bázissal is rendelkezik. Érdekes megvilágításba helyezi mindezt az a tény, hogy Oikonomos pályája kezdetén még a felvilágosodás eszméivel szimpatizált, és csak később távolodott el azoktól, míg végül a görög állam megalakulását követően a konzervatív szellemi irányzat és egyúttal az *orosz párt* vezető egyénisége lett. Az autokefál görög egyház létrehozását ellenezte, ezért sorozatos konfliktusai adódtak az ország vezetésével.¹⁷⁷

A hivatalos kapcsolatok helyreállítása a Görög Egyház és a Konstantinápolyi Patriarchátus között, valamint a korszellemnek a vallásosság felé tett fordulata újra életre keltette a régi messianisztikus várakozásokat és próféciákat. 1852-ben börtönbüntetésre ítélik Jonas King misszionáriust az ortodoxia megsértésének, valamint térítésre irányuló propagandatevékenységnek a vádjával, és ugyanebben az évben hal meg a börtönben a vallási felforgatás vádjával elítélt Kosmas Flamiatos is¹⁷⁸. 1853 elején ugyanerre a sorsra jut Theophilos Kairis, akit olyan tanok hangoztatásáért ítélték el, amelyeket az ortodoxiára nézve sértőnek találtak.¹⁷⁹

A krími háború kitörése tovább növeli a messianisztikus várakozásokat, amelyek a különféle próféciákban, leginkább pedig az Agathangelos-legendában nyernek kifejezést.¹⁸⁰ Panagiotis Soutsos, a kor egyik legismertebb költője és írója az *Aion* című napilap 1853. május 29-i számában, Konstantinápoly elestének évfordulóján egyenesen úgy fogalmaz, hogy a krími háború a Konstantinápoly felszabadításáról szóló próféciák beteljesülése: „*Lám, felvirradt az Úr 1853. évében május huszonkilencedike, az a nap, amelyet megjósoltak az Írások és a Prófeciák, és oly nagy reménnyel vártak őseink! És lám, csodát tett az Úr! Az elbukott Görög Császárság gyermekei, a görögök által megkeresztelt*

¹⁷⁷ V.ö. DIMARAS 1985:374.

¹⁷⁸ DIMARAS 1985:389.

¹⁷⁹ DIMARAS 1985:388.

¹⁸⁰ Konstantinápoly 1453-as elestét követően szinte azonnal megjelent a messianisztikus-prófétikus irodalomnak az a műfaja, amely a Város visszafoglalását, illetve a törökök Európából való kiűzését vetítette előre. Ennek az irodalomnak a legfőbb motívuma hamarosan a mindezt véghezvivő „szőke nemzet” legendája lett, amelyet – nem utolsósorban a cári propaganda hatására – az egyetlen kelet-európai ortodox nagyhatalommal, Oroszországgal azonosítottak. A legnagyobb hatással bíró olyan prófétikus mű, amely a szőke nemzet legendáját dolgozza fel, az 1750 körül keletkezett *Agathangelos* „*Jó hírek hírnöke*” volt, amelyben tisztán nyer kifejezést az a gondolat, hogy az oroszok képében megjelenő szőke nemzet hozza el a görögök számára az annyira várt felszabadulást, valamint Konstantinápoly visszavételét, v.ö. DIMARAS 2000:160skk. Nagy visszhangot váltott ki a mű 1838-as újbóli kiadása, amelyet számos újabb kiadás követett egészen 1854-ig. A kor további messianisztikus elképzeléseiről bővebben l. METALLINOS 1998:95skk.

*hatalmas oroszok tízezrei szállnak alá sebesen a Duna mentén, hogy az oszmánokat kiűzzék, és ezzel beteljesítsék az Írásokat és a Próféciaikat!”*¹⁸¹.

1853-ban az Egyház kiátkozza Andreas Laskaratost a „Kefalonia titkai” című művéért, 1859-ben pedig börtönbüntetésre ítélik Panagiotis Synodinost a „vallás megsértéséért”¹⁸². Ezzel egy időben jelennek meg a szabadságharcos hősnek, Makrygiannisnek a Szűzanyával folytatott „beszélgetései”¹⁸³.

Számos további példa támaszthatja alá a kor vallási feszültségeinek a bemutatását, a példánál sokkal lényegesebb azonban az ebben a korban megjelenő, elsőprő vallásos fordulat erejének érzékeltetése. Jellemzően mutatja be ennek a fordulatnak a kezdetét a fent idézett Panagiotis Soutsos testvére, Alexandros Soutsos, aki 1836 tavaszán az alábbi megjegyzést teszi: „*Már lassan egy éve annak, hogy az istenfélelem kimutatása divatba jött Görögországban.*”¹⁸⁴. Ez az új helyzet megalapozott aggodalommal töltötte el a politikai hatalom gyakorlóit is, hiszen egy általuk ellenőrizhetetlen ideológia kezdett vészesen terjedni.

A fent vázolt vallási fellendülést, habár nem a hivatalos állami ideológia keltette életre, hamarosan az állam is erősíteni és támogatni kezdi. 1850 körül, alighogy megoldódtak az autokefál görög egyház létrehozása körüli nehézségek, az Ottó-féle rezsim a kétségek eloszlatása céljából a vallásos állam látszatát igyekezett kelteni. A vallásos fellendülés során létrejövő ideológia széleskörű népi támogatottsággal rendelkezik, gyakran kapcsolódik különféle gazdasági és politikai követelésekhez, ráadásul még az oroszbarát politikai oldal is támogatja, ezért hamarosan felmerül az az igény, hogy mindez a hivatalos állami ideológiának is a részévé váljék.

Az állam nem is késlekedik, hanem azonnali lépéseket tesz ennek megvalósítása érdekében. Egy 1854-ben kelt miniszteri rendelet értelmében, az iskolákban hetente legalább egyszer szentmisék szövegeit kell olvasni, „*még az álbölcselekedők által esztelenül szidalmazott Okaichost is*”¹⁸⁵. Az Oktatási Minisztérium 1856-ban külön rendelkezést

¹⁸¹ DIMITRAKOPOULOS 1996:204.

¹⁸² DIMARAS 1985:389, DIMARAS 1993:404.

¹⁸³ DIMARAS 1993:404, METALLINOS 1998:93skk.

¹⁸⁴ DIMARAS 1993:375.

¹⁸⁵ DIMARAS 1985:389.

bocsát ki a tanulók vallási neveléséről, majd 1857-ben kötelezővé teszi az alap- és a középfokú oktatásban résztvevők számára a miselátogatást vasárnap és ünnepnapokon.

Az eddig ismertetett gazdasági viszonyok, valamint ideológiai változások segítenek annak megértésében, miért éppen ebben az időszakban jelenik meg a politikai ideológia színpadán a Nagy Eszme.

8.2 A „Nagy Eszme” megfogalmazása

Ioannis Kolettis, a politikai expanzionizmus és a sovinizmus egyik legjelesebb képviselője azért ragadta magához a szót az 1844-es Nemzetgyűlésben, hogy tiltakozását fejezze ki, amikor népképviselők egy csoportja javaslatot tett az állam területén belüli, illetve azon kívüli származással rendelkező polgárok megkülönböztetésének törvénybe iktatására, amelynek kárvallottja az utóbbi csoport lett volna. Beszédében arra igyekezett rámutatni, hogy a szabadságharc célja egy erős és egységes nemzetállam létrehozása volt, ez azonban nem tud megvalósulni, ha következetesen különbséget tesznek az állam területén belüli, illetve azon kívüli származással rendelkező polgárok között, ez ugyanis aláássa a nemzeti egység alapjait. Érdekes, hogy Kolettis felelevenít két olyan kérdést is, amelyeket, mint már említettük, korábban az Egyetem rektora is érintett. Beszéde további részében ismét hangsúlyozza, hogy az ókori görögség legnagyobb gyengesége az egység hiánya volt¹⁸⁶, valamint felhívja a figyelmet arra a kulturális szerepre, amelyet Görögországnak a Kelet szellemi életében kell betöltenie.

A beszéd azon része, amelyben először hangzik el a „Nagy Eszme” mint új politikai fogalom, így hangzik: *„Borzongva gondolok vissza arra a napra, amikor arra esküdtünk, hogy minden lehetséges dolgot megteszünk, akár életünket is áldozzuk Görögország*

¹⁸⁶ Érdekes párhuzam, hogy a történetírói pályája elején álló Paparrigopoulos ugyanebben az évben kiadott, *A görög szabadság utolsó esztendeje* című művében szintén kitér erre a gondolatra, és a politikai egység létrehozását szorgalmazza: *„A függetlenség feltétele az egység, de az mindaddig elérhetetlen volt, amíg Hellasz egységét annyi széthúzó erő bomlasztotta. Ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt, hogy szolgasorsra jussunk. [...] A sokistenhitet azonban felváltotta a kereszténység jelentette egység, a sokféle dialektust a nyelvi egység, a törzsi különbségeket pedig a nemzeti egység; a görög nép pedig, ezzel a hármas fegyverzettel felvértezve küzd a politikai egység létrehozásáért”.* (PAPARRIGOPOULOS 1844:3sk, DIMITRAKOPOULOS 1996:172).

szabadságáért. Azok közül, akik ezt az esküt tették, még sokan életben vannak. Mekkora súllyal nehezedik ránk ez az eskü most, amikor azért gyűltünk össze, hogy alkotmányt hozzunk, politikai létünk eme evangéliumát, hogy ezentúl két evangéliumunk legyen, egy vallási és egy politikai. Földrajzi helyzetéből adódóan Görögország Európa központja: jobbjára felől a Kelet, bal keze felől a Nyugat, ezért az a küldetése, hogy hanyatlásával beragyogja a Nyugatot, feltámadásával pedig a Keletet. Ezek közül az előbbit már teljesítették őseink, az utóbbi azonban a mi feladatunk. Ezen eskünek és ennek a nagy eszmének a szellemében én mindig is úgy láttam, hogy a népképviselők már nem csak Görögország sorsáról döntenek, hanem az egész görög nemzetéről.”¹⁸⁷

Habár a beszéd során először elhangzó új fogalom, a „Nagy Eszme” gondolati tartalma sohasem került közelebbi meghatározásra, csatlakozhatunk Konstantinos Dimaras véleményéhez, melynek értelmében a Nagy Eszmét három fő tényező alkotja: *„a görög nemzet egységének létrehozása a politika szintjén, ennek történelmi megalapozottsággal való indoklása, valamint a kultúraközvetítés igénye”¹⁸⁸*. Visszakanyarodva dolgozatunk elméleti alapjaihoz, azon belül is a nacionalizmus-típusokhoz, a Nagy Eszme leginkább Smith etnocentrikus modelljével rokonítható.¹⁸⁹

Ezen előzmények után világosan láthatjuk, hogy a Nagy Eszme megfogalmazása nem valami hirtelen jött politikai ötlet Kolettis részéről, hanem erős alapokkal rendelkezik. Olyan ideológiai felépítmény, amely erős belső kohézióval rendelkezik, és így képes érdemi választ adni saját korának legfőbb kérdéseire, vagyis általa egy olyan eszmerendszer kerül kifejezésre, amelynek létrejöttére már hosszú ideje égető szükség mutatkozott. Szándékosan homályos megfogalmazása, valamint tartalmi mibenlétének hiányos meghatározása később a korabeli értelmiség számos vitájának és útkeresésének alapjául szolgál.

Ennek szemléltetésére a korabeli értelmiség két jelentős képviselőjének, Anastasios Goudasnak, illetve Aristotelis Valaoritisnek a véleményét idézzük. Goudas, kortársai többségéhez hasonlóan, Konstantinápoly visszafoglalását várta a Nagy Eszmétől: *„A Nagy Eszme, barátom, a mi örök időktől fogva létező álmunk. [...] Csak akkor nevezhetnek*

¹⁸⁷ DIMARAS 1985:405sk.

¹⁸⁸ DIMARAS 1985:361.

¹⁸⁹ V.ö. a jelen dolgozat 1.3.1-es alfejezetével.

*minket boldognak, ha megadatik nekünk, hogy a Hagia Szofiában hallgathassunk meg egy szent liturgiát*¹⁹⁰. Valaoritis ezzel szemben kritikusabb véleményt fogalmaz meg, és úgy gondolja, hogy várni kellett volna az államalapítással addig, amíg minden görögök lakta terület nem csatlakozhatott volna a létrehozandó új államhoz: „*A Görög Királyság létrehozása valósággal meggyilkolta a nagy nemzeti eszmét, ugyanis szűkös határai börtönbe zárták nemzetünket*”¹⁹¹.

Hamarosan kiderült tehát, hogy a Nagy Eszme ideológiája multifunkcionális, illetve többféleképpen értelmezhető. Keretei között végre a hivatalos állami ideológia részévé válhatott az oly sokáig visszaszorított népi vallásosság, de azonosulni tudott vele az értelmiség azon része is, akik elutasították a Nyugatot és annak ideológiáját. Legfőképpen azonban az uralkodó osztály érdekeit szolgálta, amely régóta készült már a területi terjeszkedésre. Mivel ennyire széles társadalmi bázissal rendelkezett, a Nagy Eszme vált a 19. század végének, valamint a 20. század első két évtizedének meghatározó politikai programjává. Ennek keretein belül kellett a „nemzeti” értelmiségnek „bebizonyítani” a „görög történelem szakadatlan kontinuitását”, valamint azoknak a területeknek a „vitathatatlan görög jellegét”, amelyeket a görög állam terjeszkedése során el kívánt foglalni.

Alapvetően három területen volt szükséges mindezek bizonyítása. Az első és legfontosabb volt egyúttal a legnehezebb is: a nemzeti kontinuitás történelmi tényekkel való alátámasztása. A 19. századi Görögország és az ókori Hellasz között ugyanis egy hozzávetőlegesen kétezer évnyi betöltetlen űr tátongott, és a „nemzeti” történészek feladata volt ezekből a kaotikus viszonyokból létrehozni a nemzeti történelmet. Nem is akármilyen történelmet: annak ugyanis végig görög jelleggel kellett rendelkeznie, valamint meg kellett felelnie az azt létrehozó kor ideológiai kívánalmainak is. Egy ilyen módon felépített történelem azonban képes lehetett annak bizonyítására, hogy az újkori görögök nemcsak az ókori görögök leszármazottai, hanem a bizánciakéi is, és így a görögség a hosszú évszázadok minden megpróbáltatása ellenére sem tűnt el a föld színéről.

A második olyan terület, ahol bizonyítékokat kerestek a korabeli tudósok a görögség „eredetiségére”, valamint a nemzeti kontinuitás meglétére, a néprajz volt. A

¹⁹⁰ *Melissa ton Athinon* 2 (1864), 96. oldal. Idézi: DIMITRAKOPOULOS 1996:252.

¹⁹¹ DIMITRAKOPOULOS 1996:253.

néprajz feladata lett a jelen és az ókori múlt közötti közvetlen kapcsolat „bizonyítása” – jobban mondva megteremtése – azáltal, hogy a jelenben élő népszokások ókori eredetét próbálja bizonyítani.¹⁹² Ez az elgondolás nem új keletű a 19. század második felében: kezdetei még a szabadságharc előtti időkre nyúlnak vissza, amikor a néprajz és a történettudomány között még nem húzódott éles határvonal, és egyes történeti művek a népszokások ismertetését is céljaik közé emelték. Érzékletes példája mindennek Grigorios Paliouritis *Görög régiségtan* című műve, amely 1815-ben, tehát még a szabadságharc kitörése előtt jelent meg, és előszavában a következőket olvashatjuk: *„Remélem, hogy [művem] minden olvasójának hasznára lesz, leginkább azonban azoknak, akik ókori elődeink nyelvét, erkölcsét és szokásait tanulmányozzák, mert mindvégig arra törekedtem, hogy ahol szükség van rá, bemutassam őseink, valamint jelenkori népünk életmódjának és népszokásainak hasonlóságait”*¹⁹³.

A harmadik, és legegyszerűbb módja az ókori és az újkori görögség között fennálló közvetlen kapcsolat kimutatásának az „összehasonlítás” volt. Az összehasonlítás alapja újjörög részről az 1821-es szabadságharc volt, amelyet egyfajta újjáéledésként értelmeztek: ez lett volna a közvetlen bizonyítéka annak, hogy a hős ókori hellének saját földjükön újjáéledtek késői leszármazottaik alakjában, és hogy az egykor oszmán alattvalóként, rájaként tengődő görög nép újra visszaváltozott valódi hellénekké.

A görögség történeti kontinuitásának bizonyításában a nagy áttörést azonban a felvilágosodás által leértékelt és elutasított bizánci történelem rehabilitációja, valamint a nemzeti idő kontinuumába való beillesztése jelentette. Csak ennek a folyamatnak a lezárulásával válik teljessé a „görögség szakadatlan kontinuitásán” alapuló új nemzeti ideológia, valamint ennek segítségével nyeri el végleges formáját az újkori görögség nemzeti identitása is.

¹⁹² V.ö. HERZFELD 1982:6.

¹⁹³ PALIOURITIS 1815:10’.

9. BIZÁNC REHABILITÁCIÓJA: A TÖRTÉNETI KONTINUITÁS MEGTEREMTÉSÉNEK A KULCSA, VALAMINT AZ ÚJGÖRÖG NEMZETI IDENTITÁS KIALAKULÁSÁNAK LEGFŐBB FELTÉTELE

9.1 Az ókori Görögország szerepe az újgörög állam kezdeti szakaszának ideológiai útkereséseiben

Miután összefoglaltuk a fiatal újgörög állam hivatalos ideológiájának fejlődését a Nagy Eszme megfogalmazásáig, rátérhetünk a történeti múlt ebben betöltött szerepének bemutatására. Ennek során elsősorban azt vizsgáljuk, hogyan illeszkedett be a kor történelmi útkeresésének folyamatába az ókori Görögország és legfőképp Bizánc, vagyis azokat a fő véleményeket összegezzük ezekkel a történeti korokkal kapcsolatban, amelyek röviddel a „szakadatlan görög kontinuitás” ideológiai formációjának megfogalmazása előtt uralták a kor szellemi életét.

Az ókori Görögországgal, illetve annak a hivatalos történelemfelfogásban betöltött szerepével kapcsolatban nem kell sok szót ejtenünk: a bajor uralom korában már elfogadott tényné vált, hogy az ókori görögség története képezi a modern görög történelem alapjait.

A korábbi fejezetekben már említettük, hogy a görög felvilágosodás a klasszikus ókornak tulajdonított központi szerepet a görögség történelmében belül. A szabadságharcot követő időszakban ez a kiemelt szerep nem gyengült, sőt tovább is erősödött, ennek következtében pedig a klasszikus ókor kitörölhetetlenül rányomta bélyegét az első újgörög államalakulat ideológiai arculatának formálódására. Az a megállapítás, hogy az 1821-es szabadságharc harcosai egyenes leszármazottai az ókori görögöknek, nemcsak tudományos igazságként jutott érvényre, hanem „nemzeti igazságként” is, és ezt senki sem akarta és nem is merészelte megkérdőjelezni. A kor történetírásában elképzelhetetlen dolognak számított bármilyen, az ókori görög múlttal vonatkozó negatív vagy elutasító vélemény megfogalmazása.

Ismeretes, hogy fő vonásaiban az ókori és az újkori görögség közötti harmónia feltételezése már a szabadságharc előtt létezett, de Ottó trónra lépésével és a bajor uralom kezdetével egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Nem véletlen tehát, hogy Ottó uralkodása idején maga az állam is élénk érdeklődést mutatott az ókori görög kultúra iránt. Az állam megerősödésével megalakul a Régészeti Hivatal és a Régészeti Társaság, valamint kezdetét veszi a Régészeti Lapok kiadása, továbbá királyi rendeletek sora lát napvilágot az ókori műemlékek megmentése, az ásatások biztosítása, valamint a neoklasszicista építészeti stílus uralkodóvá tétele érdekében. Ezek az intézkedések, valamint a főváros Nafplióból Athénba történő áthelyezése a korszellemet átható, a bajorok által támogatott és felerősített ókorimádatdal együtt olyan szellemi háttérrel hoztak létre, amelyben „*az ókori világ a Görög Királyság jelenjének szerves részévé vált*”¹⁹⁴. A fentiek összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a bajorok a németnyelvű területeken régóta meglévő, általános ókor iránti érdeklődésükből kiindulva ösztönzik és erősítik a görögöknek a saját ókori múltjuk felé fordulását.

Egy ilyesfajta taktika természetesen nem nélkülözi a politikai célzatosságot sem. A bajor rezsimnek az egyedüli lehetősége uralma törvényességének igazolására, valamint annak a görög történelmi valóságba való beillesztésére az volt, hogy ő maga azonosuljon az ókori görög múlttal, Ottót pedig annak legfőbb védelmezőjeként tüntesse fel. Ez az erős ókorimádat mindenesetre érezhetően alábbhagyott 1843 után, de a görög történelem különleges, görögországi szemléletére gyakorolt hatása addigra már meghatározóvá vált.

9.2 Bizánc elutasítása a bajor uralom kezdeti szakaszában

Habár az ókori és az újkori görögség között megtalált kötelék a kor történetírásában és gondolatvilágában megkérdőjelezhetetlen igazságként szerepel, ugyanez Bizánccal és a bizánci történelemmel kapcsolatban már nem mondható el.

Könnyen érthetővé válik ennek az oka, ha figyelembe vesszük, hogy attól a pillanattól kezdve, amikor nyílttá vált a küzdelem a görög egyház függetlenítésével,

¹⁹⁴ SKOPETEA 1988:171.

valamint az egyházi javak egy részének államosításával kapcsolatban, Bizánc többé nem szerepelhetett a közbeszédben. Bizánc rehabilitálása ugyanis egy olyan típusú állam elismerését és legalizálását jelentette volna, amelyben az egyházi vezetők világi hatalma semmiféle korlátozásba nem ütközött. A bajor rezsim azonban került a Bizánccal és annak történelmével szembeni nyílt ellenségeskedést, mert idejekorán felismerte, hogy a hozzá hasonló módon monarchikus berendezkedésű állam emléke még hasznos szolgálatot tehet neki a monarchia intézményének elfogadtatásában. Így tehát egy részről a hivatalos ideológiát az ókori görög múlt iránti szűnni nem akaró csodálat, valamint a bizánci történelem elutasítása határozta meg, más részről azonban a hivatalos állami politika eltúrta a bizánci eredetű népi hiedelmek továbbélését, amelyek közül a legismertebb a *kővé vált császárról*¹⁹⁵, illetve a *Piros Almafa bevételeiről*¹⁹⁶ szóló legenda volt.

A bajorok azt is hamar megértették, hogy ezek a népi hiedelmek nem csupán görög jelleggel képesek felruházni a királyság intézményét, hanem akár népi eredetűnek is tudják azt láttatni, ilyen módon hozzájárulva annak széles körű elfogadásához. Más szóval, a „görögség természetéből adódó hajlam a monarchikus államformára” különösen hasznos nézetnek bizonyult a korabeli hatalom számára. Ilyen módon Bizánccal és a bizánci történelemmel kapcsolatban egy furcsa kettősségen alapuló rendszer jött létre: ebben a rendszerben egyszerre van jelen a hivatalos elutasítás, valamint a nem hivatalos engedékenység.

Az a tény, hogy az Ottó-féle állam rendkívüli türelmet tanúsított a különféle bizánci eredetű népi hiedelmekkel kapcsolatban, egyáltalán nem jelentette azt, hogy ugyanígy vélekedett a korabeli értelmiség is. Habár az ókori világ, úgy tűnik, általános tiszteletnek örvendett a görög társadalom minden rétegében, a görög középkorról, vagyis Bizánctól már korántsem mondható el ugyanez.

A kor értelmiségének Bizánctól és annak történelméről alkotott lesújtó véleménye bizonyos mértékig az európai értelmiség hasonló vélekedésének köszönhető, leginkább

¹⁹⁵ A *kővé vált császár* („Ο μαρμαρωμένος βασιλιάς”) mítosza a bizánci, illetve a tágabb értelemben vett európai eszkatológikus elképzelések sorába illeszkedik. Ennek értelmében az utolsó bizánci császár, XI. Konstantin nem esett el Konstantinápoly bevételekor, hanem egy barlang mélyén várja kővé dermedve azt a pillanatot, amikor ismét népe élére állhat, és kivívhatja annak teljes felszabadulását. V.ö. ALEXANDER 1978, VEIS 1937, BRANDES–SCHMIEDER 2008.

¹⁹⁶ A *Piros Almafa* („Η Κόκκινη Μηλιά”) a törökök legenda szerinti őshazája, ahová a *kővé vált császár* újra életre kelve visszaszorítja a Konstantinápolyt bitorló hódítókat; más elképzelések szerint be is veszi és meg is hódítja azt. V.ö. ROMAIOI 1979.

pedig azok a gondolkodók gyakoroltak rá hatást, akik szorosabban kötődtek a felvilágosodás mozgalmához. A felvilágosodás idején fedezte fel ugyanis az európai tudományos élet a bizánci történelmet, és kis idő elteltével jelentős művek kezdtek megjelenni ezzel kapcsolatban. A korabeli, Bizánccal kapcsolatos történeti munkák közül a legkiemelkedőbb Edward Gibbon *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* című műve volt. Gibbon ezzel a munkájával, valamint egész életművével a korabeli európai történetírás egyik vezéralakjává vált, és közvetve vagy közvetlenül, de hatást gyakorolt az európai történetírók legtöbbszörére. Véleményét erősen befolyásolták a felvilágosodás eszméi, ennek megfelelően elutasította azokat a történelmi korokat, amelyekben jelentős szerepet játszik a buzgó vallásosság, valamint a keresztény fanatizmus.

A Bizáncot a felvilágosodás korától kezdve érő elutasítás és megsemmisítő kritika azzal a következménnyel is járt, hogy a szabadságharc utáni Görögország értelmiségének nagy része szintén foglalkozni kezdett a kérdéssel, amely hamarosan újra jelentős szerephez jutott a szellemi életben. Ahogy az alábbi felsorolás is bizonyítja, számos ilyen jellegű mű keletkezett a vizsgált korszakban, és ezek semmiképpen sem tekinthetők elszigetelt esetnek.

Spyridon Valetas, a kor leghíresebb grammatikusainak és tanítómestereinek egyike, aki bejáratos volt a Dunamenti Fejedelemségek fanarióta fejedelmi udvaraiba is, egy 1836-ban kiadott művében a legsötétebb színekkel vázolja a Bizánci Császárság politikai vezetésében uralkodó állapotokat: „amikor az államot a pohárnok, a kulcsár, a szobainas, vagy a lakomarendező igazgatja, vajon milyen más kimenetelét várhatnánk a történeteknek?”¹⁹⁷.

Iakovos Rizos Neroulos, a felszabadulás utáni Görögország fanarióta társadalmának egyik legjelesebb képviselője 1841-ben a Régészeti Társaság elnökeként így értékelte Bizáncot egy beszédében: „Bizánc történelme lényegében nem más, mint a Konstantinápolyba áthelyezett római állam esztelen cselekedeteinek és szégyenteljes, erőszakos megnyilvánulásainak hosszú sorozata. Nem más, mint a görögség végső nyomorúságának és pusztulásának gyalázatos emlékműve”¹⁹⁸. Minden bizonnyal meglepő,

¹⁹⁷ VALETAS 1836:73sk, DIMARAS 1993:395.

¹⁹⁸ RIZOS NEROULOS 1846:104, DIMARAS 1993:394sk.

hogy egy fontos közéleti személyiség szájából ennyire heves és kategorikus elutasítás hangozzék el Bizáncot és annak történelmét illetően, Rizos Neroulos azonban, bármilyen furcsa is, nem elégedett meg ennyivel. A görögségnek a Bizánci Birodalom keretei között betöltött szerepére utalva így fogalmaz: „*Hellasz egy kicsiny, észrevehetetlen részt alkotott benne*”¹⁹⁹. Ezzel a kijelentésével arra utal, hogy a görögség csak egy volt a Bizánci Birodalmat alkotó számtalan nemzet közül. Kritikája azonban még ebben sem merül ki: figyelemre méltó álláspontot képvisel a makedónoknak a görög történelemben játszott szerepével kapcsolatban is. Miután megemlíti, hogy Philippos Khaironeiánál legyőzte a görögöket, így folytatja: „*Philippos ennél a győzelemnél pusztítóbb dolgot is véghezvitt, amikor Nagy Sándort nemzette*”.²⁰⁰

Markos Renieris, a Nemzeti Bank későbbi igazgatója huszonhét éves korában kiadott egy írást, amely a nagyon is jellegzetes „*Mi Görögország? Kelet vagy Nyugat?*” címet viseli. A szöveg anonim, és különösen hevesen támadja „a bizánci eszmék maroknyi hívét”. Így fogalmaz: „*Görögország azonban napról napra mossa le gyönyörű testéről ennek a romlott kornak az utolsó nyomait, és így szól a bizánci eszmék maroknyi hívéhez: Ti szüklátókörűek, ha az a szándékotok, hogy ellenálltok a Nyugat hatalmas hullámának, a Kínai Nagy Falat kell Görögország köré felépítenetek, és el kell törölnétek mindazokat a törvényeket, amelyeket az újjászületésem napja után alkottak, hiszen azok mindegyikét a Nyugat mételye hatja át. Az iskolákban Bizánccal kell helyettesítenetek Platont és Démoszthenészt, sőt, még nyugati ruházatokat is le kell vetnetek, hiszen azok redői között is a Nyugat eszméi és emlékei rejtőznek*”.²⁰¹ Bizáncról alkotott véleményét Renieris így foglalja össze: „*Nyilvánvaló, hogy a bizánci kultúra ázsiai kultúra volt*”²⁰².

Stephanos Koumanoudis, az újjörög felvilágosodás egyik utolsó, ugyanakkor talán legkiemelkedőbb alakjának életműve újabb szemléletes példája annak, hogyan viszonyult a kor értelmisége Bizánchoz. 1853-ban egyetemi tanárként elvállalja az egyetem éves ünnepi beszédének megtartását, melynek során kifejti Bizánccal kapcsolatos negatív véleményét is, majd így összegzi az elhangzottakat: „*Sok történelmi tény próbál bennünket arról meggyőzni, hogy így vélekedjünk a bizánci korról. Mások, tudjuk, megint másként vélekednek ugyanerről, és újabban ezt a véleményüket hangoztatják. Szerintük a középkor*

¹⁹⁹ RIZOS NEROULOS 1846:104, DIMARAS 1993:394sk.

²⁰⁰ DIMARAS 1986:70sk.

²⁰¹ DIMARAS 1993:396.

²⁰² DIMITRAKOPOULOS 1996:167.

*folyamán lényegében semmilyen csapás nem érte a sokat próbált görög népet, hanem a kezdeti, még nem tökéletes állapotból kiindulva haladtak egy tökéletesebb felé, amikor váratlanul gyáva ázsiai hordák igázták le őket. Mi inkább kerülnénk ezt a különös vélekedést, és a régi történettudományi iskola véleményéhez csatlakozunk”*²⁰³. Koumanoudis szavainak nemcsak az a tény ad különös hangsúlyt, hogy a hivatalos állami ideológia egyik jeles képviselőjének szájából hangzott el mindez, hanem az is, hogy véleménye alátámasztásának érdekében a kor „ortodox” tudományszemléletére hivatkozik. Ez sokat elárul arról is, hogyan vélekedett a kor uralkodó ideológiája Bizáncnak a görög történelem menetében elfoglalt helyéről.

Az eddig idézett vélemények hamarosan túllépnek az egyetem keretein, és lassanként megjelennek a napi sajtóban is. Példaként említhetjük Emmanouil Antoniadist, a kor egyik legismertebb újságíróját, egy korabeli napilap, az „Athina” kiadóját, aki így ír lapjában a bizánciakról: *„Úgy vélem, hogy ezeknek az embereknek az volt a küldetésük, hogy kasztrálják az emberi gondolkodást”*²⁰⁴.

Két évvel később Michail Potlis megint csak egy egyetemi ünnepi beszéd keretei között nyilvánított véleményt a bizánciak tudományos teljesítményéről, valamint szellemi útkereséseiről: *„Kevés kivételtől eltekintve meddő és terméketlen elme, az esetek többségében elégtelen és felületes tanulás, általánosságban pedig a kritikai szemlélet, a módszeresség és a szakmai hozzáértés hiánya: ezek a bizánciak legfőbb jellemzői szinte minden olyan tudományterületen, amelyen működtek”*²⁰⁵.

Szintén fontos megemlítenünk a korabeli értelmiség egyik legjelentősebb alakjának, Pavlos Kalligasnak a véleményét is, aki 1864-ben, a Nemzetgyűlésben elhangzott beszédében nem habozott egymással szembeállítani a görögséget és Bizáncot: *„A görög nemzet sohasem vegyítette egymással az államot és a vallást”*²⁰⁶. Kevéssel ezután, 1868-ban még általánosabb értelemben beszél Bizáncról, és a következő véleményt hangsúlyozza: *„Két tényező uralja a bizánci társadalmat, melyek mindegyike ártalmas és pusztító: a fanatizmus és a militarizmus”*²⁰⁷.

²⁰³ DIMARAS 1993:398.

²⁰⁴ DIMARAS 1993:399.

²⁰⁵ DIMARAS 1993:399.

²⁰⁶ DIMARAS 1993:399.

²⁰⁷ DIMARAS 1986:248, DIMARAS 1993:400.

A fent említett személyiségek mindegyike korának olyan jeles alakja, akit mind a társadalom részéről, mind pedig az őt fontos hivatalos funkciókkal felruházó állam részéről a legnagyobb tisztelet övezett. Találónak jegyzi meg velük kapcsolatban Dimaras, hogy ezek az emberek „nem bolondos és lecsúszott figurák, hanem saját koruk szellemi életének vezető alakjai voltak”²⁰⁸.

A Bizánccal kapcsolatban negatív véleményt megfogalmazó tudósok rövid, bemutató jellegű felvonultatását egy olyan személyiséggel érdemes zárunk, aki érdekes módon inkább bizáncbarát, mint bizáncellenes nézeteiről ismert. Ő a későbbi nagy, „nemzeti” történetíró, Konstantinos Paparrigopoulos, aki pályája kezdetén még merőben más elveket vallott, mint munkásságának későbbi szakaszaiban.

A görög kontinuitás elvének későbbi megfogalmazója első ifjúkori műveiben negatív véleményt nyilvánít Bizánccal, és határozottan helyesli Gibbon bizáncellenes nézeteit is.²⁰⁹ 1843-ban kiadott, *Néhány szláv törzs letelepedése a Peloponnészoszon* című művében, Gibbonról szólván egyenesen „isteninek” nevezi őt²¹⁰, a bizánci forrásokat azonban erős fenntartásokkal kezeli, hangsúlyozván, hogy „Eme barbár kor papságának a tollát sokszor vezette a nagyfokú tudatlanság és a különféle érdekek”²¹¹. 1845 szeptemberében Paparrigopoulos kiadja egy francia történelemkönyv, David Lévi Alvarès „*Nouveaux éléments d'histoire générale*” című művének görög fordítását, amely a „*Στοιχεία της γενικής ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί*” címmel jelenik meg.²¹²

A görög változat eredetileg átdolgozásnak indult, de a francia mű Bizánc-kritikája miatt végül hű fordítás lett belőle. „*Hérakleiosz halálától (641) a Komnénosz dinasztia trónra lépéséig (1081) a bizánci történelem nem más, mint gaztettek szakadatlan sorozata, amelyet csak ritkán szakít meg egy-egy erényes hadvezér, és annál is ritkábban egy-egy erényes császár fellépése. Ezen csekély mértékű változások közepette az uralkodó babonáság megmérgezi a vallást és a közerkölcsöt, miközben okot ad mindenféle ádáz hitvitára, és a politika eszközévé válik*”. A mű egy másik részén efféle kijelentésekkel

²⁰⁸ DIMARAS 1993:397.

²⁰⁹ DIMARAS 1986:44.

²¹⁰ PAPARRIGOPOULOS 1843:12, DIMITRAKOPOULOS 1996:170.

²¹¹ PAPARRIGOPOULOS 1843:83, DIMITRAKOPOULOS 1996:170.

²¹² DIMARAS 1986:122.

találkozhatunk: „Katonai és zsarnoki kormányzás, erkölcsi züllés és parázna állam: ezek a Bizánci Birodalom legfőbb jellemvonásai ezt a korszakot követően, majdhogynem egészen annak bukásáig”.²¹³ A leendő nemzeti történetíró habozás nélkül azonosul azoknak az álláspontjával is, akik elválasztják a görögséget a bizánci államtól: „... a görögség középkori története semmi más, mint a görögség középkori története. [...] Lényegét tekintve pedig ez nem azonos a bizánci történelemmel”.²¹⁴

Paparrigopoulos fenti nézetei még meglepőbben hatnak, ha azt is megemlítjük, hogy azokat érvekként használta a kor egy másik tudósával, Grigorios Pappadopouloszal szembeni vitájában. Pappadopoulos az első olyan történészek közé tartozott, akik azt állították, hogy a bizánci történelem szerves részét képezi a görög történelemnek, Paparrigopoulos pedig ennek megcáfolására sorakoztatta fel a fenti érveket.²¹⁵ Paparrigopoulos ifjúkori munkásságának összegzéseként elmondható, hogy a bizánci történelemmel kapcsolatban a korabeli értelmiség legnagyobb része által képviselt véleményt osztotta, valamint csatlakozott ahhoz a korabeli közkeletű nézethez is, hogy Bizáncot és a görögséget nem köti össze semmilyen különösebb kapcsolat.

A fent idézett szövegek mindegyikében más módon közelíti meg a szerző a tárgyalandó témát, mégis találhatunk közöttük két alapvető hasonlóságot, illetve közös vonást.

Az első ilyen közös vonás az a nézet, amely szerint a görögség érzékelhető és értékelhető története egy ponton megszakad, majd a szabadságharcra újra visszatér. Az eddig említett szerzők, valamint a korabeli hivatalos ideológia számára csupán két dolog létezik: a dicső ógörög múlt, illetve a szabadságharc dicső jelenje. A görögök azáltal, hogy fellázadtak a szabadságuk érdekében, valamint, hogy létrehozták az első újjörög államot, egyenes leszármazottai lettek az ókori görögségnek, és azok dicsőségének közvetlen örököseivé váltak.

A második közös vonás az a közkeletű vélekedés, amelynek értelmében a bizánci idők alatt is létezett egy görög nemzet, annak viszont semmi köze nem volt a bizánci

²¹³Mindkét idézet forrása: DIMARAS 1986:123sk.

²¹⁴PAPARRIGOPOULOS 1845:0, DIMARAS 1986:124.

²¹⁵DIMARAS 1986:123sk.

államszervezethez. A görögség, a soknemzetiségű Bizánci Birodalmat alkotó számos nemzet egyike, ebben az időszakban csupán saját fennmaradását biztosítja, olyan nagy tetteket azonban nem hajt végre, mint az ókorban.

A tudományos élet szemszögéből nézve az eddig idézett szövegekkel kapcsolatban az a legmeglepőbb, hogy Bizáncnak a görög történelem menetéből való kirekesztése a korabeli tudomány hivatalos álláspontja volt, nem pedig valamely kisebbségi véleményt hangoztató tudományos csoport deviáns nézete. Az a vélekedés, hogy a szabadságharc utáni Görögországnak vajmi kevés köze van a bizánci történelemhez, úgy tűnik, erősen tartotta magát a hivatalos ideológia elvrendszerében. A fenti bizáncellenes nézetek széleskörű elterjedésére és jelentős társadalmi súlyára mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy még hosszú évekkel Paparrigopoulos immár bizáncbarát egység-elméletének megfogalmazása után, valamint az után, hogy ezek az új nézetek kezdtek a hivatalos ideológia részévé válni, továbbra is akadtak olyanok, akik a régi nézeteket képviselték.

A fentiek érzékeltetésére csupán egyetlen, jellegzetes példát idéznénk a korabeli sajtóból. 1867-ben, jó néhány évvel Paparrigopoulos *A görög nemzet története* című műve első kiadásának a megjelenése után az *Elpis* folyóirat éles kritikát jelentet meg azok ellen, akik elhanyagolnák a bizánci történelem kutatását: „Egyik szemünket a klasszikus ókoron tartjuk, a másikat a klasszikus újkoron, és közben nem vesszük észre a középkort. Ennek más eredménye nem lehet, mint a klasszikus kancsalság, amely továbbra is megakadályozza, hogy látóterünkbe kerüljön a középkor, és elkezdjünk vele foglalkozni. Azoknak pedig, akik jártasak ennek a kornak a kutatásában, és képesek kapcsolatot teremteni a görög történelem két végpontja között, azt mondjuk, hogy hiába fáradoznak”²¹⁶.

Az 1830-as évek vége felé, illetve az azt követő évtized kezdetén ezek voltak az első újkörög államszervezet keretein belül megfogalmazott hivatalos ideológia legfőbb ismérvei. Az újkori Görögországnak a történelmi térben és időben való elhelyezkedését meghatározó legfontosabb ismérve az lesz, hogy léte az ókori Görögország történelmének a folytatása. A kor hivatalos ideológiája szerint az újonnan megalakult görög állam az ókori görögség örököse és történelmi utódja, függetlenül attól, hogy a köztes időben kik éltek vagy vonultak át a területükön: makedónok, rómaiak, bizánciak, avagy törökök.

²¹⁶ Az *Elpis* folyóirat 1867. szeptember 12-i számában jelent meg, az idézet forrása SKOPETEA 1988:182.

Természetesen nemsokára megjelentek azok a hangok is, amelyek ebben kételkedtek, és hamarosan fel is erősödtek, alighogy kifejezésre juttatták az uralkodó osztályok területi követeléseiket, amelyeket a Nagy Eszme ideológiája képviselt. A kételkedés hangjai egyre erősebbek és meggyőzőbbek lettek, és csakhamar az uralkodó ideológia, illetve az ahhoz tartozó történelemszemlélet válságához és bukásához vezettek.

9.3 Bizánc rehabilitálása

A térben és időben egységes görög történelem létrehozására tett bármilyen kísérlet már a kezdetekkor azzal az alapvető problémával találta szembe magát, hogy valamilyen módon rehabilitálnia kellett a bizánci történelmet. Ez nem volt egyszerű feladat: Bizánc megítélése ugyanis már a szabadságharc előtt rendkívül rossz volt, és ez a szabadságharc után sem változott. Az 1840-es években azonban, amikor a Nagy Eszme már a hivatalos államideológia szintjére emelkedett, egyre hangosabbá váltak azok a hangok, amelyek rosszallásukat fejezték ki Bizáncnak a görög történelemből való kizárása miatt. Habár kezdetben még bátortalanok ezek a próbálkozások, idővel egyre erőteljesebbek lesznek.

Jellemző példája mindennek Alexandros Soutsos, a felvilágosodás szellemében nevelkedett fanarióta, aki 1845-ben egy olyan művet jelentet meg, amelyben részletes kommentárokat közöl a bizánci történelemmel kapcsolatban. A korszellem ismeretében azonban úgy érzi, mentegetőznie kell: *„Jelen verseskötetemben a kelleténél talán részletesebben tárgyalom a Görög Császárság hosszan tartó korszakát, vagyis azt az időszakot, amely annak keletkezésétől bukásáig eltelt. Ennek az az oka, hogy Athén-centrikus kicsiny államunk tudósai csak perzsák elleni győzelmekről és platóni akadémiákról zengnek dicshimnuszokat, miközben figyelmen kívül hagyják, vagy el is felejtik a Konstantinápolyban császári hatalmat építő görög nemzet későbbi dicsőségét”*²¹⁷.

A bizáncbarát táborból származó alábbi vélemény még tovább árnyalja a képet. Skarlatos Vyzantios 1851-ben, *Konstantinápoly* címmel jelentet meg egy háromkötetes

²¹⁷ DIMARAS 1993:395.

művet, és már az első kötet előszavában sem mulasztja el megjegyezni, hogy „a bizánci kor története lényegi és elválaszthatatlan részét képezi nemzeti történelmünk egészének. [...] A legtöbben azonban [...] vagy félreértik, vagy nevetségesnek tartják [...] történelmünknek ezt a szakaszát. [...] Ez a fajta felületesség és fennhéjázás eljutott hozzánk is, és sokan egyből Montesquieunek vagy Gibbonnak képzelik magukat, amikor gyorsan átlapozzák a bizánci történelmet, ahelyett, hogy elmélyülten tanulmányoznák, mint azok, és hogy példaképeiket utánozzák, gyalázní kezdik a korabeli történelmi alakokat, valamint azokat a körülményeket, amelyek közepette ezek nagy tetteiket végre tudták hajtani, valamint fényes, dicsőséges és elismerésre méltó eredményeket tudtak elérni. És az ilyesfajta dicső tettek jóval nagyobb számban fordultak elő, mint azok ellenkezője, erről pedig bárki maga is meggyőződhet, mert senki sem akadályozza meg abban, hogy a bizánci történelmet tanulmányozza”²¹⁸.

A fentiek, valamint számos olyan további példa, amelyek említésére értekezésünk keretei között nincs mód, arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a Nagy Eszme ideológiája közvetlen és jelentős hatást gyakorolt a történetírás fejlődésére. Míg Soutsos és Vyzantios megelégszenek annyival, hogy Bizánc háttérbe szorítása ellen tiltakozzanak, nemsokára megjelennek azok a történészek is, akik sokkal erélyesebben, már-már agresszíven lépnek fel Bizánc védelmében.

Grigorios Pappadopoulos azon történetírók egyike, akik elsőként próbálják a Nagy Eszme szemszögéből vizsgálni az eseményeket. Habár ismeri a korabeli tudomány hivatalos álláspontját Bizánccal kapcsolatban, mégis így fogalmaz egy 1845-ben kiadott művében: „Ami a középkori történelmet illeti, Bizánc méltó helyet foglal el abban, egyrészt a Nyugatra gyakorolt hatása okán, másrészt a saját határain belül történt események miatt. Nekünk pedig azért kell részletesebben, és a nyugatitól eltérő módon tanulmányoznunk a bizánci történelmet, mert ez atyáink királyságának a története, akikhez nemzeti rokonszenvünk közel visz, és akikkel újkori történelmünk szorosan összefügg”.²¹⁹ Pappadopoulos fenti szavai különösen sokat árulnak el arról a szemléletmódról, hogy a nemzeti történelem megalkotásának folyamata már a kezdet kezdetén több volt, mint valamely tudományos érdeklődés pusztá tárgya, és hamarosan túl is nőtt a tudományos kutatás hagyományos keretein. A szerző a bizánci történelmet saját korának olyan, fontos

²¹⁸ VYZANTIOS 1851:β' (tom. 1.), DIMARAS 1993:401sk.

²¹⁹ DIMARAS 1993:400sk.

olyan kérdéseivel köti össze, mint például a görög nemzettudat kialakulása, vagy a királyság intézményének a megszilárdítása.

Az a nagy eredmény, hogy Bizánc rehabilitálása által végre létrejöhett a görög nemzet történetének annyira áhított több évezredes egysége, leginkább két névhez, Spyridon Zampelios és Konstantinos Paparrigopoulos²²⁰ munkásságához köthető, annak ellenére, hogy rajtuk kívül számos további szószólója is akadt a bizánci történelem pozitív megítélésének. Zampelios és Paparrigopoulos erősen eltérő életutat járt be, különböző szellemi környezetben nevelkedtek, és különböző utakon jutottak el a nemzeti kontinuitás megállapításához is. Zampelios már kezdettől fogva nagy értéket tulajdonított a középkornak, míg Paparrigopoulos hosszas kerülőutakon jutott el ugyanoda, miután fokozatosan adta fel ifjúkori elképzeléseit.

Spyridon Zampelios 1852-ben adta ki híres népdalgyűjteményét, amelyben magukat a népdalokat 150 oldal terjedelemben közölte, előtte viszont egy 600 oldalas, részletes előszó található. Ebben az előszóban Zampelios három korszakra tagolja a görög történelmet, és ezzel egy fontos és figyelemre méltó újítást vezet be a görög történelemszemléletbe, amely egészen addig két korszakot különböztetett meg, azok között pedig egy óriási rés tátongott. A három korszak elmélete tehát Zampelios újítása, aki nem elégedett meg az új elmélet megfogalmazásával, hanem részletesen alá is támasztotta azt.

Az új elmélet ismertetését így kezdi: *„Az alábbi három fő korszakot különböztetjük meg a továbbiakban: az újkort, a középkort, valamint az ókort”*²²¹. A második korszakról, a középkorról így ír: *„A második, középső korszak felülmúlja a többi korszakot, mert megvan benne az egység és a teljesség vezérfonala, és ez lesz majd az a titkos elem, amely összeköti az ókori társadalmat a maival”*²²². Röviden így összegzi a középkorról alkotott véleményét: *„A középkor az a középső, legfontosabb láncszem, amely természetes és következetes módon köti össze az előtte álló korszakot az utána következővel”*²²³.

²²⁰ Paparrigopoulos munkásságának és ideológiai fejlődésének részletes elemzését l. a jelen dolgozat 10.2-es alfejezetében.

²²¹ ZAMPELIOS 1852:20.

²²² ZAMPELIOS 1852:23, DIMARAS 1993:402.

²²³ ZAMPELIOS 1852:23, DIMARAS 1993:402.

Zampelios fenti elmélete jellegzetes módon sűrűsödik egy szóba a „görög-keresztény” („ελληνοχριστιανικός”) kifejezés megalkotásával, ez a szó ugyanis különösen érzékletes példája a hellén világ és a keresztény Bizánc összekapcsolásának. Így definiálja az általa alkotott új fogalom jelentését: *„Hellasz szent nevét a középkor sötétsége után újra fény ragyogja be, és ismét teljes pompájában emelkedik föl a kereszténység ölelő karjaiból. Hellasz ismét a történelem színpadára lépett. A valaha volt rómaiak az új keresztségben ismét hellének lesznek – nagy és jelentős esemény ez a kultúra történetében”*²²⁴.

Érdeklődésünk központjában azonban nem az áll elsősorban, hogy Zampelios frontális támadást intézett a hivatalos történelemszemlélet ellen, hanem inkább ennek az oka. Világos ugyanis, hogy Zampelios ezen új elmélete a kor formálódó „nemzeti” politikájának eszméit hordozza magában. Az „egység” és a „teljesség” fogalmaival pedig egyre nagyobb mértékben fogunk találkozni nem csak a politikusok beszédeiben, hanem a kor tudományos műveiben is.

9.4 Digenis Akritas, a bizánci hős

Bizánc új szerepének széleskörű elfogadását egy nem várt felfedezés is segítette, amely által a görög nemzet is rátalálhatott arra a hősre, akinek alakjában a nemzeti kontinuitás testet öltött.

Habár Digenis Akritas, a hős bizánci határvédő katona alakja a középkor óta folyamatosan jelen volt a görögség mitikus elképzeléseiben, és föl-fölbukkant a bizánci népnyelvi irodalom egyes műveiben is, az újkori görög nemzettudat alakulásában sokáig nem játszott jelentős szerepet. A középkori görögség eme kiemelkedő hősének alakja a 7-8. században kezdett kialakulni, amikor a Bizánci Birodalom keleti határainál állandósultak az arab betörések, amelynek elhárítására Bizánc határvédő katonákat, *akritaszokat* telepített le a határvidékeken. A természetfeletti képességekkel rendelkező, hős határvédő katona motívuma hamarosan megjelenik a görög népköltészetben is, és a számtalan határvédő hős alakja egyre inkább egy személyben kezd testet ölteni: Digenis, a „kettős

²²⁴ ZAMPELIOS 1852:464.

származású” – apja arab hadvezér, anyja egy bizánci hadvezér lánya – legyőzhetetlen keresztény hős képében.

A határvédő katonákról szóló népdalok, vagyis az Akritas-dalok, valamint a középkorban nyugat-európai hatásra népszerűvé vált lovagregény műfaji elemeit egyesítő Digenis-eposz a 12. század környékén nyert végleges formát. Ez a monumentális, az eposz és a regény műfaji elemeit is felvonultató hősköltemény önti végleges, „kanonizált” formába az akritasz-legendát. Habár egészen a 16. századig folyamatos a mű írásbeli hagyományozása, a 19. századra a kéziratok mindegyike elveszettnek számított, maga a mű pedig csaknem feledésbe merült.

Nagy szenzációnak számított tehát 1868-ban az első görög nyelvű²²⁵ kézirat felfedezése a trapezunti Soumela-kolostor könyvtárában. A kor legjelesebb filológusai, Konstantinos Sathas és Émile Legrand adták ki a szöveget 1875-ben, majd ezt követően sorra fedezték fel az eposz további, elveszettnek hitt kézirateit. Ez a szenzációs felfedezés-sorozat egészen a 20. század elejéig lázban tartotta a tudományos közvéleményt, és Digenis alakja hamarosan újra megjelent a görög irodalom motívumvilágában. A 19. század utolsó negyedében az ő alakja emelkedett görög nemzeti kontinuitás szimbólumává.

A Digenis-eposz újrafelfedezése szerencsésen kapcsolódott össze a bizánci kor újbóli elfogadásával, illetve annak a nemzeti időbe történő beemelésével. Az így teljessé vált nemzeti kontinuitás, valamint Digenis alakjának ebben betöltött szerepe jól látható a 19. század végének legnagyobb hatású költője, Kostis Palamas alábbi, 1897-ben született versében²²⁶:

*Καβάλλα πάει ο Χάρωντας
το Διγενή στον Άδη,
κι άλλους μαζί... Κλαίει, δέρνεται
τ' ανθρώπινο κοπάδι.*

*Και τους κρατεί στου αλόγου του
δεμένους τα καπούλια,
της λεβεντιάς τον άνεμο,*

*Lóháton viszi a Halál
Digenist az Alvilágba,
és vele másokat... Sír és jajveszékel
az emberi nyáj.*

*És lova farához kötve
Tartja őket,
Az ifjúság szellőjét,*

²²⁵ A műnek léteznek különböző szláv nyelveken fennmaradt verziói is, ezek 1800 körül kezdtek ismertté válni, v.ö. BECK 1971:64.

²²⁶ Az idézet az Ταμβοι και Ανάπαιστοι „Jambusok és Anapesztuszok” című verseskötet külön címet nem viselő, 17-es és 18-as számú költeményeit tartalmazza. Forrása: PALAMAS 1972:352sk. A költemények nem rendelkeznek magyar műfordítással, ezért nyersfordítást közlünk.

της ομορφιάς την πούλια.

Και σα να μην τον πάτησε
του Χάρου το ποδάρι,
ο Ακρίτας μόνο ατάραχα
κοιτάει τον καβαλλάρη!

- Ο Ακρίτας είμαι, Χάροντα,
δεν περνώ με τα χρόνια.
Μ' άγγιζες και δε μ' ένοιωσες
στα μαρμαρένια αλώνια;

Είμ' εγώ η ακατάλυτη
ψυχή των Σαλαμίνων.
Στην Εφτάλοφην έφερα
το σπαθί των Ελλήνων.

Δε χάνομαι στα Τάρταρα,
μονάχα ξαποσταίνω.
Στη ζωή ξαναφαίνομαι
και λαούς ανασταίνω!

a szépség legjavát.

De mintha nem is tiporta volna őt
a Halál lába,
egyedül Akritas néz rezzenéstelenül
a lovas szemébe.

Én az Akritas vagyok, Halál,
nem múlok el az évekkel.
Megérintettél, de nem fogtad fel, ki vagyok
a márvány szérún?

Én vagyok Szalamisz
legyőzhetetlen szelleme,
A Hét domb városába
én vittem el a görögök kardját.

Nem veszek el a halál világában,
csupán megpihenek.
Az életben újra meg fogok jelenni,
és népeket támasztok fel.

Bizánc rehabilitálása által sikerült betölteni azt az űrt, amely a nemzeti ideológia felépítményében ezen a ponton mutatkozott, és ezáltal biztosíthatóvá vált a nemzet térbeli és időbeli egységének létrehozása is. Ez az ideológia számtalan előnyt nyújtott a társadalom legszélesebb rétegeinek. A kereszténység újra visszanyeri a felvilágosodás által megtépázott hírnevét, a 19. század közepének népi vallásossága pedig eredményesen olvad bele az uralkodó állami ideológia rendszerébe. A pogány görög ókor jelentősége annak a történelem folyamán betöltött „valós” szerepére korlátozódott. Az újkori görögök, akik magukat ebben az időben már a Bizánci Birodalom törvényes örököseinek tekintették, és ebből kifolyólag úgy vélték, hogy törvényesen is jogot nyertek egy keleti keresztény birodalom létrehozására, valóban vezető szerephez jutnak a balkáni népek körében. A balkáni nacionalista mozgalmak eközben egyre jobban megerősödnek, és ezáltal egyre indokoltabbnak tűnik a görögök balkáni vezető szerepének történettudományi megalapozása is: a történelmi múlt hellenizálását már csak egy lépés választja el a balkáni jelen hellenizálásától. Bizánc rehabilitálásának a legnagyobb jelentősége azonban az, hogy ezáltal sikerül Görögországnak az Oszmán Birodalommal szembeni területi követeléseit „dokumentálnia” és „megalapoznia”.

Az ókor öröksége immár nem több mint a dicső múlt. Bizánc öröksége a jelenkor világos és kézzelfogható követeléseinek kifejezőeszköze. A Bizánci Birodalom örökösei tudományos bizonyítékok alapján próbálnak jogot formálni az egykor volt birodalom fővárosára, valamint annak régi határait, táptalajt adva ezáltal a szovinizmus megjelenésének és kibontakozásának.

10. AZ ÚJ NEMZETIDEOLOGIA MEGSZÜLETÉSE

10.1 A nemzeti történelem egységének létrejötte

A korábbiakban megállapítottuk, hogy a Nagy Eszme által kifejezett legfőbb követelés a „nemzeti egység” megteremtése volt. Hogy ez megvalósulhasson, legelőször is az időbeli egységet, vagyis az egységes történelmet kellett létrehozni. Konstantinos Paparrigopoulos elmélete, amely az immár rehabilitált bizánci történelemben találta meg az ókori és az újkori görög történelmet összekötő láncszemet, tökéletesen alkalmasnak bizonyult ennek a feladatnak a betöltésére.

Szintén említettük már, hogy a 19. század európai törtelmében kitörölhetetlen nyomot hagytak a feltörekvő nemzeti mozgalmak. Ezt kiegészíthetjük azzal a megállapítással, hogy a nacionalizmus ideológiája pedig közvetlenül kapcsolódik a romantika szellemi mozgalmához. A nacionalizmus és a romantika közös alapelve az a meggyőződés, hogy a jelen megértésének, valamint a jövő tervezésének legfőbb eszköze a múlt megismerése. A kor híres tudósai szenvedélyesen kiálltak a mellett az elv mellett, hogy a múlt szoros kapcsolatban áll a jellel, és annak esetleges elhallgatása végzetes következményekkel járhat a nemzet számára. A múlt iránti nosztalgián kívül a romantika nagy alakjai erősen hajlottak a vallásosságra is, hiszen a vallás, mind személyes élményként, mind pedig a nemzeti örökség kifejezőeszközeként fontos szerepet töltött be a romantikában.

A romantika erős múltközpontúsága, valamint vallásos irányultsága változásokat hozott az európai történetírás ideológiai útkereséseiben is: a történetírók érdeklődése ebben a korszakban a felvilágosodás által erősen lebecsült középkor és keresztény vallás felé fordult. 1830-ban François Guizot kiadja „*Histoire de la civilisation en France*” című művét, majd ezt követően 1833 és 1844 között Jules Michelet jelenteti meg „*L’Histoire de France*” című monumentális történeti munkáját. Ez a két mű tipikus példáját nyújtja a történeti kutatások és a történetírás romantika-korabeli felfogásának, és a megjelenésüket

követő években meghatározó szerepet játszanak a görög történetírás fejlődésében is. A legnagyobb hatást azonban Konstantinos Paparrigopoulos munkásságára gyakorolják.

Az európai történetírás romantika-korabeli fejlődésének és átalakulásának vázlatos ismertetésére tett rövid kitérőnk lezárásaként még egy tényező jelentőségét emelnénk ki: a kor legjelentősebb európai történetírói tudományos munkásságuk mellett közvetlen és élénk politikai tevékenységet is folytattak. Mindezt azért tartottuk fontosnak megemlíteni, mert Görögországban is hasonló helyzet bontakozott ki.

Áttérve a görög történetírás 19. századi fejlődésének ismertetésére, megállapíthatjuk, hogy az 1850-es évektől kezdve egyre nagyobb igény mutatkozik az eddigieknél is rendszeresebb és hangsúlyosabb történettudományi tevékenységre.²²⁷ Közös jellemvonása ezen igény megfogalmazóinak az a vélekedés, hogy a görög történettudományt az eddigieknél komolyabb szinten kell művelni, és végre napvilágot kell látnia egy igazi görög történelemnek is. A kor legjelentősebb folyóiratai, a *Mnimosyni* és a *Pandora* szintén gyakran jelentetnek meg a történettudomány szükségességéről szóló írásokat. A görög történelem egyes aspektusaival természetesen már foglalkoztak európai történetírók is. Mindeközben nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ebben a korban, ahogy már említettük, a romantika szelleme uralta a történetírást. Ez a történetírás, önmaga egyik legfontosabb alapelveként tartotta, hogy mindenképpen nemzeti jelleggel kell rendelkeznie. Ebből kifolyólag egy korabeli görög történetíró számára lehetetlen dolognak tűnt, hogy ne a görög, hanem valamely más nemzet történelmét kutassa. Éppen ezért úgy gondolták, hogy egy idegen történetíró, rendelkezze akár a legjobb szándékkal és a legkiválóbb szakmai hozzáértéssel, mégsem tud görög történelmet írni. A görög történetírók körében általános nézetnek számított tehát az a megállapítás, hogy „*egy nemzet történetét senki más nem tudja pontosan megírni, csak annak a nemzetnek a fia*”²²⁸.

²²⁷ Elli Skopetea a korabeli sajtó alapján elemezte ezt a kérdést, l. SKOPETEA 1988:175.

²²⁸ Ezzel a véleménnyel gyakran találkozhatunk a korabeli sajtóban, például az alábbi helyeken: *Pandora* XVI/365 (1865. 06.01), 135. o. (innen származik a fenti idézet is), *Pandora* VIII/181 (1857. 10.01), 325. o., valamint az *Athina* 1852. 02. 01-i száma. A kérdéstről hosszasan értekezik MAKRYGIANNIS 1947:100 (tom. 2).

10.2 Jakob Philipp Fallmerayer és a görög nemzeti történetírás

Ilyen előzmények után már érthető, miért okozott akkora felháborodást a korabeli tudós társadalom köreiben Jakob Philipp Fallmerayer és történetírói munkássága: nem elég, hogy idegen létére a görög történelemmel foglalkozik, de még a görögség és a görög történelem szempontjából negatív elméleteket sem ártall megfogalmazni.

A korabeli görög értelmiség, de az azt követő generáció is politikai szándékot sejtett Fallmerayer történetírói munkássága mögött. Egészen pontosan azzal vádolták őt, hogy a pánszláv eszmékkel szimpatizál. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a 19. századi európai politika keretein belül kifejtett tevékenységét, valamint a Keleti Kérdésről írt számos tanulmányát a korabeli sajtóban, más képet kapunk Fallmerayer munkásságáról. A modern kutatás azt a véleményt képviseli, hogy Fallmerayer elméleteit sokkal inkább saját korának aktuálpolitikai történéseire adott reflexióként értelmezhetjük, mint a pánszlávizmus megnyilvánulásaként.²²⁹ Fallmerayernek nemcsak nem állt szándékában tudományos érvekkel alátámasztani a pánszlávizmus eszméjét, hanem éppen ellenkezőleg, az Oszmán Birodalmat tekintette a dél-európai szláv-orosz terjeszkedés egyetlen gátjának, és így vélekedett erről: „Az mindenestre világos, hogy a *«jelen világrend nagy érdekei»* alatt Moszkva túlzott súlyának a visszaszorítását és megzabolázását kell érteni”²³⁰. A Keleti Kérdésben tehát az angol álláspontot képviselte, amely abban az időben az Oszmán Birodalom sérthetetlenségének dogmáján alapult.

A görög szabadságharc nagymértékben hozzájárult az Oszmán Birodalom meggyengüléséhez, és a konzervatív európai politika képviselői, köztük Fallmerayer, azt követelték, hogy az újonnan megalakult görög állam maradjon a nagyhatalmak fojtogatóan szoros felügyelete alatt, nehogy az orosz expanzionista politika látókörébe kerüljön, és ezáltal még nagyobb veszélybe sodorja az Oszmán Birodalom fennállását.

²²⁹ V.ö. VELOUDIS 1970/VELOUDIS 1982. Találó megállapításokat tesz továbbá a kérdéssel kapcsolatban K. Romanos FALLMERAYER:1984-hoz írt bevezető tanulmányában, valamint HERZFELD 1982:77.

²³⁰ FALLMERAYER 1861:268.

Fallmerayer sohasem osztotta azt a filhellén nézetet, amely szerint a görög állam a Nyugat és a Kelet közti egyensúlyt biztosító tényező lenne: „*Ha szegény, szerencsétlen Görögország úgy gondolná, [...] hogy azonnal el kell foglalnia a Boszporusz partján egy száműzött szultán helyét, és hogy különleges helyzetéből adódóan biztosítani tudná az egyensúlyt Nyugat és Kelet között, az azok bűne lenne, akik elhitették Morea és Rumeli alantas, darabokra szakadt és gyenge keresztény népével, hogy ők egy nagyhatalom*”²³¹. Fallmerayer számára a filhellénizmus jelentette az Oszmán Birodalom egységére leselkedő legnagyobb veszélyt. A nyugat-európai, azon belül is leginkább a német értelmiség ugyanis olyannyira csodálójává vált az ógörög kultúrának, de még a klasszicizmusnak is, hogy az 1821-es görög szabadságharc hőseit a maratoni és a szalamiszi harcosok méltó leszármazottainak tartotta. Fallmerayer hírhedté vált elméletének²³², miszerint a korabeli görögök ereiben görög vér egyáltalán nem folyik, mert azok különféle más etnikumok keveredéséből származnak, az volt a tulajdonképpeni célja, hogy a görög szabadságharc nimbuszát csorbítsa.

Habár Fallmerayer már 1827 körül elkezdte fenti nézeteit hangoztatni, a görög tudós társadalom csak 1840 körül kezdett ezzel a kérdéssel rendszeresen foglalkozni. Ez a késedelem nem volt véletlen, mint ahogy az sem, hogy ezzel egy időben jelentkezett a görög értelmiség körében a már említett nyugatellenes légkör, illetve a nyugati hatásokkal szembeni ellenállás.²³³ Ez a légkör, az 1840-es évek eleje óta kialakulóban lévő Nagy Eszme-ideológiával karöltve végül is azt eredményezte, hogy a Fallmerayer elméletére adott reakció az esetek többségében nélkülözte a tudományosság legcsekélyebb nyomait is. Mindezek ismeretében meglepetéssel szolgál az a tény, hogy Fallmerayer életművét, annak ellenére, hogy milyen hosszan tartó és heves vitákat váltott ki, lényegében kerek 150 éven keresztül nem fordították le, és az első görögre fordított összkiadása²³⁴ csak 1984-ben jelent meg.

²³¹ FALLMERAYER 1984:11.

²³² Ezen elméletét Fallmerayer a „*Geschichte der Halbinsel Morea*” című művében (FALLMERAYER 1830) fejti ki részletesen. Maga a mű ezekkel a szavakkal kezdődik: „*A hellének nemzetsége kiveszett Európában. A testi szépségük, a szellemük szárnyalása, egyszerű és kiegyensúlyozott szokásaik, művészetük, versenypályáik, városaik, falvaik, díszes oszlopaik és templomaik, sőt, még a nevük is eltűnt a görög föld színéről. [...] Halhatatlan szellemi eredményeik, valamint a földjeiken fellelhető néhány rom ma már az egyedüli tanúbizonysága annak, hogy valaha létezett a hellén nép.*” (FALLMERAYER 1830:1).

²³³ DIMARAS 1986:93.

²³⁴ FALLMERAYER 1984.

Ahogy Hans Eideneier találóan meg is jegyezte, ez az életmű „katalizátorként hatott annak érdekében, hogy a görögök és a filhellének egyaránt rátaláljanak a valódi görög értékekre, [...] és közvetlen létrehozója lett egy görög nemzeti tudománynak, amely azt tűzte ki céljául, hogy a fallmerayeri eszmék megcáfolása során megkeresse a honi nyelv és történelem gyökereit. [...] Jakob Philipp Fallmerayer [...] azon kérdésfelvetése által, hogy a görögök ereiben folyik-e görög vér vagy sem, sokkal jobban hozzájárult az újkori görögség nemzettudatának kialakulásához, mint az egész közép-európai filhellén mozgalom”.²³⁵

A görög történetírás tehát az 1840-es évek Nagy Eszme által uralt légkörében indul útjára, hogy a „nemzeti önismeret” alapjait kutatva létrehozza „Görögország időbeli és térbeli egységét”. Ennek a szellemiségnek, valamint annak a korabeli felfogásnak köszönhetően, hogy a görög történelem kutatása „a szokásosnál fontosabb”²³⁶, a történetírás hamarosan elszakad a tudományosság legalapvetőbb követelményeitől is.

10.3 Az új nemzetideológia megfogalmazása Konstantinos Paparrigopoulos történeti műveiben

Konstantinos Paparrigopoulos Konstantinápolyban született. Ifjúságát Odesszában töltötte²³⁷, ahol francia minták alapján működő oktatási intézményekben tanult, majd ezt követően, még mindig fiatalon, Görögországba költözött, ahol hamarosan az államigazgatásban helyezkedett el. Újságírói tevékenységének köszönhetően kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett mind a politikai életben, mind pedig értelmiségi körökben, ennek segítségével pedig nemsokára egyetemi katedrához is jutott.

²³⁵ EIDENEIER 1982:72.

²³⁶ DIMARAS 1993:395.

²³⁷ Nicopoulos ez alapján azt feltételezi, hogy Paparrigopoulos későbbi gondolatvilágára is erős hatást gyakorolt az Oroszországban uralkodó államideológia, és ennek megfelelően az általa kidolgozott „görög-keresztény” ideológia is egy hasonló orosz eszme, a „Szent Oroszország” mintájára jött létre, v.ö. NICOPOULOS 1985:43.

Ahogy már korábban is láttuk, pályája elején nem tér le a korabeli hivatalos tudomány által kijelölt útról, a történelemszemléletében bekövetkező változások első jelei az 1840-es évek végén, illetve az 1850-es évek elején lesznek láthatóak.

1852-ben, az *Általános Történelmi Kézikönyv* második kötetének összeállításakor így ír: „Nekünk, görögöknek különös figyelmet kell fordítanunk a bizánci történelemre, mert nagyrészt a bizánci államnak köszönhetjük nyelvünk, vallásunk, és általánosságban fogalmazva, nemzeti mivoltunk fennmaradását”²³⁸.

1853-ban jelenik meg következő műve, amely a *Görög nemzet története a legrégebbi koroktól napjainkig: Gyermekoktatásának céljára* címet viseli, és ezen alapul a későbbi többkötetes, hasonló címet viselő, de sokkal részletesebb történeti műve is. Már ebben a korai kiadásban is önálló fejezethez jut azonban a bizánci történelem, „A Keletrómai Birodalom görög állammá válása” címmel. Habár ez a fejezet a mű egészének viszonylag kis részét foglalja el (180 oldalból csupán 15-öt), mégis feltűnően nagy szerephez jut ilyen szűk terjedelmi korlátok között is a szláv népek hellenizálása, valamint a „görög” Szkander bég hőstettei.²³⁹ Szintén ebben a műben definiálja a szerző először, mit ért a görög nemzet fogalma alatt:

„A görög nemzet története nem más, mint mindazon események felsorolása, amelyek a legrégebbi időktől kezdve a mai napig a görög nemzetet érintették, és érdemesek arra, hogy az emberiség emlékezete azokat megőrizze. A görög nemzet pedig azon személyek összessége, akik saját nyelvükként beszélik a görög nyelvet”²⁴⁰.

A mű címéről szintén érdemes néhány szót ejtenünk. A *görög nemzet* („ellinikon ethnos”) fogalma az 1840-es évek történetírásában jelenik meg először, egészen addig a *nemzet* („ethnos”) kifejezés helyett a *nemzetség* („genos”) volt használatos. Veloudis²⁴¹

²³⁸ DIMARAS 1986:171.

²³⁹ Egy 1857-ben, az Athéni Egyetemen elhangzott beszédében azt a gondolatot fogalmazta meg Paparrigopoulos, hogy a Görögország területén élő albánok illetve szláv népek is görög nemzeti öntudattal rendelkeznek, v.ö. PAPARRIGOPOULOS 1858:254, ill. VELOUDIS 1970:86.

²⁴⁰ PAPARRIGOPOULOS 1853:1. A görög nemzet önmeghatározásának egyik legfontosabb kritériumaként már a felvilágosodás korában megjelenik a közös kultúra mellett a közös nyelv is. Az a gondolat, hogy a vallási helyett kulturális és nyelvi kritériumok kapjanak szerepet a nemzet meghatározásában, először Adamantios Koraisnál merült fel, és Rigas Velestinlis munkásságában teljeseedik ki, v.ö. ZELEPOS 2002:46sk.

²⁴¹ VELOUDIS 1970:72.

kutatásai alapján Georgios Pentadis Darvaris volt az első történetíró, aki 1842-ben megjelent, *Esszé a történelem jelentőségéről* című művében ezt a fogalmat először használta. Mivel az a mű Fallmerayer elméletét volt hivatott cáfolni és ezen okból a görög kontinuitást bizonyítani, Darvaris a görög nemzet fogalmát kiterjesztette a görög történelem minden korszakára, az ókortól egészen saját koráig. Mivel Darvaris ezen műve nem tudott széleskörű ismertségre szert tenni, ezért a *görög nemzet* fogalmának a társadalom szélesebb köreihez is eljutó első használataként Paparrigopoulos első komolyabb történeti művét, a *Görög nemzet történetének* 1853-as kiadását tekintjük.

Ugyancsak 1853-ban Paparrigopoulos a *Pandora* folyóiratban megjelentetett egy cikket *A keleti ortodox egyház és a másik két nagy keresztény felekezet* címmel, amelyben tovább fejleszti Zampeliosnak a három fázisra osztható görög történelemről alkotott elméletét. Paparrigopoulos véleménye szerint az idők folyamán három parancsolatot kellett a görög történelemnek teljesítenie, minden történelmi kornak egyet-egyet. Így ír erről:

„Van Keleten egy nemzet, amely az ókorban lefektette a szellemi és a politikai élet alapjait, [...] a középkorban pedig Isten igéjének apostola és legfőbb szószólója volt. [...] Egy nemzet, amely azóta sem veszítette el reményét, holott számtalan csapást kellett elszenvednie, [...] de ő küzdött, [...] csodálatra méltó tengeri hatalommá vált, meggazdagodott a kereskedelemből, és büszkén harcolt a hirtelen kitörő szabadságharcban a politikai függetlenségéért. Egy nemzet, amely abban a megingathatatlan hitben él, hogy miután az ókorban egy nagy történelmi küldetést teljesített, az isteni gondviselés megtartotta őt a római uralom alatt is azért, hogy a középkorban második nagy küldetését is teljesíthesse, majd ezt követően Isten a török uralom alatt is megtartotta, hogy az újkorban is teljesíteni tudja harmadik, az előző kettőnél semmivel sem jelentéktelenebb küldetését; ez pedig az, hogy a Kelet feltámadásának vezető alakjává váljon”²⁴².

A későbbi „nemzeti történetíró” már ezekben az években készül nagy történeti műve megírására, amelynek alap gondolatai már az 1850-es években napvilágot látnak.

²⁴² Pandora V/79 (1853.07.01), 173. old. Idézi még: DIMARAS 1986:183, valamint SKOPETEA 1988:181.

1859-ben egy külföldön megjelent tanulmány hatására így ír Paparrigopoulos a saját maga által kiadott *Ellin* című folyóirat hasábjain: „*Itt az ideje, hogy mi is nekilássunk egy saját, nemzeti történelmi mű megírásának*”²⁴³. A „nemzeti történelem megírásának” sürgetése a szerző türelmetlen vágyakozásait tükrözi, illetve közvetlen előhírnöke a későbbi monumentális történeti mű elkészültének.

Paparrigopoulos új történelemszemlélete a következő évtized elején már kiforrott alakban tárul elénk a már többször említett főművében, a *Görög nemzet történetében*. A mű első kötete 1860-ban jelenik meg, az utolsó kötet 1876-ban, a francia fordítása pedig már 1878-ban készen áll. A mű gerincét és legfőbb gondolati tengelyét a görögség térbeli és időbeli egységének elmélete adja.

A *Görög nemzet történetének* egymást követő kötetei tizenöt éven keresztül folyamatosan jelennek meg. Ezzel egy időben lassanként immár hivatalosan is elfogadottá válik a „három fázis-elmélet”, igaz, ellenvélemények is megjelennek ezzel kapcsolatban. Az ellenvélemények megfogalmazói elsősorban a felvilágosodás utolsó görögországi képviselői, akik az ókori történelem „leértékelését” nehezményezik. Való igaz, addig csakis az ókori görög történelem számított az isteni gondviselés egyetlen és abszolút megnyilvánulási formájának, és ennek „leértékelését” nem volt könnyű elfogadtatni a tudományos közvéleménnyel. Paparrigopoulos ellenfelei és a nemzeti egység elméletének ellenzői nem bizonyultak azonban elég erősnek ahhoz, hogy visszaszorítsák az új elmélet térnyerését, és az elég erős támogatókkal rendelkezett ahhoz, hogy hamarosan uralkodóvá váljon.

Paparrigopoulos monumentális történeti műve a görög társadalom egészének körében sikeres fogadtatásra lelt, és a tudományos élet képviselői is hiteles történeti munkának tartották azt. Mindez arra utal, hogy a mű ötlete, megvalósítása és ideológiai tartalma teljes mértékben megfelelt az uralkodó osztályok bizonyos igényeinek. Kezdetben úgy tűnt, hogy a széles társadalmi rétegek is örömmel fogadják a mű megjelenését, hiszen nem sokkal az után, hogy az első kiadás napvilágot látott, már igény mutatkozott az utánnyomásra és egy új kiadás megjelentetésére.

²⁴³ Ellin 1859. augusztus 22. Idézi: DIMARAS 1986:203, ill. DIMARAS 1993:406.

Az állam nyíltan is támogatta a mű kiadását és terjesztését, és ez a mindennapi élet több szintjén is kifejezésre jutott. 1861-ben az állam könyvbemutatókat szervez a megyei prefektúrák és a városi előljáróságok számára azzal a céllal, hogy a mű minél nagyobb körben ismertté váljék. A városi előljáróságokat arra is bíztatják a hivatalos szervek, hogy minél több példányt vásároljanak, amelyeket azután a kiváló tanulmányi eredményt elért diákok jutalmazására fordíthatnak. A görög kormány legalább két évre vonatkozó (1872, 1877) költségvetésében kimutatható a mű terjesztésének elősegítésére szánt pénzkeret elkülönítése. A diaszpóra körében szintén lelkes fogadtatásra talál Paparrigopoulos nagy történeti műve, a *Görög Kultúraterjesztő Egyesület* szintén támogatja a mű terjesztését, akárcsak kultúraszerető magánszemélyek, a sajtó pedig kiemelten foglalkozik mindezzel.

A fent bemutatott helyzet további segítségül szolgál ahhoz, hogy elhelyezhessük a *Görög nemzet történetét* a kor politikai és ideológiai térképén. A kérdés egy másik aspektusát azonban mindenképpen érdemes még közelebbről megvizsgálni: hol helyezkedik el maga a szerző, Paparrigopoulos ezen a bizonyos térképen?

Először is le kell szögeznünk, hogy Paparrigopoulos tudományos pályafutásának kezdete óta kettős szerepet tulajdonít történetírói működésének: úgy véli, hogy az egyszerre tudományos és nemzeti.²⁴⁴ Több munkájában ki is emeli ennek jelentőségét, és gyakran hangoztatja azt a megállapítást, hogy „*mi mindannyian katonák vagyunk, akik a szellem eme kicsiny fegyverét, a tollat kezünkben tartjuk*”²⁴⁵. Ezt a véleményét sokszor ültette át a gyakorlatba is, hiszen gyakran foglalt állást korának aktuálpolitikai kérdéseiben. 1847-ben *Ethniki* „Nemzeti” címmel indít folyóiratot, hogy ezáltal támogassa Kolettis kormányának politikáját, majd ezt követően, 1858-ban *Ellin* „Hellén” címmel alapít új folyóiratot, hogy Ottó veszélybe került királyi hatalmát erősítse. Ő a vezetője továbbá a *Nemzetvédelem* nevű szervezetnek, valamint vezető tisztséget tölt be a *Görög Kultúraterjesztő Egyesület* vezetőségében is. Ez utóbbi szervezet legfőbb célja a görög kultúrának az Oszmán Birodalom görögök lakta vidékein történő népszerűsítése és terjesztése volt.

Paparrigopoulos szorgalmazta további „nemzeti egyesületek” alapítását is az államhatalom támogatása és erősítése céljából. Ezeknek a keretein belül azután lehetőség

²⁴⁴ DIMARAS 1993:405.

²⁴⁵ DIMARAS 1985:467, DIMARAS 1986:372.

nyílt a „szabad”, vagyis a görög állam területén élő, illetve a „meg nem váltott”, vagyis a határokon kívül élő görögség problémáinak megvitatására is. Egy ilyesfajta politikai tevékenység jóval nagyobb mozgásteret biztosított Paparrigopoulos számára, mint az átlagos szobatudós-lét. A *Görög Kultúraterjesztő Egyesület* elnöki tisztét 1882 és 1887 között töltötte be, és ebben a minőségében többször is Berlinbe látogatott, hogy meggyorsítsa a korabeli híres kartográfus, Heinrich Kiepert térképeinek kiadását, és legfőképpen, hogy érvényt szerezzen a modern görög állam földrajzi határaival kapcsolatos görög álláspontnak.

Ezzel párhuzamosan Paparrigopoulos szüntelenül jelen volt a korabeli sajtóban is. A 19. század legjelentősebb folyóiratainak kiadójaként vagy állandó munkatársaként a fontos aktuálpolitikai eseményekről, illetve társadalmi problémákról írt cikkeiben gyakran állította szembe korának aktualitását a hasonló múltbéli történésekkel, hogy általános érvényű tanulságokat vonhasson le mindezekből. 1885-ben nehéz szívvel kellett konstatálnia, hogy az addigi görög kormányok mennyire tétlenül szemlélik az állam határain kívül élő görögség sorsát. Így ír erről: *„A határainkon kívül élő görögség szellemi és erkölcsi felemelése érdekében végzett munkának már negyven évvel ezelőtt meg kellett volna kezdődnie; lehetőség már akkor is volt rá. Mi azonban harminc évig teljesen tétlenül vártunk, és csak akkor ébredtünk fel, amikor a bolgárok már számos területünket elfoglalták”*²⁴⁶. Egy 1888-ban, Koromilas Efimeris című lapjában publikált tanulmányában már sokkal élesebben fogalmaz: *„Sorsukra hagytuk a nyugati és az északi kolóniáinkat, amelyek közül többen már el is hagyták atyai vallásukat és nyelvüket. Hosszú éveken át kiszolgáltattuk a bolgárok kénye-kedvének a makedóniai és trákiai görögséget, saját államunk határain belül pedig azzal kell szembesülnünk, hogy az albánok képesek idegen környezetben is megmenteni és fenntartani saját nyelvüket”*²⁴⁷.

Pavlos Kalligas ugyanakkor támadja Paparrigopoulos markáns politikai tevékenységét, valamint azon szemléletmódját, hogy tudományos tevékenységét is politikai célok szolgálatába állította. Kritikájában helyteleníti, hogy a „nemzeti történetíró” a történelmet „más dolgok igazolására használja fel”. Élete vége felé magát Paparrigopoulost is zavarhatta az ellene megfogalmazott számos, hasonló jellegű kritika, ezért határozottan elkülönítette egymástól politikusi és történetírói tevékenységét, hogy

²⁴⁶ PAPARRIGOPOULOS 1932:ζ' (tom. 5).

²⁴⁷ PAPARRIGOPOULOS 1889:205, DIMARAS 1986:387.

ezzel is elejét vegye a további vádaskodásnak. 1886-ban, a védekezés szándékával úgy nyilatkozik, hogy „*történeti művet írok, nem pedig politikai programot*”, és leszögezi, hogy „*a nemzetek hozzák létre a történelmet, és nem a történelem a nemzeteket. A történelem azonban minden esetben hozzájárul a nemzet erkölcsi megerősödéséhez, sőt, néha legnemesebb céljainak az eléréséhez is*”.²⁴⁸

Az eddig elhangzottak jól példázzák, hogy a *Görög nemzet története* rövid időn belül túlszárnyalta egy átlagos történeti mű jelentőségét, az állam pedig a görög társadalom újjáépítésének fontos alapköveként támaszkodott rá. A görög társadalom újjáépítésének egészen addig nem volt meghatározó iránya vagy alapvető programja, hanem számos, részben egymástól független kezdeményezés próbálta azt alakítani. Ezek közé tartozott az oktatási rendszer kiépítése és fejlesztése, valamint az állami ellenőrzés kiterjesztése a „megzabolázhatatlan” tradicionális társadalom féken tartására. Ez utóbbi leginkább a hadügyet, az igazságszolgáltatást, valamint a közigazgatás központosítását érintette. További hasonló kezdeményezés volt a nemzeti egyház létrehozása, az egyetem alapítása, valamint az egységes nemzeti nyelv megteremtése is.

Ezen kezdeményezések mindegyike egy modern polgári nemzetállam létrejöttének célját szolgálta, és ennek ideológiai megalapozásához járult hozzá jelentős mértékben Paparrigopoulos nagy történeti műve, amely a görög állam határain is túllépő nemzeti egység eszméjét vázolta fel.

²⁴⁸ DIMARAS 1985:466.

ZÁRSZÓ

Konstantinápoly elestének napjától fogva erősen tartotta magát a görög közfelfogásban az a vélekedés, hogy a Bizánci Birodalom bukása isteni büntetés, amely elsősorban a nyugati egyházzal való, titokban kétszer is megkötött unióért sújtja a görögséget. Ezt a felfogást tükrözi a kor leghíresebb siratóénekének, a Hagia Szofia elestét sirató dalnak a következő, máig közismert sora: „*Mert Isten akarata az, hogy a Város török kézre kerüljön*”. Ez a vélekedés arról tesz tanúbizonyságot, hogy ebben a korban még egy olyasfajta ciklikus időszemlélet uralkodott, amely szerint az aranykort, az elkövetett bűnök következményeként a hanyatlás korszaka követi, de a büntetés leteltével újabb visszatérés lehetséges a korábbi, bűn előtti állapothoz. Ennek azonban az a feltétele, hogy az Isten által kimért büntetést az emberek elfogadják, elviseljék, mert csak ez által nyerhető el az üdvözülés, vagyis az eredeti állapot helyreállása.

Ezzel indokolható a görögség kora újkorban tanúsított passzivitása, vagyis az, hogy bő háromszáz éven keresztül, egészen a felvilágosodás koráig lényegében a legkisebb lázadás nélkül viselték az isteni büntetésnek tartott török igát, abban a megingathatatlan hitben, hogy mindez egyszer véget ér, Konstantinápoly újra az övék lesz, és a Bizánci Birodalom ismét helyreáll. Habár annak gondolata nem merülhetett fel, hogy a görögség saját maga szabadítsa fel Konstantinápolyt és űzze ki a törököket a volt bizánci területekről, magáról a felszabadításról mégsem mondtak le. Külső segítségben reménykedve egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a Konstantinápoly felszabadítását megjövendölő jóslatoknak, amelyek közül a két legjelentősebb a *kővé vált császár*, illetve a *szőke nemzet* legendája volt. A felvilágosodás koráig ezek a jóslatok, hiedelmek és remények uralták a görög közgondolkodást.

Maga a felvilágosodás fáziskéséssel jelenik meg az Oszmán Birodalom görögök lakta területein, hiszen az a társadalmi réteg, amely a felvilágosodás eszméinek fő hordozójává vált, csak a 18. század végén alakult ki. Ez a társadalmi réteg a kereskedő polgárság, amely kereskedelmi tevékenysége következtében közvetlen kapcsolatba került Nyugat-Európával, megismerte az új ideológiai áramlatokat, és azoknak saját államában, az Oszmán Birodalomban hordozójává vált. Mivel a felvilágosodás recepciója görög

nyelven történt, a kialakulóban lévő új társadalmi rendszerben privilegizált helyzetbe került a görög nyelvű polgárság, és a birodalom számos nyelve közül egyértelműen a görög vált a kultúra első számú hordozójává. Ez a kereskedő polgárság már nem tud a hagyományos, bizánci-ortodox identitással azonosulni, hanem az általa közvetített eszméknek megfelelő, új identitás keresésébe kezd.

A nacionalista mozgalmak megjelenése szintén erre az időszakra tehető, első képviselői pedig a kereskedő polgárság tagjai voltak. A nacionalista mozgalmak kettős célkitűzéssel rendelkeztek: az abszolutizmus elleni küzdelem mellett háromszáz évnyi tétlen várakozás után az idegen uralom alóli felszabadulást is zászlajukra tűzték.

A felvilágosodás eszméi gyökeres változást jelentettek az addig érvényben lévő görög ideológiai rendszerben. A ciklikus időszemlélet helyébe a lineáris időszemlélet lépett, ez pedig azt jelentette, hogy a hibák nem hozhatók helyre az értük kimért büntetés elfogadásával, az idő pedig eltékozolható, ha nem ügyelünk arra, hogy helyesen használjuk fel. A lineáris időszemlélet megjelenésével kialakult a nemzeti idő fogalma is. A görög nemzeti idő szakadatlan kontinuitásának megalkotása azonban hosszú folyamatnak bizonyul, és véglegesen csak a 19. század közepén tekinthetjük lezártnak.

A szakadatlan kontinuitással bíró nemzeti idő kialakulásának első állomása szintén a felvilágosodás eszméinek köszönhető: ekkor nyert ugyanis újra polgárjogot az addig elutasított ógörög múlt. A bizánci-ortodox ideológia számára ugyanis a hellén ókor a szégyellni való pogány múltat jelentette, az ókori görögség önmeghatározása, a „hellén” népnév helyébe pedig a „római” megnevezés került. A felvilágosodás azonban azáltal, hogy rehabilitálta a pogány ókort, egyúttal leértékelte a keresztény középkort, és a nemzeti idő kontinuumából ezúttal nem az ókort, hanem a bizánci középkort rekesztette ki. Az új értékítéletnek megfelelően az ókor a szabadság, a középkor pedig a szolgaság időszaka lett, a nemzeti időben támadt új rést pedig csak a felvilágosodás korának elmúltával lehetett véglegesen helyreállítani.

A felvilágosodás eszméi nyomán létrejövő új nemzeti identitás már nem vallási alapú volt, így nem vallási alapon definiálta az elnyomó hatalommal való szembenállását sem. Az ortodox egyház a felvilágosodás eszméinek széles körű elterjedésétől való féltelmében továbbra is az oszmán államhatalmat támogatta, és ugyanígy tett a magas

állami tisztségeket betöltő hagyományos görög elit, a fanarióta réteg is. A felvilágosodás hordozóira, az újonnan létrejött polgári rétegekre azonban egyre kisebb befolyást tudott gyakorolni a hagyományos elit, amely azt sem tudta elérni, hogy a polgárság lojális maradjon az Oszmán Birodalomhoz. Az államhatalommal elégedetlen kereskedők szabadkőműves mintára működő titkos társaságokat hoztak létre, és ezek keretei között készítették elő a szabadságharcot.

A szabadságharc célja nem volt egységes minden résztvevő számára. A szabadságharcosok közül sokan a Bizánci Birodalom helyreállítását tekintették céljuknak, mások a görög nemzetállam létrehozására törekedtek, míg sok harcos csak az egyéni dicsőséget kereste. Ezek az ellentétek rövid időn belül felszínre is kerültek, és az ennek következtében létrejövő megosztottság a szabadságharc egészét jellemezte. Hosszú évek küzdelmei után a végső győzelmet a Nagyhatalmak beavatkozásával sikerült elérni, az ezt követő államalapítás pedig szintén a Nagyhatalmak vezetésével zajlott le.

Az újonnan létrejött állam államformája az abszolutista monarchia lett – a napóleoni háborúkat követő restauráció idején Európában más államforma elképzelhetetlen volt. Mivel a görög társadalomban Bizánc bukása óta nem létezett születési arisztokrácia, királyt is a Nagyhatalmak jelöltek ki a fiatal nemzetállam számára. Az újjörög nemzetállam területe azonban csak a görögök lakta területek tört részét fedte le, az Oszmán Birodalom görög nemzetiségű lakosságának pedig csupán az egyharmadát foglalta magában. Ennek következtében az államalapítás után is megmaradt az ideiglenesség gondolata, és a Bizánci Birodalom történelmi határainak visszaállítása is a közgondolkodás része maradt.

A kiskorú bajor király és a nevében uralkodó régensek, vagyis az állam idegen vezetése a felvilágosodás által már pozitív képzettársításokkal felruházott ógörög múltat állította az új államideológia homlokterébe, és saját hatalmát is annak őrzőjeként próbálta legitimálni. A túldimenzionált ókorimádat mellett az Ottó-féle rezsim ambivalens módon viszonyult a bizánci középkorhoz. Az ortodox egyház befolyásának csökkentése érdekében függetlenítette azt a Konstantinápolyi Patriarkátustól, amely a görögség számára a bizánci idők óta a legjelentősebb igazodási pontként szolgált. Ilyen előzmények után a hatalom hivatalosan elutasította Bizáncot és a bizánci örökséget, a monarchikus államberendezkedéssel kapcsolatos népi hiedelmeknek azonban szabad utat engedett,

hiszen ezek további legitimációval szolgáltak számára. A hivatalos államideológia szerint az újkori görögség a dicső ókori ősök vér szerinti leszármazottja, ezt a megtisztelő címet pedig a szabadságharcban tanúsított hősiek helytállásával vívták ki. Mivel Görögország éppen félúton található Európa és Ázsia között, az az Isten által ráruházott küldetése, hogy a Nyugat kultúráját közvetítse Kelet felé, mintegy meghálálva azt, hogy az ókorban a Kelet sugározta bölcsességét a Nyugat felé. Ezen ideológia kulcsszavai röviden az *átültetés*, az *egység*, valamint a *küldetés*.

Az abszolutizmus megszilárdulásával azonban olyan kérdések merültek fel a görög társadalom életében, amelyekre a hivatalos nemzetideológia nem tudott választ adni. Az 1830-as évek közepétől egy jelentős, népi eredetű vallási fellendülés figyelhető meg, amellyel szemben az egyházat visszaszorítani igyekvő hatalom tehetetlen volt. Ennek során ismét felszínre kerültek a Konstantinápoly visszafoglalását megjövendölő jóslatok, és ez találkozott az állam területén kívül rekedt görög gazdasági elit azon törekvésével, hogy az államhatárok kiterjesztése révén minden görögök lakta terület képezze a görög nemzetállam részét. Tovább erősítette ezeket a törekvéseket a nyugati, elsősorban a német és az olasz nemzetegyesítő mozgalmak példája. Végezetül pedig, miután a nyugati nagyhatalmak a krími háborúban a törökök oldalán álltak, a görög értelmiség egy része ezt árulásként értelmezve kiábrándult a nyugati kultúrából, és nem is kívánta azt a Kelet felé tovább közvetíteni. Az Ottó korabeli hivatalos államideológia tehát sürgős revízióra szorult.

A megoldást az 1840-es évek közepétől formálódó új nemzetideológia, a Nagy Eszme jelentette. A Nagy Eszme létrejöttének legfontosabb feltétele a bizánci történelem rehabilitálása, és annak a nemzeti idő egységébe való beillesztése volt. Ennek megtörténtével az új ideológia egyesíteni tudta a bizánci gyökerekkel rendelkező népi vallásosságot, a nyugati kultúrából kiábrándult értelmiséget, valamint a területi expanzióra készülő uralkodó osztályokat. A területi expanzió ideológiai megalapozása érdekében elengedhetetlenül szükséges volt a visszacsatolni kívánt területeken a görögség szakadatlan kontinuitásának bizonyítása, így ez lett a 19. század második felében a történettudomány legfontosabb feladata. Bizánc rehabilitálásával teljessé vált az ókortól a jelenkorig tartó folyamatos nemzeti idő, amely magába foglalta mind a pogány ókort, mind pedig a keresztény középkort. Ennek első megfogalmazása Spyridon Zampelios három korszak-elmélete, amelynek nyomán Konstantinos Paparrigopoulos megalkotja a győztes ideológiává váló három fázis-elméletet.

Ez az új nemzeti ideológia bámulatosan eredményesnek bizonyult; fogalmazhatunk úgy is, hogy ez lett az új „nemzeti ortodoxia”. A Paparrigopoulos által megfogalmazott és bevezetett új ideológia, amely a görög történelem hármastagolásán alapul, elsöpörte annak a régi ideológiai formációnak az utolsó nyomait is, amely a szabadságharcot megelőző időszak intellektuális újjászületésének alapját képezte, valamint a szabadságharc elvi megalapozását biztosította. A nemzeti egység új ideológiája tehát végérvényesen elfoglalta az újjörög felvilágosodás egészen addig uralkodó eszmevilágának a helyét.

Azt is világosan láthatjuk, hogy a Paparrigopoulos által kidolgozott és bevezetett három fázis-elmélet nemcsak jelen van a görög társadalom gondolkodásában, hanem uralkodó szerepet tölt be abban, és ettől kezdve meghatározó eleme lesz a történetírás elméletének is. Miután ez az ideológiai formáció elválaszthatatlan lett a görög államideológiától, hamar feledésbe merült az a tény, hogy ez az elmélet, valamint az ebből levezetett új ideológiai tartalmak, mint például a „görög-keresztény eszmék” viszonylag új keletűek, és ez számos negatív következménnyel is járt. A rendkívül népszerű új ideológia hamarosan a politikai retorika elválaszthatatlan részévé vált, és ez gyakran vezetett visszaélésekhez, illetve manipulációkhoz. Különböző aktuálpolitikai célok elérése érdekében sokszor éltek vissza a három fázis-elmélet eredeti tartalmával; ezek közül a legkirívóbb eset a Metaxas-diktatúra ideológiai megalapozása volt. Metaxas 1936. augusztus 4-én kikiáltott új rendszere a „harmadik görög kultúra” elméletére épült, ugyanis a három fázis elméletével való visszaélés megfelelő retorikai és ideológiai háttérrel biztosított akár a diktatórikus törekvések számára is. Sokan magát Zampeliost és Paparrigopoulost okolják elveik későbbi manipulációi miatt, mi azonban úgy gondoljuk, hogy ők ezért nem tehetők felelőssé. A Paparrigopoulos által megfogalmazott elmélettel való visszaélések szomorú sorozata sajnos nem zárult le a Metaxas-diktatúrával; az 1946-1949-es polgárháborút követő időszaknak a „görög-keresztény hazafiasságon” alapuló hivatalos ideológiája, valamint az arra épülő korabeli történetírás szintén sokat merít Paparrigopoulos gondolatvilágából. Bár ezzel a gondolatkörrel még napjainkban is gyakran visszaélnék, ez nem von le semmit a Nagy Eszme jelentőségéből az újkori görög állam ideológiai megalapozásában.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- AGKAVANAKIS, N. (1995), « Ο Ελληνικός Διαφωτισμός », in: TSAKTSIRAS, L. [ed.], *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, tom. 5, Athén
- ALEXANDER, P. J. (1978), „The Medieval Legend of the Last Roman Emperor and its Messianic Origin”, In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 41, 1-15
- ANDERSON, B. (1989), *Imagined Communities*, London
- APOSTOLIDOU, V. (1992), *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Athén
- APOSTOLOPOULOS, D. (1999), «Η ανέλιξη της νεοελληνικής κοινωνίας», in: *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά 10, Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και οι Λόγιοι, Ευρώπη - Ελληνισμός*, december 23., 12-14
- ARENDT, H. (1996), *Μεταξύ Παρελθόντος και Μέλλοντος [Between Past and Future: Eight exercises in political thought]*, Athén
- ARONI-TSICHLI, K. (1989), *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα (1833-1881)*, Athén
- AUGUSTINOS, G. (1992), *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, London
- BALIBAR, E. — WALLERSTEIN, I. (1993), *Φυλή, έθνος, τάξη [Race, nation, classe, les identités ambiguës]*, Athén
- BEATON, R. — RICKS, D. [eds.] (2009), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)*, London
- BECK, H.-G. (1971), *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München
- BENDA, J. (1998), *Η Προδοσία των διανοούμενων [La Trahison des Clercs]*, Athén
- BIEN, P. (2005), „Inventing Greece”, in: *Journal of Modern Greek Studies* 23/2, 217-234
- BLINKHORN, M. — VEREMIS, Th. [eds.] (1990), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Athén
- BRANDES, W. — SCHMIEDER, F. [eds.] (2008), *Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, Berlin – New York
- BRETTER, Z.—DEÁK, Á. [eds.] (1995), *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, Pécs
- BROWNING, R. (1982), *Medieval and Modern Greek*, Cambridge

- BRUNSCHWIG, J. (1992), «Τα ερωτήματά μας προς τους Έλληνες είναι ρωμαϊκά ερωτήματα;», in: DROIT 1992:44-66
- BURNS, E. (1983), *Ευρωπαϊκή Ιστορία, Ο δυτικός πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι [Western Civilizations, Their History and Their Culture]*, tom. 2., Thessaloniki
- CANFORA, L. (1992), *Ελληνισμός, Ερμηνεία της αλεξανδρινής εποχής [Ellenismo]*, Athén
- CARABOTT, Ph. (1997), *Greek Society in the Making, 1863-1913: Relities, Symbols and Visions*, Aldershot et al.
- CARRAS, C. (2004), „Greek Identity: A Long View”, in: TODOROVA 2004:294-326
- CHRISTOFILOPOULOU, Ai. (1991), «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και το σλαβικό ζήτημα», in: *Νέα Εστία* Vol. 130, No. 1546, Δεκέμβριος, 1561-1567
- DAKIN, D. (1983), *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833 [The Greek Struggle for Independence 1821-1833]*, Athén
- DAKIN, D. (1984), *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923 [The Unification of Greece 1770-1923]*, Athén
- DANFORTH, L. M. (1995), *Η Μακεδονική διαμάχη. Ο Εθνικισμός σ' έναν υπερεθνικό κόσμο [The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World]*, Athén
- DELIVORIA, Y. (2009), „The notion of nation: the emergence of a national ideal in the narratives of 'inside' and 'outside' Greeks in the nineteenth century”, in: BEATON—RICKS 2009:109-122
- DEUTSCH, K. W. (1972), *Nationenbildung – Nationalstaat – Integration*, Düsseldorf
- DEMERTZIS, N. (1996), *Ο λόγος του εθνικισμού*, Athén
- DIMARAS, K. (1978), «Η νέα ελληνική συνείδηση και τα ιστορικά της. Θέσεις, αντιθέσεις, συγκερασμός», in: *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας Σχολή Μωραΐτη*
- DIMARAS, K. (1985), *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Athén
- DIMARAS, K. (1986), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Athén
- DIMARAS, K. (1993), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Athén
- DIMARAS, K. (2000), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Athén
- DIMITRAKOPOULOS, Ph. (1996), *Βυζάντιο και Νεοελληνική Διανόηση στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνας*, Athén
- DIMOULIS, D. — GIANNOULIS, Ch. (1995), *Έθνη - Τάξεις – Πολιτική*, Athén
- DRAGOUMIS, M. (1992), *Πορεία προς τον Φιλελευθερισμό*, Athén

- DROIT, R. P. [ed.] (1992), *Οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και εμείς: Η επικαιρότητα του αρχαίου κόσμου*, Athén
- EIDENEIER, H. (1982), „Hellenen und Philhellenen”, in: FAST, K. et al. [eds.], *Griechen und Deutsche: Bilder vom anderen*, Stuttgart
- EXERTZOGLU, H. (1996), *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα*, Athén
- FALLMERAYER, J. Ph. (1830), *Geschichte der Halbinsel Morea*, Stuttgart-Tübingen
- FALLMERAYER, J. Ph. (1861), *Neue Fragmente aus dem Orient*, Bd. 1., Leipzig.
- FALLMERAYER, J. Ph. (1984), *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, Κ. Romanos bevezetőjével és kommentárjával, Athén
- FERGUSON, W. K. (1948), *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge
- FOUCAULT, M. (1988), *Τι είναι Διαφωτισμός; [Qu'est-ce que les Lumières?]*, Athén
- FREUD, S. (1978), *Τοτέμ και Ταμπού [Totem und Tabu]*, Athén
- GARABOTT, Ph. (1977), *Greek society in the making, 1863-1913*, Brookfield /USA
- GAZI, E. (2004), «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη. Η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919)», in: *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, tom. 1., Athén, 193-213
- GAZI, E. (2009), „Revisiting religion and nationalism in nineteenth-century Greece”, in: BEATON—RICKS 2009:95-108
- GELLNER, E. (1964), *Thought and Change*, London
- GELLNER, E. (1991), *Nationalismus und Moderne*, Berlin
- GELLNER, E. (1992), *Έθνη και Εθνικισμός [Nations and Nationalism]*, Athén
- GELLNER, E. (1999), *Nationalismus, Kultur und Macht*, Berlin
- GELLNER, E. ⁽²⁰⁰²⁾, *Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη και εξουσία [Nationalism]*, Athén
- GELLNER, E. (2007), „A nacionalizmus tipológiája”, in: *Regio* 2007/1, 3-27
- GERASIS, G. (1989), *Η νεοελληνική ταυτότητα και οι μυθικοί μετασηματισμοί της*, Athén
- GOUNARIS, B. (2009), „Model nation and caricature state: competing Greek perspectives on the Balkans and Hellas (1797-1896)”, in: BEATON—RICKS 2009:137-150
- HATZOPOULOS, M. (2009), „From resurrection to insurrection: 'sacred' myths, motifs and symbols in the Greek War of Independence”, in: BEATON—RICKS 2009:81-94
- HENDERSON, G. P. (1971), *The Revival of Greek Thought, 1620-1830*, Edinburgh-London
- HEPPNER, H. —KATSIARDI-HERING, O. [eds.] (1998), *Die Griechen und Europa: Außen- und Innensichten im Wandel der Zeit*, Wien

- HERZFELD, M. (1982), *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, Austin/Texas
- HOBBSBAWM, E. (1983), „Mass-Producing Traditions: Europe 1870-1914”, in:
- HOBBSBAWM, E. – RANGER, T. [eds.], *The Invention of Tradition*, Cambridge, 263-307
- HOBBSBAWM, E. (1988), *A forradalmak kora (1789-1848)*, Budapest
- HOBBSBAWM, E. (1994), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα [Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality]*, Athén.
- HOBBSBAWM, E. (1997a), *A nacionalizmus kétszáz éve [Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality]*, Budapest
- HOBBSBAWM, E. (1997b), *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848 [The Age of Revolution, 1789-1848]*, Athén
- HROCH, M. — TODOROVA, M. (1996), *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια [From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Balkans from Discovery to Invention]*, Athén
- ILIOU, Ph. (1978), «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Νεωτεριστικές προκλήσεις και παραδοσιακές αντιστάσεις», in: *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη*, 107-113
- KAKRIDIS, I. F. (1963), *Φώς ελληνικό, Πανεπιστημιακοί λόγοι*, Athén
- KALDELLIS, A. (2009), *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge
- KÁNTOR Z. [ed.] (2004), *Nacionalizmuselméletek: szöveggyűjtemény*, Budapest
- KASTORIADIS, K. (1992), «Αρχαίο ελληνικό και νεότερο πολιτικό φαντασιακό», in: DROIT 1992, 280-301
- KATARTZIS, D. (1974), *Δοκίμια*, Athén
- KATSIARDI-HERING, O. (1998), « Identitätssuche und Europa-Bild der Neugriechen vom 17. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts » in: HEPPNER—KATSIARDI-HERING 1998:31-68
- KEDOURIE, E. (1999), *Ο εθνικισμός [Nationalism]*, Athén
- KEDOURIE, E. (2002), *Μειονότητες - Θρησκεία και πολιτική [Minorities. Religion and Politics]*, Athén
- KITROMILIDIS, P. (1983), «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», in: TSAOUSIS 1983, 143-164
- KITROMILIDIS, P. (1984), «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα», in: TSAOUSIS 1984, 107-121

- KITROMILIDIS, P. (1985), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Athén
- KITROMILIDIS, P. (1990), «Ιδεολογικές επιλογές και ιστοριογραφική πράξη. Σπυρίδων Παπαδόπουλος και Domenico Caminer», in: *Θησαυρίσματα* 20, 500-517
- KITROMILIDIS, P. (1991a), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Athén
- KITROMILIDIS, P. (1991b), «Το ιστορικό εκκρεμές και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος», in: *Νέα Εστία* Vol. 130, No. 1546, Δεκέμβριος, 1571-1578
- KITROMILIDIS, P. (1992), *Το Όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα
- KITROMILIDIS, P. (1993), «Προθέσεις και ζητούμενα στην ανάλυση του εθνικισμού - Σχόλιο στην εισήγηση του A.D. Smith», in: *Ιστορ* 6, Δεκέμβριος, 13-17.
- KITROMILIDIS, P. (1996), *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Athén
- KITROMILIDIS, P. (1998), *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Athén
- KITROMILIDIS, P. (2009), „Paradigm Nation: The Study of Nationalism and the 'canonization' of Greece”, in: BEATON—RICKS 2009:21-32
- KITROMILIDIS, P. (2010), *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, Oxford
- KOKKONAS, G. (2003), *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης, 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Athén
- KOLIOPOULOS, J. —VEREMIS, Th. (2002), *Greece: the modern sequel from 1821 to the present*, London
- KORAIS, A. (1798), *Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκόμενους κατά πάσαν την οθωμανικήν επικράτειαν γραικούς: εις αντίρρησιν κατά της ψευδονόμως εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει Πατρικής διδασκαλίας*, Róma
- KORAIS, A. (1805), *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, Velence
- KORAIS, A. (1825), *Περί των ελληνικών συμφερόντων, διάλογος δύο Γκραικών*, Hydra
- KORAIS, A. (1933), *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, Athén
- KORAIS, A. (1969-1970), *Άπαντα Α'-Β'*, Athén
- KORAIS, A. (1984-1995), *Προλεγόμενα στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς*, tom. 1-4, Athén

- KOUBOURLIS, I. (2009), „European historiographical influences upon the young Konstantinos Paparrigopoulos”, in: BEATON—RICKS 2009:53-64
- KOURVETARIS, Y. —DOBRATZ, B. (1987), *A Profile of Modern Greece in Search of Identity*, Oxford
- KREMMYDAS, V. (1988), *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Athén
- KREMMYDAS, V. (2000), *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέτης*, Athén
- KYRIAKIDIS, E. (1892), *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού 1832-1892*, Athén
- KYRIAKIDOU-NESTOROS, A. (1983), «Η λαϊκή παράδοση: σύμβολο και πραγματικότητα», in: TSAOUSIS 1983:249-256
- LAIOS, G. A. (1974-1975), «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος», in: *Μνημοσύνη* 5, 284-324
- LEKKAS, P. (1992), *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Athén
- LEKKAS, P. (2001), *Το παιχνίδι με τον χρόνο: Εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Athén
- LIAKOS, A. (1985), *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα, 1859-1862*, Athén
- LIAKOS, A., (2005), *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Athén
- LIPOVATS, TH. (1991), *Ζητήματα Πολιτικής Ψυχολογίας*, Athén
- LITHOXOOU, D. (1992), *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα: Ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, Athén
- MACKRIDGE, P. (2009), *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, Oxford
- MAKRYGIANNIS, I. (1947), *Απομνημονεύματα*, Athén
- MASTRODIMITRIS, P. D. (1996), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Athén
- MAURATSAS, K. (1998), *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο*, Αθήνα
- MAURER, L. (1835), *Ο ελληνικός λαός [Das Griechische Volk]*, Athén
- MAVROGORDATOS, G. Th. (1983), *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkley et al.
- METALLINOS, G. (1998), *Ορθοδοξία και Ελληνικότητα: Προσεγγίσεις στη νεοελληνική ταυτότητα*, Athén
- MICHALOPOULOU, A. et al. [eds.] (1998), *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Athén
- MILIOS, G. (1988), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Athén

- MIRASGEZI, M. (1978), *Νεοελληνική λογοτεχνία*, tom. 1., Athén
- MOISIODAX, I. (1976), *Άπαντα*, ed. ANGELOU, L., Athén
- MORIN, E. (1991), *Να σκεφτούμε την Ευρώπη [Penser l' Europe]*, Athén
- MORIN, E. (1992), «Ελληνική ορθολογικότητα και ευρωπαϊκός λόγος», in: DROIT 1992:464-481
- MOUSTOXYDIS, A. (1843), *Ελληνομνημών ή Σύμμικτα Ελληνικά*, Athén
- MOUZELIS, N. (1978), *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Athén
- MOUZELIS, N. (1994), *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Athén
- MYLONAKI, I. (1995), *Die Suche nach der „nationalen Identität“: Eine griechische literarische Zeitschrift der Zwischenkriegszeit*, Berlin
- NAIRN, T. —LÖWY, M. (1998), *Εθνικισμός, Ο σύγχρονος Ιανός [Faces of Nationalism: Janus Revisited]*, Athén
- NICOPOULOS, J. (1985), „From Agathangelos to the Megali Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism”, in: *Balkan Studies* 26/1, 41-56
- NUSSBAUM, M. C. (1999), *Υπέρ Πατρίδος. Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός [For love of country: Debating the limits of patriotism]*, Athén
- PALAMAS, K. (1972), *Ο Τάφος, Τα Μάτια της ψυχής μου, Ταμβοι και Ανάπαιστοι, Οι παράδεισοι*, Athén
- PALIOURITIS, G. (1807), *Επιτομή Ιστορίας της Ελλάδος*, tom. 1., Velence
- PALIOURITIS, G. (1815), *Αρχαιολογία Ελληνική ήτοι Φιλολογική Ιστορία*, tom. 1., Velence
- PAPAKOSTAS, A. N. [ed.] (1970), *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων: Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Athén
- PAPARRIGOPOULOS, K. (1843), *Περί της εποικήσεως σλαβικών τινων φυλών εις την Πελοπόννησον*, Athén
- PAPARRIGOPOULOS, K. (1844), *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας*, Athén
- PAPARRIGOPOULOS, K. (1845), *Στοιχεία της γενικής ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί*, Athén
- PAPARRIGOPOULOS, K. (1853), *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, προς διδασκαλίαν των παιδων*, Athén
- PAPARRIGOPOULOS, K. (1858), «Λόγος εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημείω Όθωνος ... κατά την 20 Μαΐου 1857», in: *Ιστορικάί Πραγματεΐαι* tom. 1., Athén, 226-260
- PAPARRIGOPOULOS, K. (1889), *Ιστορικοί πραγματεΐαι κατ' εκλογήν του συγγραφέως εκδιδόμενοι*, Athén

- PAPARRIGOPOULOS, K. (1932), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, P. Karolidis
kiegészítéseivel, Athén
- PATRINELIS, Ch. G. (1990), *Πρώιμη νεοελληνική ιστοριογραφία (1453-1821): περιλήψεις
μαθημάτων*, Thessaloniki
- PETMEZAS, S. (2009), „From privileged outcasts to power players: the 'Romantic'
redefinition of the hellenic nation in the mid-nineteenth century”, in: BEATON—RICKS
2009:123-136
- PETROPOULOS, J. (1985), *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό Βασίλειο
(1833-1843)*, Athén
- PISTOI, P. (1991), *Εθνική ταυτότητα και πολιτική κινητοποίηση*, Athén
- PLAMENATZ, J. (1995), „A nacionalizmus két típusa”, in: BRETTER—DEÁK 1995:52-
67
- POLITIS, A. (1993), *Τα ρομαντικά χρόνια: Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του
1830-1880*, Athén
- POLITIS, L. (1978), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Athén
- RENAN, E. (1995), „Mi a nemzet?” [“Qu'est-ce qu'une nation?”], in: BRETTER—DEÁK
1995:171-187
- RICOEUR, P. (1983), *Time and Narrative [Temps et récit]*, tom. 1., Chicago
- RIEDEL, S. (2005), *Die Erfindung der Balkanvölker: Identitätspolitik zwischen Konflikt
und Integration*, Wiesbaden
- RIZOS NEROULOS, I. (1846), *Σύνοψις των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρίας
Αθηνών*, Athén
- ROCKER, R. (1998), *Εθνικισμός και Πολιτισμός [Nationalism and Culture]*, Athén
- ROMAIOS, K. (1979), *Η Κόκκινη Μηλιά*, Athén
- ROZANIS, S. (2001), *Μελέτες για τον Ρομαντισμό*, Athén
- SEIDL, W. (1984), *Βαυαροί στην Ελλάδα: Η γένεση του νεοελληνικού κράτους και το
καθεστώς του Όθωνα [Bayern in Griechenland: Die Geburt des griechischen
Nationalstaates und die Regierung König Ottos]*, Athén
- SMITH, A. (1983), *Theories of Nationalism*, London
- SMITH, A. (2001), *Εθνική Ταυτότητα [National Identity]*, Athén
- SMITH, A. (2004), „A nemzetek eredete”, in: KÁNTOR 2004:204-229
- SKOPETEA, E. (1988), *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού
προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Athén

- SOLOMOU, D. [ed.] (1995), *Έθνος, κράτος, εθνικισμός: Επιστημονικό συμπόσιο, 21 και 22 Ιανουαρίου 1994*, Athén: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού
- SVOLOPOULOS, K. (1974), *Ο Heinrich Kiepert και το εθνογραφικό πρόβλημα εις την χερσόνησον του Αίμου. Η ανέκδοτος αλληλογραφία του Γερμανού χαρτογράφου με τον Κωνσταντίνον Παπαρρηγόπουλον (1877-1878)*, Athén
- SVORONOS, N. (1955), «Σκέψεις για την εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία», in: *Επιθεώρηση Τέχνης*, 1/3/1955 (= SVORONOS 1982:65-74)
- SVORONOS, N. (1982), *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Athén
- SVORONOS, N. (2004), *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Athén
- TERRAY, E. (1992), «Ισότητα των Αρχαίων, ισότητα των Νεοτέρων», in: DROIT 1992:169-187
- THURNHER, E. [ed.] (1993), *Jakob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Schriftsteller*, Innsbruck
- TODOROVA, M. [ed.] (2004), *Balkan Identities: Nation and Memory*, London
- TSAOUSIS, D. G. [ed.] (1983), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Athén
- TSAOUSIS, D. G. (1984), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Athén
- TSOUKALAS, K. (1981), *Η ελληνική τραγωδία*, Athén
- TSOUKALAS, K. (1987), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922) [Dépendance et reproduction: Le rôle social des appareils scolaires en Grèce]*, Athén
- TSOUKALAS, K. (1991), «„Enlightened” Concepts in the „Dark”: Power and Freedom, Politics and Society», in: *Journal of Modern Greek Studies* 9/1, 1-22
- TSOUKALAS, K. (1992), «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα», in: DROIT 1992:37-48
- TSOUKALAS, K. (1999), *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*, Athén
- TZERMIS, P. (2008), "Methodologische Überlegungen zur Geschichtsschreibung über das neuzeitliche Griechenland", in: STASSINOPOULOU, M. – ZELEPOS, I. [eds.], *Griechische Kultur in Südosteuropa der Neuzeit: Beiträge zum Symposium in memoriam Gunnar Hering (Wien, 16.-18. Dezember 2004)*, 15-27
- TZIOVAS, D. (1989), *Οι μεταμορφώσεις του εθνικισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον μεσοπόλεμο*, Athén
- TZIOVAS, D. (2003), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*. Burlington

- VAKALOPOULOS, K. (1990), *Κείμενα εθνικής αυτογνωσίας*, Thessaloniki
- VALETAS, S. (1836), *Ο γέρων Λυμπέρης ή διάλογοι εν περιπάτω υπόθεσιν έχοντες ήθη και πράγματα ελληνικά*, Athén
- VARIKA, E. (2000), *Με διαφορετικό πρόσωπο - Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Athén
- VEIKOS, Th. (1993), *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα*, Athén
- VEIS, N. A. (1937), „Περί του ιστορημένου χρησολογίου της Βιβλιοθήκης του Βερολίνου (Codex Graecus fol. 62-297) και του θρύλου του «Μαρμαρωμένου Βασιλιά»”, in: *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 13, 203-244λστ’
- VELOUDIS, G. (1982), *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Athén = VELOUDIS, G. (1970), „Jakob Philipp Fallmerayer und die Entstehung des neugriechischen Historismus”, in: *Südostforschungen* 29, 43-90
- VEREMIS, Th. [ed.] (1997), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Athén
- VERGOPOULOS, K. (1978), *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, Athén
- VEYNE, P. (1992), «Η ανανέωση της ελληνικής ιστοριογραφίας προετοιμάζει ένα νέο αιώνα των Φώτων;», in: *DROIT* 1992:513-534
- VOGLI, E. (1999), «Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν: Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον αγώνα (1821-1828)», in: *Ελληνικά* 49/2, 347-365
- VOGLI, E. (2007), «Έλληνες το γένος»: *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Irakleio
- VRAILAS-ARMENIS, P. (1872), *Περί της ιστορικής αποστολής του Ελληνισμού*, Kerkyra
- VYZANTIOS, S. (1851), *Η Κωνσταντινούπολις*, Athén
- WALLERSTEIN, I. (1974), *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of European World Economy in the Sixteenth Century*, Berkeley
- WALLERSTEIN, I. (1980), *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*. New York
- WALLERSTEIN, I. (1989), *The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840's*. San Diego
- WALLERSTEIN, I. (2011), *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley
- WEBER, M. (1997), *Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες [Ethnische Gemeinschaftsbeziehungen. Politische Gemeinschaften]*, Athén

- WILHARM, I. (1973), *Die Anfänge der griechischen Nationalstaates 1833-1843*, München-Wien
- WINKLER, H. [ed.] (1982), *Nationalismus in der Welt von heute*, Göttingen
- WOOLF, St., *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη [Nationalism in Europe]*, Athén
- XYDIS, S. (1968), „Medieval Origins of Modern Greek Nationalism”, in: *Balkan Studies* 9/1, 1-20
- ZACHARIA, K. (2008), *Hellenisms: culture, identity, and ethnicity from antiquity to modernity*, Aldershot
- ZAKYNTHINOS, D. (1978), *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Athén
- ZAMPELIOS, S. (1852), *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Kerkyra
- ZAMPELIOS, S. (1857), *Βυζαντιναί μελέται περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος*, Athén
- ZELEPOS, I. (2002), *Die Ethnisierung griechischer Identität 1870 – 1912. Staat und private Akteure vor dem Hintergrund der ‚Megali Idea‘*, München